

આમુલ્ય

વૈદ્યવૃદ્ધ સૌરાષ્ટ્રના વિદ્વાન્ વૈદ્યરાજ શ્રી કૃપાશંકરભાઈના હાથેથી લખેલું ત્રિદાપવાદનું ગંધિત પુસ્તક વાંચ્યું.

વૈદ્યરાજનું પોતાનું વર્ણનું અનુભવ જ્ઞાન, પુસ્તકોમાંનાં મૂળ સંહિતાઓ અને જુનાં સંસ્કૃત ટીકાકારોનાં પ્રમાણો, એ જાણેનો જરૂરી એવો સુમેળ એટલો સુંદર થયો છે કે, આ પુસ્તક વિદ્વાનોને પણ જોવા યોગ્ય અને સ્નાતકોત્તર કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયન કરવા યોગ્ય છે.

શુજરાતીમાં આ કક્ષાનું પુસ્તક આ પહેલું જ જોવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે વિદ્વાન્ વૈદ્યરાજે અને સ્નાતકો આ પુસ્તકનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ ખરેખરા શુદ્ધ આયુર્વેદના ઉપાસકો બનશે.

આ પુસ્તક લખવા માટે અંધકર્તાને ધન્યવાદ ઘટે છે.

વિદ્વદ્ અનુચર

આચાર્ય વલ્લભરામ વૈદ્ય

જૂલપૂર્વડોન આયુર્વેદિક ફેકલ્ટી : શુજરાત યુનીવર્સિટી

જૂલપૂર્વ ચેરમેન : આયુર્વેદિક ફેકલ્ટી શુજરાત રાજ્ય.

શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥

નિવેદન

આયુર્વેદના સંહિતા ગ્રંથોમાં ત્રિદોષવાદનું વર્ણન છે. પણ તે છુટું છવાયું હોવાથી આયુર્વેદના થોડા અભ્યાસીઓ તથા વિદ્યાર્થીભાઈઓને સહજમાં સમજાય તેમ નથી. ઘણાં લાંબા સમયના અભ્યાસે સતત મનન અને ચિંતન કરતાં દૃઢપણે મને જે સમજાયું છે તે વૈદ્યભાઈઓ અને આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીભાઈઓને સરળ રીતે સમજાય તેમ નિબંધરૂપે (નહીં વિસ્તારવાળી) પુસ્તિકા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી ઘણાં લાંબા સમયથી ધૃષ્ટા હતી, જે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ લાંબી માંદગીમાંથી બચાવી મને લખવા પ્રેર્યો તે તેમની મહત્ત્વ કૃપાનું ફળ છે.

જો વૈદ્યભાઈઓ તથા વિદ્યાર્થી બંધુઓને આયુર્વેદનો મૂળભૂત ત્રિદોષ સિદ્ધાંત દૃઢપણે સમજાય તો જ ચિકિત્સાકર્મ સહજસાધ્ય થાય, જેનું પરિણામ સચોટ જણાતા આયુર્વેદ ઉપરની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય. આયુર્વેદ કોલેજોમાં વિદ્યાર્થી બંધુઓ ઉત્તિર્ણ થયા પછી તુરત જ એલોપેથીનો આશરો લઈ વ્યવસાય શરૂ કરે છે. કારણ તપાસતાં કોલેજોમાં તેઓને આયુર્વેદનો મૂળભૂત ત્રિદોષ સિદ્ધાંત દૃઢપણે સમજાવેલો હોતો નથી. શિક્ષણ ઘણું જ કંગાલ થઈ ગયું છે. અરે? વિદ્યાર્થી પાસે અભ્યાસક્રમનું એકપણ પુસ્તક હોતું નથી. કેવળ નોટો ઉપર અધ્યાપકના વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ કરી ચેન કેન પ્રકારે પાઠ થવા અને સર્ટિફિકેટ મેળવવા પુરતું જ લક્ષ હોય છે. અભ્યાસક્રમના એક માધવ અને શારંગધરના પૃષ્ઠ અને શ્લોકની સંખ્યાનું પણ જ્ઞાન હોતું નથી, કારણ કે ગ્રંથનું મુખપૃષ્ઠ પણ જોવાનું મળ્યું હોતું નથી.. તો પુસ્તકોનાં ચોટાં ત્રિપોળોની વાત જ શું કરવી.. આયુર્વેદનો ત્રિદોષ ત્રિદાન્ત, ધાતુ અને મળ વિજ્ઞાન તથા આહારપાક, ઈર્મ, અગ્નિ સંબંધે વિજ્ઞાન જે આધુનિક એલોપેથી કરતાં ખૂબ ચડીઆતા હોઈ, રસવાળો વિષય હોવાં છતાં વિદ્યાર્થીઓને નિરસ અને કંટાળાજનક જણાય છે. આ ત્રિદોષ સિદ્ધાંત અને જડરાશિ સંબંધી વિજ્ઞાનને છોડીને આયુર્વેદની ચિકિત્સા નિષ્ફળ નિષેડે છે એ જ્ઞાન

મળેલું હોતું નથી એટલે એલોપેથીના આશરે લઈ વ્યવસાય ચલાવવો પડે છે. જે કેવળ એલોપેથીના પ્રચારકો થઈ પડે છે.

આ નિબંધમાં મેં આયુર્વેદ જગતમાં સંદિગ્ધ રહેલા કેટલાક વિષયો ઉપર દૃઢ નિશ્ચય કરી ઘણાં લાંબા સમયના સતત અભ્યાસે મને શાસ્ત્રબુદ્ધિથી જે નિશ્ચય થયો છે તે પણ લખી જણાવ્યો છે. જેવાં કે- ધમની એટલે શું? તેમાં વહેતા વિશેષો અને પદાર્થો, ગલ, સ્વેદ, અન્ન, રસ ઇત્યાદિનું વર્ણન. સિરાઓના ચાર ભેદો, એલોપેથીનું Pancrease તે આયુર્વેદનું કયું ઉપાંગ. તેનું કાર્ય, ફ્લોમ, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ કલાઓ, તેઓનો પારસ્પારિક સંબંધ તથા ત્રિવિધ અવસ્થા પાક અને તેના મ્થાનો સંબંધી વર્ણન કરી સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. જે વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચક્રિત આનંદમય તથા રસપદ થઈ પડે તેવો છે.

પુસ્તકના વિષયને સમજવા અંદર દશ માદાં ચિત્રો આપેલાં છે. તે વિષયના સંબંધ સાથે સરળાવી જોવાથી વધારે સરલતા જણાશે.

હવે પછી આયુર્વેદનું ‘અધિરોગ વિજ્ઞાન’ મૂળ સંહિત ગુજરાતી વિસ્તૃત વ્યાખ્યા સંહિત સુશ્રુત અને વાગભટના ક્રમાનુસાર સંશારીર (એલોપેથીના નમન્વયયુક્ત) સચિત્ર અને આયુર્વેદપદ્ધતિથી શસ્ત્રકર્મો સંહિત મારા ૫૦ વરસના અનુભવને અંતે લખાએલું બહાર પ્રસિદ્ધ કરી આયુર્વેદની સેવા કરવા ધાયું છે. તે સિવાય પ્રાચિનકાલના આયુર્વેદના શલ્ય, શાલાકય તંત્રોમાહે વપરાતા યન્ત્રો અને શસ્ત્રોની સુંદર સચિત્ર (આકૃતિઓ) લગભગ ૨૦૦ અને તેની ધનાવટ ઉપયોગ વગેરેનું વર્ણન કરેલો તૈયાર ગ્રન્થ લખેલો છે તે પણ વૈદ્ય મમાજમાં મુકી આયુર્વેદના ઋણનો ભાર હળવો કરીશ.

મારા પરમ સુહૃદ્ મિત્ર વૈદ્યરાજશ્રી જુગતરામભાઈએ આ પુસ્તકની શરૂઆતથી અંત સુધી બધો સંસ્કૃતભાગ જોઈ શુદ્ધિ વગેરેનો બોલો પોતે લઈ મને ઘણી રાહત આપી છે, તે બદલ તેમનો આભારી છું. હું દૂર હોઈ પુસ્તક પ્રકાશન માટે અને મૂક વગેરે જોઈ ન્યાં ક્ષતિ જણાઈ ત્યાં સુધારવા પ્રેસમાં જાતે આંટા ફેરવો શ્રમ લઈ પુસ્તકને સર્વાંગ સુંદર કરવામા તેમનો મોટો ફાળો છે જે તેમની આયુર્વેદ પ્રત્યેની શુભ નિષ્ઠાનું દર્શન કરાવે છે.

અપના છાપખાનાના માલિકશ્રી ચંદ્રભાઈએ પણ ખૂબ ખર્ચ રાખી પોતાનું જાણી સુંદર કામ કરી આપ્યું છે અને તેઓની મારા પ્રત્યેની મારી ભાવના હોઈ મને અગાઉ પુસ્તક છાપી આપના આપેલા વચનને માર્ગદર્શક કરી બતાવ્યું છે તે માટે તેમને આભાર માનું તેટલો જોછો છે. પુસ્તક છાપાની પ્રકાશન કચ્છ તે મારે અ. પ્રથમ પ્રયાગ છે.

વળી મારા જોક જુના મનજન અને વિદ્વાન યશ્વંતરી શ્રી ભાઈલાલભાઈ છાટખાર કે જેઓ ગુજરાતી અને હિન્દીના મારા વિદ્વાન હોઈ ગુજરાતી સૂક્ષ્મ સંશોધન તેમજ ગુદિ પત્રકનો ભાર પોતે વહન કરી તે ભાર મારે શિરેથી હજવો કર્યો છે તેથી તેમને પણ ઋણી છું.

વિશેષમાં તો આ પુસ્તકમાં જે જે વિદ્વાનોના લખેલા અને ટીકાઓ કરેલાં ગ્રંથો તથા એલોપેથી સબંધી વર્ણનોમાંથી મને જે જે આયુર્વેદના મૂળબૂત સિદ્ધાન્તો સાથે મમ્બક મેળ હેખાયો છે, તેમના અવતરણોમાંથી મને જે મળ્યું છે તેનો ઉપયોગ આયુર્વેદના સિદ્ધાન્તને દૃઢ કરવા માટે કર્યો છે, માટે તે વિદ્વાનોનો પણ ઋણી છું. આ પુસ્તકમાં મારું કાંઈ નથી. જે છે તે આયુર્વેદનું જ છે. બહારથી ક્યાંઈથી આવ્યું નથી, તેમ લાગ્યો નથી. આયુર્વેદમાં જ પડેલું પ્રચ્છન્ન રૂપે રહેલું તેમાંથી માત્ર સંકલન કરી આપ ભાઈઓના હાથમાં આપ્યું છે, જે વાંચી વિચારતાં આપને મારા કરેલા શ્રમની પ્રતીતિ થશે. પુસ્તક નાતું છે પણ વિષય ગહન અને બીજા રૂપે છે પંડિત માધવ કરજીએ પણ “નાના મુનિઓના વચનોનો જ સંગ્રહ કરી માધવ નિદાન રચ્યું છું” તેમ મત્ત કહી ઋષિઓનાં શબ્દોનો ભાર હલકો કર્યો છે.

આ પુસ્તકમાં જે કાંઈ સતિ જણાય તે હંમ-સીર ન્યાયે સુધારી વાંચવા અને સૂચના લખી જણાવવાથી સાભાર સ્વીકારી બીજી આવૃત્તિ છાપવાનો સમય આવશે ત્યારે દાખલ કરીશ એજ.

ભવદીય,

વૈદ્ય કૃપાશંકર બી. ભટ્ટ.

आयुर्वेदनो त्रिदोषवाद

આયુર્વેદનો ત્રિદોષવાદ

The basic systems of human life in AYURVED

આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં વાત-વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણું દોષો, ધાતુઓ અને મળો નામથી વર્ણન કરેલું છે, આ ત્રિદોષવાદ ઉપર સમગ્ર આયુર્વેદનો પાયો છે અને પ્રાપ્ત છે. આયુર્વેદના આ ત્રિદોષ સિદ્ધાંત ઉપર વિદ્વાન વૈદ્યરાજોએ પોતપોતાના મંતવ્યો રજૂ કરી પુસ્તકો લખ્યાં છે. જે છપાઈ બહાર પડ્યાં છે, છતાં હજી વાંચનારના હૃદયમાં આયુર્વેદના ત્રિદોષ-વાદ સંબંધે સચોટ સરળ વાતની ઘડ બેસતી નથી; જેથી વૈદ્ય બંધુઓને મંદિરામાં સરળ રીતે ત્રિદોષવાદ સમજાય તે માટે મારે આ મંદિર નિબંધ લખવાનો પ્રયાસ છે.

આયુર્વેદ શાસ્ત્રે વાતાદિ દોષોની મનુષ્ય જીવનમાં મહત્તા બતાવી છે. દેહની ઉત્પત્તિ પણ આ ત્રણ દોષ જ છે. “વાત પિત્ત શ્લેષ્માણ એવ દેહ સંભવ દેતવઃ” (સુ. સુ. અ. ૨૧) પ્રકૃતિજૂત વાતાદિ દોષો અનામય જીવનનો હેતુ છે અને વિકૃત થયેલા તે જ દોષો શરીરનાશનું કારણ છે.

“વાયુ પિત્તં કફશ્ચેતિ ત્રયોદોષાઃ સમાસતઃ ।

વિકૃતાવિકૃતા દેહં ધનન્તિ તે યત્યન્તિ ચ ॥”

(વા. સુ. અ. ૧)

“ક્ષેત્યેતૈઃ પ્રકૃતિસ્થિતૈરવિરતં દેહં દિ સન્ધાર્યતે ॥” — સ્થા વ્ય ચરકઃ, — સર્વ એવ રાહુ વાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ પ્રકૃતિ ભૂતાઃ પુરુષ-મઘ્યાપન્નેદ્રિયં ઘલવર્ણં સુસ્વોપપન્નમાયુષા મહતોપપાદયન્તિ (ચિ. ક. ટીકા).

જેવી રીતે સૃષ્ટિની સ્થિતિ ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ વગર સંભવી શકે નહિ તેવી રીતે વાત, પિત્ત અને કફ વિના દેહની સ્થિતિ નથી.

વિસર્ગાદાનવિક્ષેપૈઃ સોમસૂર્યાનિલાઃ યથા ।

ધારયન્તિ જગદેહં કફપિત્તાનિલાઃસ્તથા ॥” (સુશ્રુત).

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે મોટા સ્તંભોથી શરીરનું ધારણ થાય છે. તેથી દૈનિકાએક વિદ્વાનો શરીરને ત્રિસ્થૂણ કહે છે. વળી શરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં તેઓ જ ધારણ છે.

“વાતપિત્તશ્લેષ્માળ એવ દેહસંભવદેતવઃ ।

તૈરવ્યાપન્નૈરધોમધ્યોર્ધ્વસંન્નિવિષ્ટૈઃ ॥ ”

શરીરમિદં ધાર્યતેઽઽગારમિવસ્થૂણામિસ્તિસ્થુમિદ્ધ ત્રિસ્થૂણમાહુરેકે ।
અતએવ ચ વ્યાપન્નાઃ પ્રલયદેતવસ્તદેભિરેવ શોણિતચતુર્થઃ સમ્ભવ
સ્થિતિ પ્રલયેષ્વઽપ્યવિરહિતં શરીરં ભવતિ ॥ ”

ભવતિ વાત્ર—

“નર્તે દેહઃ કફાદસ્તિ ન પિત્તાન્ન ચ મારુતાન્ ।

શોણિતાદપિ વા નિત્યં દેહ એતૈસ્તુ ધાર્યતે ॥ ”

(સુ. સુ. અ. ૨૧)

ચરક ભગવાન કહે છે કે, વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેનો પ્રાણીઓનાં શરીરમાં નિત્ય સંબંધ છે. તે માટે મનુષ્યમાત્રે અનામય દીર્ઘ જીવન જીવવા માટે તેઓ વિકૃત થયા છે કે પ્રકૃતિસ્થ છે, તેમ વિદ્વાન વૈદ્યે હંમેશાં તેઓને જ જાણવાં. વળી જો તેઓ વિકૃતિ પામ્યા હોય તો શત્રુઓનાં જેવાં સમીપ રહે છે, એટલે જરાજર પરીક્ષા કરીને—ધ્યાન રાખીને તેમજ પોતાનું આયુષ્ય રાગોથી જતું ન રહે તેમ ઇચ્છીને હંમેશાં સાવધાન રહી, દિન-અદિત સેવનમાં જરાજર કાળજી રાખી શરીરનું રક્ષણ કરવા આત્મવાન અને ધીર પુરુષે તત્પર રહેવું.

“નિત્યાઃ પ્રાણમૃતાં દેહે વાતપિત્તકફાસ્રયઃ ।

વિકૃતાઃ પ્રકૃતિસ્થા વા તામ્ ધુમુત્સેત પળિહતઃ ॥ ”

(ચ. સુ. અ. ૧૯)

“નિત્યં સં”

નિત્યં ૫

જગત્માત્મનામ્ ।

॥ ”

ચ. અ. ૧૭)

વળી વાગ્ભટ્ટ કહે છે કે, ઘ્રાષ્ણિષ્ણ વ્યાધિ વાતાદિ દોષોને ઊડીને થતો નથી. જેવી રીતે ઘ્રાષ્ણિષ્ણ પક્ષી પોતાની જાયાને ઊડીને સર્વ ઘ્રાષ્ણ વખતે સર્વ કોઈ સ્થાને જતરી ખેસી શકતું નથી.

“ દોષા એવ હિ સર્વેષાં રોગાણામેકકારણમ્ ।

યથા પક્ષી પરિપતન્ સર્વતઃ સર્વમપ્યદઃ ॥

છાયમત્યેતિનાત્મીયાં યથાવાકૃત્તનમપ્યદઃ ॥ ”

વાગ્ભટ્ટનું ઉપરનું વર્ણન વિચારતાં વિ શ્વની-સમગ્ર માનવજાતિને થતા રોગો વાત, પિત્ત અને કફ જન્ય છે, તેઓની વિકૃતિ જ રોગોને પેદા કરે છે તેમ થયું. તો પછી પ્રશ્ન જોડે છે કે આધુનિક પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકને એ દોષો સંબંધી જ્ઞાન અઘાપિ કેમ પ્રાપ્ત થયું નથી ? અરે ભાઈ, એલોપેથી-ની ફીજીઓલોજી (ઈન્ડ્રિયવિજ્ઞાન) તથા શરીરવિજ્ઞાન (એનોટોમી)માં આયુર્વેદનો ત્રિદોષ સિદ્ધાન્ત પાને પાને ભરેલો નોવામાં આવે છે. પણ આયુર્વેદના વાત, પિત્ત અને કફ શબ્દો માત્રથી ભડકે છે. કારણકે તેઓએ આયુર્વેદનું ઝીણવટ ભરી રીતે અનુશીલન કર્યું હોતું નથી. ગંગામસ્ત રોગી વૈદ્ય કે ડોક્ટરની પાસે આવે છે ત્યારે તે રોગનાં લક્ષણો સહિત આવે છે જે લક્ષણો વાતાદિ દોષોનાં જ હોય છે. દોષોનો પ્રતિકાર કરવાથી વ્યાધિઓ મટે છે. જેમ જગતરૂપે રહેલા સઘળા પદાર્થોની સ્થિતિ સત્ત્વ, રજઃ અને તમ ગુણો વિના હોતી નથી તેમ મોટા વિસ્તારથી રહેલા સઘળા વ્યાધિ-ઓની સ્થિતિ વાત, પિત્ત અને કફ વિના નથી, તેથી વાતાદિ દોષો તેઓનું મૂળ સિદ્ધ થાય છે.

“ સર્વેષાં ચ વ્યાધીનાં વાતપિત્તશ્લેષ્માણ એવ મૂલં તલ્લિજ્જ્વાદૃષ્ટ ફલત્વાદાગમાચ । યથા હિ કૃત્તનં વિકારજાતં વિશ્વરૂપેણાવસ્થિતં સત્ત્વ-રજસ્તમાસિ ન વ્યતિરિચ્યન્તે । એવમેવ-કૃત્તનં વિકારજાતં વિશ્વરૂપેણા-વસ્થિમવ્યતિરિચ્ય વાતપિત્તશ્લેષ્માણો વર્તન્તે ॥ ”

(સુ. સુ. અ. ૨૪)

વાતાદિ દોષો સર્વ શરીરચારી છે. તેઓ પોતપોતાના સ્ત્રોતો કે જેઓ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ શાખાઓ પ્રશાખાઓ રૂપે થઈ શરીરનાં દરેક અંગ-પ્રત્યંગોમાં ગએલાં છે તે દ્વારા તેઓનું વહન થઈ પોતપોતાના આશયોને

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે મોટા સ્તંભોથી શરીરનું ધારણ થાય છે. તેથી જેટલાએક વિક્ષાનો શરીરને ત્રિસ્થૂણ કહે છે. વળી શરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં તેઓ જ કારણ છે.

“વાતપિત્તશ્લેષ્માણ એવ દેહસંભવહેતવઃ ।

તેરવ્યાપન્નૈરધોમધ્યોર્ધ્વસંન્નિવિષ્ટૈઃ ॥”

શરીરમિદં ધાર્યતેઽઽગારમિવસ્થૂનામિત્તિસૃમિશ્ચ ત્રિસ્થૂણમાહુરેકે ।
અતએવ ચ વ્યાપન્નાઃ પ્રલયહેતવસ્તદેભિરેવ શોણિતચતુર્થઃ સમ્ભવ
સ્થિતિ પ્રલયેષ્વઽપ્યવિરહિતં શરીરં મવતિ ॥”

મવતિ ચાત્ર-

“નર્તે દેહઃ કફાદસ્તિ ન પિત્તાન્ન ચ મારુતાન્ ।

શોણિતાદપિ વા નિત્યં દેહ એતૈસ્તુ ધાર્યતે ॥”

(સુ. સુ. અ. ૨૧)

ચરક ભગવાન કહે છે કે, વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણનો પ્રાણીઓનાં શરીરમાં નિત્ય સંબંધ છે. તે માટે મનુષ્યમાત્રે અનામય દીર્ઘ જીવન જીવવા માટે તેઓ વિકૃત થયા છે કે પ્રકૃતિસ્થ છે, તેમ વિક્ષાન વૈદ્યે હંમેશાં તેઓને જ જાણવાં. વળી જો તેઓ વિકૃતિ પામ્યા હોય તો શત્રુઓનાં જેવાં સમીપ રહે છે, એટલે જરાખર પરીક્ષા કરીને - ખ્યાન રાખીને તેમજ પોતાનું આયુધ્ય રાગોથી જતું ને રહે તેમ ધમ્મજીને હંમેશાં સાવધાન રહી, હિન-અહિન સેવનમાં જરાખર કાળજી રાખી શરીરનું રક્ષણ કરવા આત્મવાન અને ધીર પુરુષે તત્પર રહેવું.

“નિત્યાઃ પ્રાણમૃતાં દેહે વાતપિત્તકફાસ્રયઃ ।

વિકૃતાઃ પ્રકૃતિસ્થા વા તાન્ વુમુત્સેવ પન્હિતઃ ॥”

(અ. સુ. અ. ૧૯)

“નિત્યં સંનિહિતાઽમિત્રં સમીક્ષ્યાત્માનમાત્મવાન્ ।

નિત્યં યુક્તઃ પરિચરેદિચ્છન્નાયુરનિત્વરમ્ ॥”

(અ. સુ. અ. ૧૭)

વળી વાગ્લટ્બ કહે છે કે, દ્રાઘપિચ વ્યાધિ વાતાદિ દોષોને છોડીને થતો નથી. જેવી રીતે દ્રાઘપિચ પક્ષી પોતાની છાયાને છોડીને સર્વ દ્રાઘ વખતે સર્વ દ્રાઘ સ્થાને ઊતરી એમી શકતું નથી.

“ દોષા એવ હિ સર્વેષાં રોગાણામેકકારણમ્ ।

યથા પક્ષી પરિપતન્ સર્વતઃ સર્વમપ્યહઃ ॥

છાયમત્યેતિનાત્મીયાં યથાવાકૃત્સ્તનમપ્યદઃ ॥ ”

વાગ્લટ્બનું ઉપરનું વર્ણન વિચારતાં વિ શ્વની-સમગ્ર માનવજાતિને થતા રોગો વાત, પિત્ત અને કફ જન્ય છે, તેઓની વિકૃતિ જ રોગોને પેદા કરે છે તેમ થયું. તો પછી પ્રશ્ન ઊડે છે કે આધુનિક પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકને એ દોષો સંબંધી જ્ઞાન અઘાપિ કેમ પ્રાપ્ત થયું નથી ? અરે ભાઈ, એલોપેથી-ની ફીજીઓલોજી (ફિઝિયોલોજી) તથા શરીરવિજ્ઞાન (એનોટોમી)માં આયુર્વેદનો ત્રિદોષ સિદ્ધાન્ત પાને પાને ભરેલો જેવામાં આવે છે. પણ આયુર્વેદના વાત, પિત્ત અને કફ શબ્દો માત્રથી ભડકે છે. કારણકે તેઓએ આયુર્વેદનું ત્રીજુવટ ભરી રીતે અનુશીલન કર્યું હોતું નથી. ગગનસ્ત રાગી વૈદ્ય કે ડોક્ટરની પાસે આવે છે ત્યારે તે રોગનાં લક્ષણો સહિત આવે છે જે લક્ષણો વાતાદિ દોષોનાં જ હોય છે. દોષોનો પ્રતિકાર કરવાથી વ્યાધિઓ મટે છે. જેમ જગતરૂપે રહેલા સઘળા પદાર્થોની સ્થિતિ સત્ત્વ, રજઃ અને તમ ગુણો વિના હોતી નથી તેમ મોટા વિસ્તારથી રહેલા સઘળા વ્યાધિ-ઓની સ્થિતિ વાત, પિત્ત અને કફ વિના નથી, તેથી વાતાદિ દોષો તેઓનું મૂળ સિદ્ધ થાય છે.

“ સર્વેષાં ચ વ્યાધીનાં વાતપિત્તશ્લેષ્માણ એવ મૂળં તલ્લિન્નત્વાદ્યપ્ત ફલત્વાદાગમાચ । યથા હિ કૃત્સ્નં વિકારજાતં વિશ્વરૂપેણાવસ્થિતં સત્ત્વ-રજસ્તમાંસિ ન વ્યતિરિચ્યન્તે । એવમેવ કૃત્સ્નં વિકારજાતં વિશ્વરૂપેણા-વસ્થિમવ્યતિરિચ્ય વાતપિત્તશ્લેષ્માણો વર્તન્તે ॥ ”

(સુ. સુ. અ. ૨૪)

વાતાદિ દોષો સર્વ શરીરચારી છે. તેઓ પોતપોતાના સ્ત્રોતો કે જેઓ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ શાખાઓ પ્રશાખાઓ રૂપે થઈ શરીરનાં દરેક અંગ-પ્રત્યંગોમાં ગએલાં છે તે દ્વારા તેઓનું વહન થઈ પોતપોતાના આશયોને

પામે છે અને તેઓનાં પ્રાકૃત કાર્ય (કર્મો) વડે દેહને ટકાવી રાખે છે અને જીવનોપકાર કરે છે.

“વાતપિત્તશ્લેષ્મણાં પુનઃ સર્વશરીરચરાણાં સર્વસ્રોતાંસ્વયનભૂતાનિ”

(અ. (વ. અ. ૫)

વાતાદિ દોષો જીવનના હેતુ હોવાથી પ્રાપ્ત પશ્ચ કહેવાય છે.

“અગ્નિઃ સોમો વાયુઃ સત્ત્વં રજસ્તમઃ પચ્છેન્દ્રિયાણિ ભૂતાત્મેતિ પ્રાણાઃ ॥” (મુ. શા. અ. ૪)

આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં જઠરાગ્નિને ઈશ્વર સ્વરૂપ કહ્યો છે. વૈદ્યક, વેદાન્ત અને યોગશાસ્ત્ર એ ત્રણે શાસ્ત્રના આચાર્યોએ તેના ઈશ્વર સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. તે એવું તે કશું ઐશ્વર્યવાન તિલ્લ પ્રમાણુ તૈજસ તત્ત્વ છે કે જે જીવનોપકારક અને દેહની સ્થિતિનું કારણ છે? એ તૈજસ તત્ત્વના અન્વેષક ભારતીય ઋષિ મુનિઓ હતા. સૃષ્ટિના ક્ષણ પશ્ચ ચિકિત્સાશાસ્ત્રે તેની આવી મહત્તા હોવા છતાં તેને જાણવા પ્રયાસ કર્યો હોય તેવું જોવામાં આવતું નથી. આયુર્વેદ કહે છે કે અગ્નિનું શાન્ત થવું એ જ મૃત્યુ. “શાન્તેઽગ્નૌ મ્રિયતે”. આહાર પાક દ્વારા ધાતુ-ઉપધાતુઓની નિષ્પત્તિ કરી શરીરને પુષ્ટ કરનાર, મૂત્ર, કિદ્ભાગ તથા ત્યાજ્ય પદાર્થોને શરીર બહાર કાઢી શરીરનું રક્ષણ કરનાર અને અનામય દીર્ઘ જીવન આપનાર, મેધા, સ્મૃતિ, જ્ઞાન, પ્રભા, ઓજસ વગેરે શરીર દેહ રાખનાર પદાર્થો જઠરાગ્નિને આધીન છે.

વૈદ્યકે- “જાઠરો ભગવાનઽગ્નિરીશ્વરોઽગ્નસ્ય પાચકઃ ।

સૌક્મ્યાદ્રસાનાદદાનો વિવેક્તું નૈવ શક્યતે ॥”

(સુ. સુ. અ. ૩૫)

વેદાન્ત-“અહં વૈશ્વાનરો મૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં પતુર્વિધમ્ ॥” (ભગવદ્ગીતા)

યોગ- કુણ્ડલિગતપિત્તં તુ સર્વં મુક્તાન્નપચનાર્યમ્ । તસ્યાઃ કુણ્ડલ્યાઃ દૈવતારુપત્વાત્ । તત્પિત્તમપિ તૈજસવદ્ ભવતિ ॥

(ભા. સુ. પ્ર. ૧, સુ. ૧. યોગાનન્દ)

ઉપરની સાક્ષાત્ લગવાન વિષ્ણુની વાણી શું મિથ્યા દર્શો ? મનુષ્ય-શરીરમાં જઠરાગ્નિ તિલ્લમાન હોવાથી તેને ‘તિલ’ પણ કહે છે. શરીરારંભક કાલે કલ્લના પિત્તકોષ (Gall-bladder)માં આ તિલ્લમાન તૈજસ તત્ત્વ પિત્તના આશ્રયે સ્થિર થઈને આયુષ્ય પર્વત રહે છે. વધવા-ઘટવાના ધર્મથી રહિત પોતે ઘટ પિત્તને આશ્રયે રહી જીવનોપકાર કર્મ કરે છે. પિત્તને આશ્રયે રહેલો હોઈ પિત્તના વિઘાતાદિ કર્મો વડે અગ્નિમાંવાદિ વિકૃતિ મંડવે છે. અનામય દીર્ઘ જીવન માટે મનુષ્ય-પ્રાણીની દિનચર્યામાં તેને જ મહત્ત્વ અપાએલું છે કે અગ્નિની રક્ષા કરો.

એકલો જઠરાગ્નિ આહાર પાક કરતો નથી પણ પોતે પાચક પિત્તને પેદા કરે છે. જેમાં પોતે જ સમાન વાયુની સહાયવડે કરીને પાચક પિત્તરૂપ બને છે. પિત્તમાં રહેલો તૈજસ લાગ (ઉષ્મા)ને સમાન વાયુ ધારણ કરે છે તે પાચક પિત્ત કહેવાય છે. તેથી પાચક પિત્તને “અનિલોડ્ગ્નિ” કહેવામાં આવે છે. વળી આહાર પાકમાં દોષો, ધાતુઓ અને મળોની ઉષ્મા તેમાં લાગ લગવે છે.

“જઠરાગ્નિના મક્ષિતાન્નં ન પચ્યતે । તત્ પાચકપિત્તેન ભાગ્યમ્
તેન સારકિદૃતયા વિભજ્ય કિદૃકમ્ કર્તું યોગ્યમિત્યર્થઃ ॥”

(આ. સૂ. પ્ર. ૪, સૂ. ૪૮ યોગાનન્દ)

વેદમાંના મુખ્ય દેવોમાં પણ અગ્નિની પ્રધાનતા છે તેવી બીજા દેવોની નથી.

“इन्द्राग्नि चाश्विनो चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।

स्तूयन्ते वेदवान्येषु न तथाऽन्या हि देवताः ॥”

(ચ. ચિ. કા. ૧ પાદ-૪)

જવર, અતિસાર આદિ રોગોમાં અગ્નિ અત્યંત હાણાય છે, જેથી તે રોગોની પ્રાથમિક ચિકિત્સા લંઘન, પાચન અને પેયાદિ ક્રમ દ્વારા દોષો અને શરીરને નિરામ કરી અગ્નિબલ વધારવામાં આવે છે. પછી જૂંઠણ ચિકિત્સાદ્વારા શરીરને બળવાન બનાવવામાં આવે છે. આવા વિગ્નાનની પરાક્રાષ્ટાએ પહેંચેલા શાસ્ત્રને પુરાણ અને અદ્ય પ્રયોજનીય માની તેની

ઉપેક્ષા કરવાથી દેહલા મનુષ્યો મિથ્યોપચાર દ્વારા આકાશે મરણને શરણ થતા હોય તેનો હિસાબ રાખી સત્યને પ્રમથમાં લાવનાર મણુ છે । દોષ નહિ જવરમાં વાતાદિ હરોષ દોષ અને અગ્નિ અનવચ્ચિત દોષ છે તેને માન એક લઘન જ દોષનું પાચન મ્ત્રી અગ્નિને ખુલ્લો પ્રજ્વલિત કરે છે અને દોષને વ્યવસ્થિત કરે છે પરિણામ સ્વરૂપ જવરની મપ્રાપ્તિ તૂટી જઈ નીચી જવરમુખા થાય છે

“અનવસ્થિતદોષાગ્નેર્લઘન દોષ પાચનમ્” (લાવપ્રાશ)

આ લઘન ચિદ્રિત્સા અને જઠરાગ્નિ વિજ્ઞાન એ મયચિદ્રિત્સાનું પરમ દેવન છે તેને ઊડીને જે ચિદ્રિત્સા કર્મ કરવામાં આવે છે તેને મિથ્યોપચાર જાણવો તે લઘન કર્મ આયુર્વેદ મિવાય મર્ધ ચિદ્રિત્સા-શાન્તમાં જોવામાં આવતું નથી આમજવરમાં અમલે વિરેચન આપવાથી રોગી તુરત મરણને શરણ થાય છે તેવા સેકડો રોગીઓ મારા જોવામાં આવેલા છે વૈજ્ઞાનિક રીતે જોઈશું તો પકવાશયને મળાશય કરેવામાં આવે છે જ્યાં ધાતુરૂપ પુરીષ રહે છે તે પુરીષ પણ વાયુ અને અગ્નિરૂપ પ્રાણનું ધારણ કરે છે એટલે કે પકવાશયમાં પુરીષધરા મ્ત્રા આવેલી છે, જેમાં અગ્નિ અને પ્રાણવાયુનો વાપાર છે “પુરીષમુપસ્તમ્મમ્ । ઘાયવ્યાગ્નિ ધારણમ્ ॥” (સુશ્રુત) જવરમાં સહસ્રા અગ્નિ અત્યંત હયાવ છે, અને આમથી જન-ક્રમએલો-દોષ છે કે જેવી રીતે દેવતાના અગારા ઉપર રાખના પડો ઢાંચ છે ધાતુઓના અગિઓ પણ અત્યંત મદ ધએલા હોય છે તેવા સમયે માન જઠરાગ્નિની ચોટી ઉષ્મા મળમાં રહેતી હોય છે તે ઉષ્માદારા જઠરાગ્નિ ઉપર આનંદાદિ ધએલો દોષ ધીમે ધીમે પાકી અગ્નિને ખુલ્લો કરી પ્રજ્વલિત કરે છે અને અગ્નિ પણ દોષનું પાચન કરવા માંડે છે, તેવા જ સમયે મૂર્ખ ચિદ્રિત્સક વિના પ્રયોજન રોગીને વિરેચન કરાવી તે મળાગ્નિત અગ્નિ અને નાણુને બહાર કાઢે છે કે જ્યાં શરીરમાંનો અગ્નિ નાશ પામે છે અને રોગીને શ્વાસ ઉપડી તત્કાલ મરણ પામે છે ક્ષરણુકે પ્રાણ અને અગ્નિ મળાગ્નિત હતા તેનો સદતર નાશ થયો “જ્ઞાન્તેડમ્ત્રી મ્રિયતે”, - “સજોડવરાણા મલ આમ કોષ્ટે । સ્થિતો વિરેકો નહિ ચોજનીય ॥ તજ્ઞાયતે દોષમલ પ્રકોષો । નૂન યમ-સ્થેવ ગદે સ મર્ત્ય ॥” (વૈદ્યસાર)

રોગીને અન્તકાલે અગ્નિબળની રક્ષા કરીને દોષાનુસાર આપવામાં આવતાં રસ, મંડ, પેચા, વિલેપી, ચૂપ અને વાચ્ય આદિની વિવિધ કદપનાઓ ખૂબ જ ઊંડા વિચારપૂર્વક યોજાયેલી છે. આવી આહાર કદપનાઓ સૃષ્ટિના દ્રષ્ટ પણુ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં જોવામાં આવતી નથી. પંચ કર્મ વિધાનમાં એક એક કર્મની કાલમર્યાદા, અતરમર્યાદા અને તેના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ તથા સમ્યક્ યોગનાં લક્ષણો ખૂબ જ ખાતરીવાળાં અને તેની ચિકિત્સા પણુ શીઘ્ર ફલદાયી અનુભવથી જોવામાં આવે છે. પંચકર્મથી શરીરના સૂક્ષ્મ ઘટકો (cells)માં લેપાઈ ભરાઈ રહેલા દોષોને પીગળાવી છુટા પાડી કોષ્ટમાં લાવી બહાર કાઢવાની ક્રિયા ખૂબ જ ગંભીર વિચારપૂર્વક યોજાયેલી છે.

મંદાગ્નિ રોગીને હલકું અને માત્રાથી યુક્ત યોગ્ય અન્ન જમાડી ૭ રસોનો વ્યત્યાસન કર્મે કર્મે કરી ગુરુ અને સ્નિગ્ધ ભોજન ઉપર લાવી અગ્નિબળને સ્થિર કરવાની યુક્તિ માત્ર આયુર્વેદ જ શીખવે છે.

આયુર્વેદનું નસ્યકર્મ ઉર્ધ્વજતુ ગેગોમાં તો બહુ અસર કરે છે. જોણે આ બધાં કર્મોનો ઊંડો અભ્યાસ કરી ક્રિયાકુશળતા અને અનુભવ મેળવેલો હોય તે જ આ સિદ્ધ ચિકિત્સાને અપાર મહિમા બાજે છે.

આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં દોષોનાં સ્થાનને ગોણુ ગણેલાં છે તેને જે કાંઈ મહત્ત્વ અપાય છે તે દોષનાં કારણે જ છે. કારણકે આમાશયોમાં ગએલા દોષનું વહન કરનારા સ્રોતોનું જ કાર્ય ત્યાં જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ રૂપે શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા કરનારા સ્રોતો દ્વારા જ હૃદય અને ડાબું ફેફસું ગતિ કરી શકે છે. “પ્રાણવહે દ્વે, તયોર્મૂલં હૃદયમ્ રસવાહિન્યશ્ચ ધમન્યઃ (સુ. શા. અ. ૬). ધમનીઓનું ધમનકાર્ય અને હૃદય-ફેફસાનું શ્વાસોચ્છવાસ કર્મ તેમાં આવેલા સ્રોતો દ્વારા થાય છે. શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયામાં હૃદય અને ડાબું ફેફસું કાર્ય કરે છે. હૃદયમાં રહેલો પ્રાણુવાયુ શ્વાસને બહાર ખેંચી લઈ જાય છે અને ડાબા ફેફસામાં રહેલો ઉદાન વાયુ શ્વાસને બહાર કાઢવા રૂપ ઉચ્છવાસ કર્મ કરે છે. માત્ર બંને ફેફસાં શ્વાસોચ્છવાસ કર્મ કરે છે તેમ આયુર્વેદમાં વર્ણન નથી. હૃદય અને ડાબું એક ફેફસું શ્વાસોચ્છવાસ કર્મ કરે છે તેમ આયુર્વેદ કહે છે. જમણું ફેફસું એ તો વક્ષઃસ્થિત આયુર્વેદમાં કહેલું ‘કલોમ’ કંઈનું સ્થાન છે જે અવલંબન કરીદારા હૃદયને

આધાર આપે છે. હૃદય તેને પ્રાયઃકાગ સહાયક થાય છે. આમ જમણું ફેફસું અને હૃદયને પારસ્પરિક ધનિષ્ઠ સંબંધ છે, એટલે કેન્ડુ (જમણું) ખગડે છે તો હૃદય વિદ્યુતિ સાથે હોય છે અને હૃદય ખગડે છે તો પછી ક્લોમ-જમણા ફેફસાની વિકૃતિ કરે છે. જમણા ફેફસા (ક્લોમ)ને હૃદય-વયવ વિગેય માન્યુ છે, આધુનિક વૈદ્યક્રમા પણ હૃદય ખગડતા પટેલા જોગદર રોગમા ક્લોમ-જમણા ફેફસાના પડમા પ્રથમ પાણી ભરાય છે. (Cardiac acitis) આ જોગદરને હૃદયગેગથી થનાડું જોગદર કહે છે, પણ આયુર્વેદ તેને ક્લોમ વિકૃતિજન્ય જોગદર કહે છે. વળી વિદ્રધી પ્રકરણમા જો ક્લોમ વિદ્રધી કહ્યો છે તે મોટા ભાગે જમણા ફેફસાનો વિદ્રધી કહેવાય છે અને તે સ્થાનમા વિદ્રધી થાય છે. તે કેટલીક વખતે એક કરતા વધારે ગુમડાં પણ થાય છે (Multiple abscesses of the right lung).

વાતાદિને દોષો, ધાતુઓ, મળો શા મારે કહેવાય છે ?

ધાતુઓ :-

જો પદાર્થ શરીરનું ધારણ કરે અને યોગ્ય કરે તેને ધાતુઓ કહે છે પ્રકૃતિસ્થ વાતાદિ દોષો પોતાના પ્રાકૃત કર્મો વડે હેલુનુ ધારણ કરે છે સર્વ શરીરચારી ટોવાથી શરીરમા નિરતર પોતાના સ્ત્રોતો દ્વારા ગતિ કરી શરીરને ટકાવી રાખે છે તેથી ધાતુઓ કહેવાય છે. આ ધાતુરૂપ દોષો પ્રસાદરૂપ કહેવાય છે

“તે ઘાતવોઽપિ વિદ્વદ્વિર્ગદિતા દેહધારણાત્ ।

શરીર ધાતવો પુનઃ દ્વિધા સંગ્રહેણ મલમૂતા પ્રસાદમૂતા ચ ॥” (ચરક)

તેઓ વાતાદિ દોષો શરીર આરભક ગર્ભકાલીન અવસ્થામા શરીર-રચનાકાલે સ્થિર થઈને રહે છે (Embryonic Product). વાત-તંત્ર : (Nervous System), પિત્ત-તંત્ર : (Digestive System), કફ તંત્ર : (Lymphatic System)

મલભૂત દોષો :-

જ્વરાગ્નિ દ્વારા આહારના અતિમ પાક (નિષ્કા પાક) પછી આહાર-માથી રસ, દોષો, મૂત્ર અને પુરિષ પૃથક્ થઈ પોતાના સ્ત્રોતો દ્વારા પોતાના

સ્થાનકે જઈ શરીર આરંભક વાતાદિ દોષો સાથે મળી જઈને તેઓનું પોષણ કરે છે. જો તેઓ જગડેલા હોય તો પ્રસાદભૂત દોષોના કાર્યને હાનિ કરે છે અને રક્તાદિ ધાતુઓને પામીને ધાતુઓને પણ દૂષિત કરે છે.

“ નિષ્ઠા પાકાચ મલરૂપતયા ઉત્પાદ ઇતિ ।

(ચ. ચિ. અ. ૧૫ ચક્રપાણિદત્ત)

“ તદ્વાદૃષ્ટહેતુકેન વિશેષેણ પકામાશયમધ્યસ્થં પિત્તં ।

ચતુર્વિધમન્નપાનં પચતિ વિવેચયતિ ચ દોષરસમૂત્રપુરીષાણિ ॥”

(સુ. સુ. અ. ૨૧)

દોષભૂત - મિથ્યા આહાર-વિહારથી તેઓ જગડતા હોય દોષો કહેવાય છે. મલભૂત દોષો જગડે છે ત્યારે દોષ કહેવાય છે.

“ પ્રસાદભૂતાશ્ચ ઘાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ દેહધારણાત ધાતવઃ મલ ભૂતાશ્ચ દૂપણાત્ દોષા ઇત્યુચ્યન્તે ॥” (ચિ. ક. ટીકા)

આહારના રસમાંથી મળરૂપે કદ પૃથક્ થાય છે. આહાર રસમાંથી યકૃત પ્તીહામાં મળરૂપે દ્રવ પિત્ત (Bile) પૃથક્ થાય છે. આહાર રસમાંથી પકવાશયમાં (કુદાન્ત્રમાં) ઉષ્ણતમ પ્રાણવાયુ પૃથક્ થાય છે.

સર્વ કાયિક રોગોનું મૂળ જઠરાગ્નિ વિકૃતિ હોવાથી કાયચિકિત્સા એટલે જઠરાગ્નિ સંબંધી ચિકિત્સા સર્વ આયુર્વેદનો કહે છે.

“ કાયચિકિત્સિતમિતિ કોડર્યઃ ? ઉચ્યતે કાય શબ્દેનાગ્નિરભિપ્રેતઃ ”
(ચિ. કલિકા)

“ કાયશ્ચાન્તરાગ્ને ચિકિત્સાકાયચિકિત્સા । ” (ચક્રપાણિ)

જઠરાગ્નિના યાન રહિત યાવત્ કાયિક રોગોની ચિકિત્સા નિષ્ફળ નિવડે છે; જ્વર-અતિસારાદિ સમગ્ર રોગોનું મૂળ જઠરાગ્નિનું દૂષિતપણું છે. પ્રથમ જઠરાગ્નિ દૂષિત થાય છે. જઠરાગ્નિ વડે આહારના પાક કર્મ દ્વારા પ્રથમ ધનારા રસ, વાતાદિ દોષો મળ મૂત્ર અને ક્ષેદ (જળ)નો સમ્યક્ પાક થતો નથી ત્યારે તેઓ અપકવ રહે છે. તેઓ શરીરમાં રહેતા “આમ”

સંજ્ઞાને પામે છે અને ઘણાં શારીરિક રોગોને જન્મ આપે છે. આદારનો અપકવ રસ “આમ” કહેવાય છે. વિપના જેવો તેનો પ્રભાવ હોવાથી કંટાળીક વખતે પ્રાણુઘાતક વિપૃચ્છિ (કોલેરા) જેવા રોગોને પેદા કરે છે.

“મંદવદિવિદગ્ધઞ્ચ કદુઝ્ઞગ્લો મવેદ્રસઃ ।

વિપભાષં ઘ્રજેદ્વાપિ કુર્ચાદ્વા રોગસંકરમ્ ॥” (શા. સં.)

“આદારસ્ય રમઃ સારો યો ન પશ્વોઽમિલાષવાન્ ।

આમ સંજ્ઞા સ લભતે વદુઞ્ચાધિસમાગ્રયઃ ॥ (ભા. પ્ર.)

આદારના અપકવ રસને રસામતા, વાતાદિ દોષોના કાયાપણ્યને દોષામતા, અને મળોના કાયાપણ્યને મલામતા કહે છે. વાતાદિ દોષોની આમતા ત્રીય પ્રકારનાં (Acute) વ્યાધિઓને પેદા કરે છે અને તે આશુકારી હોવાથી પ્રાણુઘાતક છે. આવા કારણે વ્યાધિની સામ-નિરામ અવસ્થા અને તે અવસ્થા બેદે વ્યાધિ એક જ હોવા છતાં ચિકિત્સાનાં વિકલ્પો આયુર્વેદ શાસ્ત્રે વિચારપૂર્વક કહ્યાં છે. જેમકે જ્વરની સામ અવસ્થામાં સંધન અને નિરામ અવસ્થામાં શમન ચિકિત્સા. આવા દોષ બેદો સૃષ્ટિના દોષ પશુ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં જેવામાં આવતા નથી. જ્વરની આમ પચ્યમાન અને પકવ એ ત્રણ અવસ્થાઓમાં ચિકિત્સા બેદની લિખતા છે. તેવી રીતે અતિસાર મળગી ઇત્યાદિ રોગોમાં છે.

“અનામ પાલનં કુર્ચાત્ આમં હિ સર્વં રોગાણામ્” (આ. સૂ.)

“નિરામદેહસ્ય હિ ભેપજાનિ ભવન્તિ યુક્તાન્યમૃતોપમાનિ ॥

(યોગસતક)

પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકમાં વાતાદિ દોષોનાં કાર્યો, જઠરાગ્નિ અને તેતુ કાર્ય દોષો, રસ, મળો, અને ધાતુઓની સામ-નિરામ અવસ્થાઓનું જ્ઞાન નથી. તેને છોડીને જ્યાં પશુનો હોય તો પછી તે દંદ અને પૂર્ણ તેમ માનવું? આ સત્ય જ્ઞાનને અજ્ઞાને તો દિન-પ્રતિ-દિન નવા નવા આવિષ્કારો જન્મે છે. અને ભારતની પ્રજાને નવા વિગ્નાન તરીકે પ્રસાદી આપે છે. દસ વર્ષ પહેલાં જે આ આવિષ્કાર જ્ઞાન કહેવાતો તે દેહક આયુષ્ય સર્જને જન્મે છે અને તેને મિથ્યા ઠરાવવામાં આવે છે. નવાનવા

આ આવિષ્કારે જન્મે છે, એમ વાતાદિ દોષોના જ્ઞાન રહિત તથા જઠરાગ્નિના સત્યજ્ઞાન રહિત દ્વેષપણુ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર અને નવા નવા આવિષ્કારે જન્મે છે. જઠરાગ્નિ વિજ્ઞાન અને દોષ ધાતુઓનાં વિજ્ઞાનના દ્વેષગ્રાથી આયુર્વેદશાસ્ત્રની ચિકિત્સા સરલ અને સફલ નિવડે છે અને તે પરિપૂર્ણ છે. તેમાં વધારે થાય તેમ નથી તેમ કરી શકાય તેમ પણ નથી, તે પૂર્ણ શાસ્ત્ર છે. વૈદિકકાલના મંત્રદષ્ટા ઋષિઓએ પણ વાતાદિદોષો અને અગ્નિની પ્રધાનતાની વાતો વેદોમાં કરેલી છે. આ મૂલ જ્ઞાન રહિત ચિકિત્સકો દ્વારા મિથ્યોપચારથી સૃષ્ટિમાં અકાલમૃત્યુથી મરણ પામનાં રોગીઓની સંખ્યા ઘટતી હશે ?

“ જ્વરાદીન્ અપ્યાતંકાન્ મિથ્યોપચારિતાત્ અકાલમૃત્યુન્ પશ્યામઃ ”

(ચરક)

આયુષ્ય, વર્ણ, સ્વાસ્થ્ય, ઉત્સાહ, ઉપચય (વૃદ્ધિ) પ્રભા, ઓજસ તેજ, અગ્નિઓ (ધાત્વગ્નિઓ જૂતાગ્નિઓ) અને પ્રાણુ એ સર્વ દેહના ભાવોનું મૂલ કારણ જઠરાગ્નિ છે. એ બધાનો સેવક તથા આદારપાત્રમાં પણ જઠરાગ્નિ પ્રયત્ન કરણ છે.

વાતાદિ દોષોની નિરુક્તિ

વાત-સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણ પ્રમાણે ગતિ અને સંચલન અર્થ વાળા વા ધાતુથી પર કૃતસંજક ‘ક્ત’ પ્રત્યય આવવાથી વાત શબ્દ થયો છે.

પિત્ત-સંતાપ અર્થવાળા તપ ધાતુથી પર કૃતસંજક ‘ક્ત’ પ્રત્યય આવવાથી તથા પૃથોદરાદિગણ્યુતી રીતિથી વર્ણનો વિપનીય થવાથી પિત્ત શબ્દ થયો છે.

શ્લેષ્મ- આ લિંગન અર્થવાળા શ્લિષ્ઠ ધાતુથી પર કૃતસંજક ‘મનિ’ પ્રત્યય આવવાથી શ્લેષ્મન્ શબ્દ થયો છે. કે જે કદનો પર્વાય છે, એ ધાતુઓનાં અર્થો ઉપરથી સામાન્ય રીતે વાત પિત્ત અને કદના રૂપો તથા કામો ધ્યાનમાં આવી જાય છે.

વાતાદિ દોષોનાં કર્મો અનેક પ્રકારનાં છે. તેનાં સામાન્ય કર્મો નીચે મુજબ છે.

દંતુનું કર્મ-વિચ્છર્ગ, જલનું સર્જન કરવું. “પ્રાકૃતસ્તુ ચલં પ્રલેપ્મા”

પિત્તનું કર્મ- આદાન, જલનું મહત્ત્વ કરવું. આદારમાંના મધુરાદિ રસોનું પાક કર્મવડે મહત્ત્વ કરવું.

વાયુનું કર્મ- વિશ્લેષ, શીત ઉષ્ણાદિકને વિવિધ પ્રકારે પ્રેરવું અને ધાતુઓનું વ્યવહાર કરવું.

મુશ્મત મહારાજે વર્ણવેલ વાતાદિ દોષોનાં કર્માખ્ય લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

વાયુ-ચેષ્ટા અને ચેતના વ્યાપારદ્વારા શરીરને ધારણ કરી રાખે છે. પિત્ત-શરીરમાં અગ્નિ કર્મવડે કરીને જિવાડે છે. “અગ્નિ કર્મણાઽનુગ્રહં કરોતિ”

કફ- શરીરમાં જલ (ધાતુ) ના કાર્યવડે શરીરને જિવાડે છે.

“ઉદકકર્મણાઽનુગ્રહં કરોતિ”

ચિકિત્સા કલિકા કારે વાતાદિ દોષોનાં કર્માખ્ય લક્ષણોનું સંક્ષિપ્તમાં અને સુંદર વર્ણન કર્યું છે જે નીચે મુજબ છે. જે પ્રસાદમૂળ દોષોનાં કર્મો છે.

“ચેષ્ટાચેતનયોસ્તનૌ તનુમૃતાં ધાતા તુ વાયુઃ સ્મૃતઃ ।
ચત્તાયં પરિતોદધાત્યધિરતં દેદે હિ પિત્તં તુ તત્ ॥
યશ્ચાશ્લિષ્ય વપુઃ સદા રસયતિ પ્રીણાતિ સોડયં કફ ।
શ્વેત્યેતૈઃ પ્રકૃતિસ્થિતરવિરતં દેહં હિ સંધાયંતે ॥”

સરીર ધારીઓનાં શરીરમાં જે ચેષ્ટા-કાયિક વ્યાપાર કરે છે અને જે ચેતના યાનોપલબ્ધિનું સાધન છે. તે વાતતંત્ર (Nervous system) કહેવાય છે.

અહીં અન્યકારે વાતતંત્રના બે ભેદોનું સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું છે. (૧) ચેષ્ટા વાહક નાડીતંત્ર (Motor nervous sy.) અને સંજ્ઞાવાહક નાડીતંત્ર (Sensory nervous sy.) ચરક ભગવાને પણ કહ્યું છે કે “પ્રાણીની સર્વ ચેષ્ટાઓ પ્રકૃતિસ્થ વાયુને લીધે થાય છે તેથી પ્રકૃતિસ્થવાયુ

પ્રાણ કહેવાય છે. “ સર્વાંહિ ચેષ્ટા વાનેન મ પ્રાણઃ પ્રાણિનાં સ્નુતઃ ” (ચ-સુ-અ-૧૭) હિસાહ, ઉચ્ચાસ, નિશ્વાસ, ચેષ્ટાઓ (વાળીના, કાનાના અને મનના વ્યાપારો), રસાદિધાતુઓની જગત્ સારી ગીતનું ગતિમાન પણું, મળમૂત્રાદિકનું સમ્યક્ પ્રારે શરીર બહાર નીકળતું એ વાયુનું પ્રાકૃત કર્મ છે

“ ઇ સાહોન્હવાસનિશ્વાસ ચેષ્ટાધાતુગતિઃ સમાઃ ।

સમો મોશો ગતિમતા વાયોઃ કર્માગ્નિકારજમ્ ॥

(ચ-સુ-અ-૧૮)

આ એકજ વાત ત ત સ્થાન બેઠે પાંચ પ્રકારનું પ્રાણ-ઉદાન, સમાન, અપાન અને વ્યાન કહેવાય છે. પ્રાણનું સ્થાન હૃદય અને મસ્તક, ઉદાન કંઠમાં, સમાન નાભિમાં, અપાન ગુદામાં, વ્યાન સર્વ શરીરમાં ફેરે છે

વાયુસ્તન્ત્રયન્ત્રધરઃ, પ્રાણોદાનસમાનવ્યાપાનાત્મા, પ્રવર્તકઃચેષ્ટાનામુદ્યાપચાના, નિચન્તા પ્રણેતાચ મનમ્, સર્વેન્દ્રિયાણામુયોજકઃ, સર્વેન્દ્રિયાર્થનામિત્રોદ્યા, સર્વ શરીર ધાતુન્યૂહકર-શરીરસ્ય, પ્રવર્તકો વાચઃ પ્રકૃતિઃ. શબ્દઃપર્શનશ્રોત્રયોર્મૂલં હર્ષોસ્તાહયોર્યોનિઃ સમીરણોઽન્નેઃ શોષ સશોષણઃ, ક્ષેપ્તાન્દિમલાનાં, સ્થૂલાણુશ્ચોતસા મેષ્ટા, કર્તાગર્ભાકૃતીનાં, આયુષોઽનુવૃત્તિપ્રત્યયમૂતો મત્યરુપિતઃ । સુશ્રુતેઽયુક્તપ્રત્યન્દનોદ્વહન પૂરણ વિવેકધારણ લક્ષણો વાયુઃ પચ્ચષા પ્રતિમક્તઃ શરીર ધારયતિ

(ચિ ક ટીકા)

વાતાદિ દોષોનાં અભાવાખ્ય લક્ષણો

“ રુક્ષ ગીતો લઘુઃ સૂક્ષ્મશ્વલોઽથ વિશદઃ સ્વરઃ ।

વિપરીતગુણૈર્દ્રવ્યૈર્મારુતઃ સપ્રશમ્યતિ ॥ (ચરૃ)

વાયુ રુક્ષ, શીત, હલકો, સૂક્ષ્મ, ચલ, વિગદ અને ખર (કરોગ) છે તેથી વિપરીત ગુણવાળા દ્રવ્યોથી તે અત્યંત માન્ય થાય છે

વાયુ પોતે અક્રાંત નથી પણ તેના કર્મો વ્યક્ત-અગ્રહ થાય છે, તે

રક્ત, શીત, લઘુ, ખર, તીર્થગામી, ગાદ નથા અર્થ એ ગુણોવાળો અને રક્તેશુભ્રુ બહુલ છે ત્યારે પ્રથમ પાખો ટોચ ત્યારે તેનાવી વિપરીત ગુણોની અધિકતાવાળા દ્રવ્યોથી ધર્મોથી રાત થાય છે

“અવ્યક્તો વ્યક્તર્થમા ચ મુક્તઃ શીતો લઘુઃ સ્વરઃ । તિર્યગ્ગો દ્વિગુણઐવ રજો વહુલ એવ ચ” (સુ નિ અ ૧)

કપ્પાદ મુનિ વાયુને અનુપ્યુ શીત કહે છે એટલે કે ઉપ્યુ નથી તેમ શીત પ્યુ નથી, પ્યુ આયુર્વેદશાસ્ત્રમા શીતથી વાયુ રૂદિ પામે છે અને ઉપ્યુથી વાયુ શમે છે માટે વાયુને શીત સ્વીકાર્યો છે વાયુ યોગવાદિ ટોવાવી પિત્તની સાથે સળધ પામતા ઉપ્યુતાવાળો થઈ દાદ કરે છે અને કરની સાથે સળધ પામતા શીત કરે છે

પાય પ્રકારના વાયુઓના સ્વભાવાખ્ય લક્ષણો બનામા ટોચ છે તેવી જ રીતે પાય પ્રકારના પિત્તના સ્વભાવાખ્ય લક્ષણો તીક્ષ્ણ-ઉપ્યુદિ પાયે પિત્તમા હોય છે કદના શીત શુરુ સ્ત્યાદિ પાયે પ્રકારોમા ટોચ છે પ્યુ સ્થાનગેદે દોપના પ્રત્યેક કર્મોની શિખતા છે જેમકે- ચક્ષન-પાનનુ કર્મ, ઇન્દ્રિયોના અર્થોનુ ધારણ કરવુ ઉદાનનુ કર્મ, આહારનુ ઉદરમા પૂગ્યુ કરવુ પ્રાણનુ કર્મ, રસમૂન પુરીય આદિને પ્રયશ કરવા સમાનનુ કર્મ, મૂનશુકાદિના વેગોને વેગમલે બહાર કાઢવા અને વેગ ન હોય ત્યારે ધારણ કરી રાખવા તે અપાનનુ કર્મ છે

વાતરોગો—Diseases of the nervous system

પિત્તરોગો—Diseases of the digestive system

કફરોગો—Diseases of the lymphatics and lymph glands

વાતરક્ત-રોગો—Diseases of the Angio neurosis

મહાશૂત દ્રવ્યો અને મહાશૂત ગુણો

આયુર્વેદ દર્શનમા ગુણ-ગુણીનો ભેદ નથી ગુણો એ મહાશૂતના સુત્રમ રૂપે જ છે સુશ્રુત ઉત્તર ત નના પ્રથમ અધ્યાયમા પચમૂતાત્મક નેન શાગીર આપેલું છે તેમા પચમૂતથી ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થો ગિરાઓ,

રનાયુઓ, અશ્વિઓ અને નેત્રશુદ્ધિ સહિત અશ્રુમાર્ગોને ગદ્યા છે નેત્ર-શુદ્ધિમાં પટ્ટો આવેલા છે. ચિરાઓ, ધમનીઓ અને દ્રવ પદાર્થો પણ છે. આ બધા પચમૂતથી થએલા ધાતુ-ઉપવાતુઓથી બનેલા છે તે ત્રિદોષ પચમૂતના એક એક જૂતના અધિકતાવાળા શુભો આવેલા છે તે શુભ દ્રવ્યો શરીરમાં પણ આવેલા છે અને તેઓ શરીરમાંથી દ્રવ્યો છે.

આકાશીયજૂતશુભ— “આકાશાદશુભાગંચ” નેત્રમાં આવેલા અશ્રુમાર્ગો (Lachrymal passages) એ આકાશી શુભ વર્ગને છે. કારણકે તે અશ્રુઓને રુદન વખતે જ અશ્રુપૂર્ણ દોષ છે જાકીના મનથી તે ખાલી ગદે છે. તેમાંનો ખાલી અવકાશ (Space) વાગે ભાગ આકાશનો કાચ કહેવાય છે. ચિત્તના-એ આકાશના શુભ છે. તે પ્રમાણે શરીરમાં પણ જે અવકાશ ખાલી રહેતા હોય તે આકાશીય શુભ જાય છે.

વાયવીયજૂતશુભ— “વાનાત્ છાણમ્” નેત્રના કાંઈ પટલ (Choroid coat) અને ત્વચામાં આવેલ કાંઈ રમ દ્રવ્ય (Melanin) વાયવીયશુભાધિક દ્રવ્ય છે આ દ્રવ્ય વાત પ્રકૃતિના પુરોના નેત્રમાં અને ત્વચામાં અધિકપણે દોષ છે તેથી તેઓને વર્ણ ધૂનગ દોષ છે. “નેત્ર ચેષાં ચરધૂસરાણિ.”

તેનેત્રજૂતશુભ— આ ત્રીજી મહાત્મ છે અને ગર્ભકાલીન દ્રવ્ય છે શરીરના વિવિધ વર્ગોનો દેવ આ તેનેત્ર છે “તદ્વૈ તેજોઘાતુ સર્વે ઘર્ણાનાં પ્રમત્તઃ” (સુ શા. ૫૨) તેજ આગને પદાર્થ છે મનુષ્ય શરીરમાં અનુક્રમથી પાકતી ધાતુઓમાંથી બનેલા ‘વસ્તુ’ નામનો સ્પેડ છે તે તેજ છે. સ્ત્રીઓમાં આ તેનેત્ર વધિક દોષ છે તેથી સ્ત્રીઓના શરીરમાં કોમળતા, સુંદરપણું, સ્વાસ્થ્ય કોમળ તથા ૫, ઉનાડ દર્દિ, ચિરતા, અગાદિત્વ પાકવું, કાન્તિ અને હાસિ અધિક દોષ છે. “તેજોઽપ્યાગ્નેયં ક્રમશઃ પચ્યમાનાનાં ધાતુનામભિનિર્વૃત્તમન્તરન્ધે સ્નેદજાતં ઘ્ન્યાપ્ય સ્ત્રીણાં વિશેષતો ભવતિ” (સુ શ્રુ ૫૧ ૧૫)

મનુષ્ય શરીરમાં ના ૧૨૫ દ્રવ્યની ઉપરની મેદો વડે સ્ત્રી (Supra renal glands)ની દ્રવ્ય છે “મેદો વદે દે, તયોર્મન્” મુજો વડી સ, તદ્વૈ વિજ્ઞન્ય સ્વેદાગમનં, સ્નિગ્ધાક્ષના તાત્પર્ય સ્પૃશ-

શોફતા પિપાસા ચ” ॥ (મુ શા અ ૯) આ મેદોવદાન્તોતો વૃદ્ધની ઉપર આવેલા છે તેના બે સ્ત્રાવો થાય છે એકાનેલીન (Vermilion) અને કોર્ટિન (Cortin) આ બંને સ્ત્રાવોનો ન્યાપાર સાતેય ધાતુઓમાં થાય છે સાતેય ધાતુઓમાંથી સોમરૂપ ઓજસ અતિમ પરિણામ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેની જ રીતે સાતેય ધાતુઓમાંથી સાગરૂપ આગનેય તેનેધાતુ વસા પેદા થાય છે જેમ પિત્તને આશ્રયે અગ્નિ રહેલો છે તેમ વસાને આશ્રયે તેને ધાતુ રહેલી છે “વસા મજ્જા ચ વાતમ્નો વલ્લપિન્નકફમ્હા” (હારિત) બળ ત્રિવિધ પ્રમાણુ છે “તત્ત્વ વલ્લ કિમુચ્યતે ? વલ્લમોઙ્ગસ્તેજાં હિતિ ત્રિવિધમ્” (અ ૪ ટીકા) આ નયુ પદાર્થો શરીરને લાગ્યા છાળ સુધી જિવાડી શરીરને ટકાવી રાખે છે આ નયુની ગ્જાને આયુર્વેદ શાસ્ત્રે મહત્તા આપી છે જેવી રીતે ઓજસની વિસ્તૃત, વ્યાપદ અને ક્ષય અવસ્થાઓ છે તેવી જ રીતે તેમની પણ વિસ્તૃત, વ્યાપદ અને ક્ષય અવસ્થા થાય છે

જ્યારે તેજની વિસ્તૃત, અવસ્થા થાય છે ત્યારે ત્વચાની કઠોરતા, વર્ણનું બદલાવું, નયના અને દાન્તિ રહિત પણુ થાય છે આ તેનેશ્વત દ્યની વિકૃતિથી પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકોને બ્રૂક્સ-વર્ણનાશ આદિ લક્ષણો યુક્ત Additions disease નામનો રોગ થાય છે રોગીનો વર્ણુ બખરો ઠાગો (Brown colour) થાય છે સાથે મદાગ્નિ, ત્વચાની કઠોરતા અને દાન્તિરહિતપણુ એટલા લક્ષણો સાથે બળ ક્ષય દોષ છે આ પ્રથમને વિસ્તૃત અવસ્થા કહેવાય છે

બીજી અવસ્થામાં કૃશપણુ અગ્નિમાઘ, વસાનુ વિષ્ટા દારથી અથવા મૂનદારથી નીકળવું થાય છે તેને તેજની વ્યાપદ અવસ્થા કહે છે ત્રીજી અવસ્થા ક્ષય કહેવાય છે તેમાં દષ્ટિ તથા અગ્નિના બળની હાનિ થાય છે વાયુનો પ્રકાપ થાય છે અને મરણુ પણુ થઈ જાય છે

શસ્ત્રકર્મદ્વારા અધિરુક્ક અન્નિય દ્રવી નાખવાથી મરણુ થાય છે તેને ધાતુના શુભો તૈજસાગતુ રૂપ રૂપેન્દ્રિય વર્ણ સતાપો બ્રાજિષ્ણુતા પક્તિ-રમર્શતૈદણ્ય શોયં ચ” (સુશ્રુત) રૂપ લાગણ્યમ્ । પાકઃ ઉદરાગ્નિનાડ-હાર પાક । સતાપ ઔષ્ણ્ય । તીક્ષ્ણતા આશુકારિતા । વર્ણઃ ગૌરાદિઃ । બ્રાજિષ્ણુતા દીપ્તિઃ । અમર્શઃ ક્રોધઃ ।

તેને ધાતુની ક્ષીણતાથી ઉપરના બધાં ગુણો મંદ પડે છે પ્રધાનપણે મંદાગ્નિ, શરીરોષ્મા ઓછી અને વર્ણનાશ એ લક્ષણો હોય છે. સાથે નીમ બલનાશ જણાય છે.

જલભૂત ગુણ દ્રવ્ય:— મસ્તિષ્કસુષુમ્નાગત જલ (Cerebrospinal fluid) શરીરના બીજાં દ્રવો કરતાં વધારે વારિ (જલ) જેવો પદાર્થો છે અને સ્વચ્છ છે. આ દ્રવને આધુનિક વૈદ્યોએ જલોદક નામ આપી વર્ણન કર્યું છે. આ જલને કૃત્રિમ રીતે શરીરની બહાર કાઢી નાખવામાં આવે છે તો દરદી તુરત મરી જાય છે કારણકે પાંચ મહાભૂતોમાંનું એક ગર્ભાક્ષીન દ્રવ-મૂલધાતુ છે. જલ નીકળી જવાથી પ્રાયુગુહા, ત્રિપથગુહા વગેરેની દિવાસો પરસ્પર અથડાઈ જાય છે તે પણ કારણ બને છે, આ જલ ઓછું થઈ જાય તો મગજની અંદરના પોલાણવાળા ભાગો, ગુહાઓ વગેરે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આ દ્રવ શિરામંજરિકાઓ (Choroid plexus) માંથી ટપકે છે, આ દ્રવની વિકૃતિથી શિરઃક્રમ્પ (Meningitis) શિરો રોગ થાય છે. આયુર્વેદમાં તેનું વર્ણન નીચે મુજબ છે.

“વાતોલ્વણા શિરઃક્રમ્પં તત્સંજ્ઞં કુર્વતે મલાઃ ॥” (વા.ઉ.અ. ૨૩)

શિવદાસ સેનજી શિરઃ ક્રમ્પનાં લક્ષણો આપી સ્પષ્ટ વર્ણન નીચે મુજબ કરે છે.

શિરઃ ક્રમ્પમાહ—વાતોલ્વણા इत्यादि । तत्संज्ञमिति । शिरः कम्प संज्ञम् । तन्त्रान्तरे तु अस्य अपराण्यपि लक्षणान्युक्तानि यथा ।

“સ્કન્ધઃ શિરઃ કમ્પતિ ઘૂર્ણતીવ મૂર્છાં પ્રલાપં ચ તથૈવ નિદ્રામ્ ।

સંજ્ઞાપ્રણાશં જનયેદ્વિનિદ્રાં ભ્રાન્તં તતઃ પશ્યતિ ચાપિ ચિત્રમ્ ॥

ગૃહ્ણતિ મન્યાં હૃદયઞ્ચ રુપૈઃ સર્વૈરમીભિઃસમભિદ્રુતઞ્ચ ।

તિલ્લો હિ રાત્રીર્ન સ જાતુ જીવેત્તં શીર્ષિકમ્પં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ॥

(શિવદાસ સેન. ટીકા)

પાશ્રાત્ય વૈદ્યકમાં આ જલધાતુનું વર્ણન નીચે મુજબ છે.

સુપુમ્ના શીર્ષક દ્રવ :—

આ સ્વચ્છ વારિ જેવો પ્રવાહી પદાર્થ આખી જીભમોદક કુદ્યામાં મગજની અદરની ગ્રંથાઓમાં, સુપુમ્નાકાન્ડમાં તેમજ નીશારિકા અને ચીતા-શુકા વચ્ચે સ્થગે સ્થગે રહેલો છે જુવાનોમાં એવું પ્રમાણુ ખાય તોલા (૧૫૦-સી, સી) તથા પુખ્તવયના માણસોમાં સહેજ વધારે હોય છે. મગજ તેમજ સુપુમ્નાકાન્ડના સૂક્ષ્મભાગોને તે બહારના ધક્કાથી બચાવીને એક સરખું દબાણુ ટકાવી રાખે છે તેમજ તેમને પોષણુ આપે છે

તેનો રંગ સહેજ પીળો અને બહાર કાઢતા તેમાં થોડું લોહી મળે તો સહેજ રુતો હોય છે તે અહેજ અગ્નિ (Alkaline) હોઈ તેનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ૧૦૦૦/ ગ્રેડુ હોય છે એમાં રક્તજલની માફક ખનિજ પદાર્થો તથા ક્લોરોજ (Chloride) અને થોડું નિયમિત દ્રવ્ય રહેલું છે. મસ્તિષ્કની ગ્રંથાઓમાં રહેલી સિરામજરીકામાથી એ આવે છે અને વધારાનું દ્રવ પાણુ રક્તમાં મળે છે. મગજને પોષણુ આપવામાં રક્ત મુખ્ય છે છતાં તેના નાડીમણીના પોષણુમાં આ જલનો હિસ્સો છે, મસ્તિષ્કટત્તિના શોથ (Meninges)માં આ જલમાં પર થાય છે. (અત્યંત શારીર લા. ૨ જો. ગુજરાતી)

મસ્તકમાં રહેલા મૂર્ધાગિની પ્રણલ ઉપાશી આ દ્રવ મસ્તકના લાગોતું રક્ષણુ કરે છે

પૃથ્વીજૂતગુણ-દ્રવ્ય—“પલં મુષો” — પલં માંસં, મુષઃ પૃથિવ્યાઃ માસધાતુ એ પૃથ્વીજૂતાગિક દ્રવ્ય છે જોકે અસ્થિ સ્નાયુઆદિ દર્શનલાગો પાર્થિવાધિક દ્રવ્ય છે. જ્યારે માસધાતુ રક્તમાથી પેદા થયેલી ખીન્ન પાર્થિવ દ્રવ્યો કરતા માસધાતુમાં અધિકપણુ િ

અપ-જલીય ધાતુઓ અને તેનું પ્રમાણુ :—

૧. રસ	Plasma	૮	અંગતી
૨. જલ	Lymph		
૩. લસિકા	Serum		
૪. રક્ત	Blood	૮	અંગતી

૫. કફ	Glycogen	૬	અંજલી
૬. પિત્ત	Bile	૫	અંજલી
૭. મૂત્ર	Urine	૪	અંજલી
૮. વસા	Fat	૩	અંજલી
૯. મેદ	Red marrow	૨	અંજલી
૧૦. મજ્જા	Bonemarrow	૨	અંજલી
૧૧. મસ્તકસ્નેહ			અર્ધાંજલી
૧૨. શુક્ર	Semen		અર્ધાંજલી
૧૩. શ્લેષ્મણ્યુઓજ	Sugar		અર્ધાંજલી
૧૪. રવેદ	Sweat		
૧૫. રસોજ	Serums albumin W.B.S.		

શરીરની અંદર ૬૫ પદાર્થો ૧૬૦ તોલા (૧૦ અંજલી) છે. મળમાં મૂત્રમાં, રવેદ અને રુધિર સહિત બીજી ધાતુઓમાં ઉદક રહેલું છે. પચ્ચ દશ અંજલીથી વધારે હોય છે તે શરીરની બહાર નીકળી જાય છે. ત્વચાની ઉદકધરા ત્વચા દશ અંજલી જલધાતુને ગ્રહણ કરી રાખે છે. આ ઉદકને સર્સિસ (Serum) કહે છે.

વાતાદિ દોષાનાં આશ્રય વિશેષ સ્થાનો

“ તે વ્યાવિનોડપિ દ્વન્નામ્બોરધોમધ્યોર્ધ્વસંઘ્રયાઃ

(વા-સુ-અ-૧)

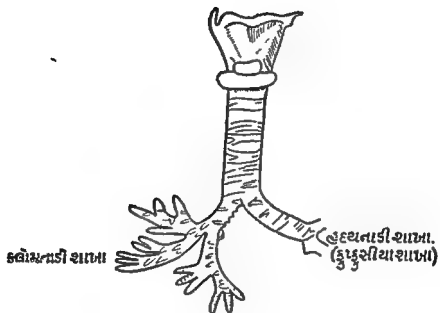
વાયુપિત્ત અને કફ બે કે મમમ શરીરમાં વ્યાપેલાં છે, છતાં તેઓનાં આશ્રય વિશેષ સ્થાનો આ પ્રમાણે છે. વાયુનું સ્થાન નાભિથી નીચે પકવાશય છે ‘ પક્વાધાનં વિશેષતઃ ’ પકવાધાન એટલે પકવાશય (કુદ્રાન્ત્ર (Small intestine) એ વાયુનું મુખ્ય સ્થાન છે.

પિત્તનું વિશેષસ્થાન-- ‘ નાભિરત્ર વિશેષતઃ ॥ ’ નાભિથી અડો આમ-પકવાશય-ગ્રહણી (Duodenum) સમજવું. જે આગને વપાયક પિત્ત (જઠરાગ્નિ) નું સ્થાન છે. “ આમપન્વાશયમિતિ નાભિસ્થમ ”

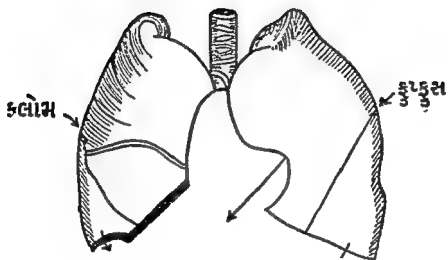
કર્ણુ' વિશેષ સ્થાન- "કફસ્ય સુતરામુરઃ ॥" ઉરથી અહીં વક્ષ સ્થલ (Thoracic Cavity) સમજવું. "ચ્લેપ્માશયઃ સ્વાદુરસિ" વક્ષમાં આવેલા બધા અવયવો કફને ધારણ કરનાર છે. હૃદયપ્રાચાર્યશ્રી વક્ષ એટલે બંને સ્તનોની મધ્યનો પ્રદેશ કહે છે. જ્યારે લાવનિશ્રી કહે છે કે નાભિથી એકવેંત જીએ કંઠથી ૭ આંગળ નીચે આવેલા ભાગ ઉરઃ જાયવું. "નાભેર્વિંતસ્તિમાત્રં ચ કઠ્ઠદેશાન પદ્મગુલમ્ । ઊસ્તાવદ્વિજાનીયાચ્છેવં તુ હૃદયં મતમ્ ॥"

વક્ષમાં આવેલા ઉપાંગો-કન્ઠનાડી (Trachea) તેની બે શાખાઓ ડાબીશાખા કુકુસીયા શાખા કહેવાય છે અને જમણી શાખા કલોમ શાખા (જમણા ફેફસાંને લાગેલી શાખા). હૃદયપ્રાચાર્યશ્રીએ ડાબી શાખાને હૃદય (તરફની) નાડી શાખા કહી છે અને જમણી તરફની શાખાને કલોમ શાખા કહી છે. "કુકુસોહૃદયનાડિકાલગ્ન સ્વનામરવ્યાતમ્ (હ. ટી.) હૃદયક્લોમ નિવદ્ધા સ્વપ્તાદશ (સુ. શા. અ. ૫.) ઉદરમાંની બધી જલ વાહિ સિરાઓ (Right lymphatics) નું જલ અંતે કલોમ જમણા ફેફસાંમાં પહોંચે છે ત્યાં પ્રાણવાયુથી શુદ્ધ થઈ હૃદયને આપે છે. જલ હૃદયમાં જતાં હૃદયને બળ આપે છે તેથી અવલંબન કફ સંગ્રાને પામે છે. રસધાતુ સાથે મળી સમગ્ર શરીરમાં ધમનીઓ દ્વારા જલને પહોંચાડે છે, તર્ફણ કરે છે. કલોમ એ જલનું મોટું કેન્દ્ર ગણાય છે. અષ્ટસ્તુ દક્ષિણેમાને હૃદયાત્ કલોમં તિષ્ઠતિ । જલવાહિ સિરામૂલં તૃણાચ્છાદનકૃન્મતમ્ (લાવપ્રકાશ). "ઉદકવહે દ્વે, તયોર્મૂલં તાલુક્લોમ ચ" (સુ. શા. અ. ૬). જલવાહિ "સિરામૂલં તૃણાચ્છાદનકં તિલમ્" (શાર'). દક્ષિણાશ્રિતં ચક્રત્ સમીપે કલોમસંઘકમ્ ભવતિ (હિ. ટી.). "ક્લોમ ઉદકવહસ્તોતો મૂલં દ્વદક્ષિણતો માંસમન્થિઃ" (હેમાદ્રિ) "ક્લોમ વક્ષઃ સ્થિતં વિદુઃ" (હત્સ્યાયુર્વેદ, શલ્ય ૯-૧૧) "તિલકં - કલોમ દ્વે માંસ પિણ્ડ વિશેષસ્ય કુકુસ ઇતિ સ્થાતમ્" (અમર ધ્રુવ મહેશ્વરકૃત ન્યાય્યા)

જોગાદર રોગમાં પ્રથમ કલોમ દુષ્ટિ થાય છે. જમણાં ફેફસાંના પડમાં ધમ જલ ભરાય છે. (Cardiac acitis, Hydrothrox). વળી અંતર પ્રદિ કલોમમાં થાય છે તે મોટે ભાગે જમણાં ફેફસાંમાં જ થાય છે.

સુ. શા. અ. ૫. શ્લો. ૩૧

સુ. શા. અ. ય. મ્લો. ૩૦

{ Multiple abscesses of the right lung }. વક્ષઃ સ્થિત કુકુમાન્ત રન પ્રદેશમા પુક્ટમ શ્લેષ્મભ્રાત્રી પ્રથિયો આવેલી છે, જેઓ કફતુ અવયુ કરે છે કહા ગિલ્વામ્ન આગત આવેનો શ્લેષ્મભ્રાત્રી ગડ (Thyroid gland), મસ્તકના તાલુમૂતમા આવેલી નુધા સ્ત્રીત્રયિ (Pituitary body) એ અંગે હૃદયની ઉપર આવેલા હોઈ તેઓનું પણ મદ્યુ થાય છે

“ હરઃ કઠ્ઠ શિરઃ ક્લોમ પર્યાણમાશયો રસઃ

મેદો ગ્રાણ ચ જિહ્વા ચ કકસ્ય મુતરામુરઃ ॥ ” (લાગ).

હર કફતુ સ્થાન વિગેરે કરી હોવાથી વાગલટણએ પાચ પ્રતગ્ના કરના સ્થાનોમાં પ્રથમ હર સ્થ અવગળન કદથી વર્ણનની શરૂઆત કરી છે બ્યારે મધુન મહારાજે દોષની પ્રથમ દુષ્ટિ આમાશયમા થતી હોવાથી આમાશયસ્થ કલેદન કદથી વર્ણનની શરૂઆત કરી છે.

“ હરસ્થઃ સ ત્રિકસ્ય સ્પર્શ્યત । હૃદયસ્યાગ્ર વીર્યાન્નતસ્થ ત્વાન્ચુકમેળા । કફધામ્ના ચ શોષાણા યત્કરોત્યલ્લમ્બનમ્ । અતોડરલ્મ્બક શ્લેષ્મા ” (વા. ૨-૨૧-૧૨)

“ માધુર્યાન્ પિચ્છિલ્ત્વાન્ન પ્રકલેદિત્વાત્તયૈવ ચ ।

આમાશયે સ ભવતિ શ્લેષ્મા મધુર શનિલ ॥ ”

સ તત્રમ્ય એવ સ્પર્શકત્યા શોષાણા શ્લેષ્મસ્થાનાના શરીરસ્ય ચોદક કર્મણાડુમદ્દ કરોતિ ” (સુ. મુ. ૨-૨૧)

ઉપર આપણે દોષોના આશ્રય વિગેરે આનો બાબત પણ તે મિવાય આમાશયાશ્રિત ત્રણે દોષોના સ્થાનોનું વર્ણન શુદ્ધ કરેલું છે કે બ્યારે પ્રથમ દોષની દુષ્ટિ થાય છે

આમાશયાશ્રિત ત્રયુ દોષોના આનો અને આશયો

“ મિધ્યાડહારવિહારામ્યા દોષાણામાશયાશ્રયા ।

પહિર્નિરસ્ય ફોષ્ટાગ્નિ ડરદા સ્પૂરસાનુગાઃ ॥ ”

(ભાવપ્રકાશ)

{ Multipal abcesses of the right lung }. વક્ષઃ સ્થિત કુકુસાન્તરલ પ્રદેશમાં પુષ્કળ શ્લેષ્મસ્નાવી ગ્રંથિઓ આવેલી છે, જેઓ કફનું સ્વરૂપ ધરે છે. કંઠમાં ગિલ્ફામૂલ આગલ આવેલો શ્લેષ્મસ્નાવી ગંડ (Thyroid gland), મસ્તકના તાલુમૂલમાં આવેલી મુઘા સ્નાવીગ્રંથિ (Pituitary body) એ અંગે હૃદયની ઉપર આવેલાં દોઢ તેઓનું પણ પ્રદર્શ થાય છે.

“ હરઃ કણ્ઠઃશિરઃ ક્લોમ પર્વાણ્યામાશયો રસઃ

મેદો ગ્રાણં ચ જિહ્વા ચ ફક્સ્ય સુતરામુરઃ ॥ ” (વાગ).

હરઃ કફનું સ્થાન વિશેષે ઠરી હોવાથી વાગલટણએ પાંચ પ્રકારના કફનાં સ્થાનોમાં પ્રથમ હરઃસ્થ અવસ્થાન કફથી વર્ણનની શરૂઆત કરી છે. જ્યારે મુશ્તુન મહાશયે દોષની પ્રથમ દૃષ્ટિ આમાશયમાં થતી હોવાથી આમાશયસ્થ કલેદન કફથી વર્ણનની શરૂઆત કરી છે.

“ હરઃસ્થઃ સ ત્રિકસ્ય સ્વવીર્યતઃ । હૃદયસ્યાત્ર વીર્યાચ્ચતત્થ ત્વાન્ધુર્મણા । ફફધામ્નાં ચ શોષાણાં ચત્કરોત્યલ્પલમ્બનમ્ । અતોઽલ્પલમ્બકઃ શ્લેષ્મા ” (વાગ-૪-૨૫-૧૨)

“ માધુર્યાત્ પિચ્છિલત્વાચ્ચ પ્રશ્લેદિત્વાત્તથૈવ ચ ।

આમાશયે સંભવતિ શ્લેષ્મા મધુર શીતલઃ ॥ ”

સ તત્રસ્થ એવ સ્વશ્મત્યા શોષાણાં શ્લેષ્મસ્થાનાનાં શરીરસ્ય ચોદક કર્મણાઽનુપ્રહં કરોતિ ” (મુ. મુ. ૨૫-૨૧).

ઉપર આપણે દોષોનાં આશ્રય વિશેષ સ્થાનો જાણ્યાં. પણ તે સિવાય આમાશયાશ્રિત ત્રણે દોષોના સ્થાનોનું વર્ણન જુદું કરેલું છે કે જ્યાં પ્રથમ દોષની દૃષ્ટિ થાય છે.

આમાશયાશ્રિત ત્રણ દોષોનાં સ્થાનો અને આશયો.

“ મિધ્યાઽહારવિહારામ્યાં દોષાણામાશયાશ્રયાઃ ।

ષહિર્નિરસ્થ ફોષ્ટાગ્નિં જ્વરદાઃ સ્વૃસાનુગાઃ ॥ ”

(ભાવપ્રકાશ).

માત આશયોઃ—આશયો સાત છે. વાતાશય, પિત્તાશય, શ્લેષ્માશય, રક્તાશય, આમાશય, પક્વાશય, મૂત્રાશય. ત્રીઓમાં આઠમું મર્સાશય.

આશયાસ્તુ— “વાતાશયઃ, પિત્તાશયઃ, શ્લેષ્માશયો, રક્તાશયઃ, આમાશયઃ પન્વોશયઃ, મૂત્રાશયઃ, સ્ત્રીણાંગર્ભાશયોઽષ્ટમ ઇતિ ॥”
(શુ. શા. અ. ૫).

અહીં યાદ રાખવાનું કે, આગળ પક્વાશયને વાયુનું વિશેષ સ્થાન હતી વર્ણન હતું છે. તે આખા દેહની તમામ વિભાજે દર્શના કરી પ્રધાન પાંચે શરીરનું તંત્ર ચલાવનાર ત્રણ મોટા યંત્ર-સંસ્થાનો (Systems)નું વર્ણન છે. પાંચ શારીરિક શેઝોને જન્મ આપનાર વાતાદિ દોષોની પ્રથમ દૃષ્ટિના સ્થાનો પૃથક્ છે. પક્વાશય એજ વાયુનું સ્થાન હોય તો અલગ વાતાશયની મહત્તા ઠરવાની જરૂર હોય નહિ અને અહીં તો સુશ્રુત મહારાજે પક્વાશય અને વાતાશયની અલગ ગણના કરી છે. આમાશયની મર્યાદા નાભિથી ળને સ્તન પર્વત આયુર્વેદશાસ્ત્ર દે છે. “નાભિસ્તનાન્તરે જન્તોરાહુરામા દ્યૈયં છુધાઃ” પક્વાશય તો નાભિની નીચે આવેલું છે અને તેને મલાશય દે છે. (શુદ્રાન્ત એજ પક્વાશય). અહીં દેલું વાયુનું આશય તો નાભિમાંજ આવેલું છે. ‘આમાશયાશ્રયાઃ’ એ વ્યાખ્યા શ્રી ભાવાભિજ્ઞ વર્ણન કરે છે. આહાર પાકમાં સમાન વાયુ અગ્નિને સદાયક થતો હોવાથી અહીં તે સમાન વાયુનું પ્રદેશ ઠરવા દીપિકા દીકાકાર તેમજ ચક્રપાણિદત્તએ સ્પષ્ટતા કરી છે.

“ઉર્ધ્વમગ્ન્યાશયો નામેર્ધામભાગે વ્યવસ્થિતઃ ।

તસ્યોપરિ તિલં જ્ઞેયં તદ્ધઃ પવનાશયઃ ॥” (શારં-પ્ર-ખં. અ-૫).

તન્ તસ્યાગ્ન્યાશયાસ્થાધઃ પવનાશયો વાયોઃ મ્થાનમિત્યર્થઃ । તસ્યવાયોઃ સમાન ઇતિ સંજ્ઞા । મલાશય (પક્વાશય) સ્ત્વધત્તસ્યેતિ ’ (દી. દી.).

આમાશયગતા વાતાપિત્તશ્લેષ્માણોઽધ્યવહારેણાનિમાત્રેણાતિ પ્રવીઢય માનાઃ સર્થેયુગપત્ત્વકોપમાપચન્તે (ચરક. વિ. અ. ૨).— ‘આમાશયગતા ઇતિ ધવનેનાગ્નિસહાય (સમાન) સ્યૈવ વાયોઃ કોપોભવતિ, ન પક્વાશયગતસ્યેતિદર્શયતિ ’ ॥ (ચક્રપાણિદત્ત).

સુધી પોતાના સ્થાનમાં મદણુ દરી રાખે છે તેથી અગ્નિશય તથા મદણી દહેવાય છે. પન્વન્તરિના મતે આમાશય અને પક્વાશયની વચ્ચે પડીને જાને આશયોની મર્યાદા બાંધી પૃથક દરી જતાવે છે તેથી પિત્તધરા દલા દહેવાય છે. જેનો ઉપરનો છેડો આમાશય (દોછરી)ને લાગેલો છે. અને નીચેનો અંતિમ છેડો પક્વાશય (શુદ્ધાન્ત)ના યુગ્મથી જોડાયેલો છે. આદારપાક થતાં સુધી અન્નને એવી રીતે પોતાના સ્થાનમાં રાખી રાખે છે કે જાણે આગ-ળાઓ લાગ્યો હોય. જ્યારે અન્ન પકે છે ત્યારે નીચે પક્વાશયમાં ઢાંચેલી દે છે.

“ તદધિષ્ઠાનમન્નમ્ય મહ્ણાદ મહ્ણી મતા ।
સૈવ ધનવન્તરિ મતે કલા પિત્તધરાઢ્ઢ્યા ॥
થિતા પક્વાશયદ્ધારિ મુક્તમાર્ગાર્ગેભ સા ।
મુક્તમામાશયે રુધ્વા સા વિપાચ્ય નયત્યધઃ ॥ ”

[વા. શા. અ. ૩]

આદારની પચ્ચમાન અવસ્થા થતી હોવાથી તેને ‘પચ્ચમાનાશય’ દહેવાય છે. કલા— “ કલાઘાત્વાશયાન્તરમર્ષાદા, પચ્ચમાશયમધ્યસ્થા પચ્ય માનાશયરુપેણેત્યર્થઃ ” (માધ. નિ. મધુ ટી). “ પચ્ચમાશય મધ્યે અન્યાશયમિતિ ધાન્યમ્ । તત્રાયં ચતુવિધમન્નપાનં પચતિ ” (દી.ટી). ભાવમિશ્રુએ તેને ‘પક્વાશય’ નામ આપ્યું છે. આમાશયાદધઃ પક્વાશ-યાદૂર્ધ્વં તુ યા કલા । મહ્ણીનામકા સૈવ કથિતઃ પાચકાશયઃ ” (લાવ્યકાશ). અરક ભગવાને મદણીને પક્વાશય નામ આપી વર્ણુન કયું છે જ્યાં આદારનો કડુપાક થાય છે.

“ પક્વાશયં તુ પ્રાપ્તસ્ય શોષ્યમાણસ્ય વન્દિના ।

પરિપિન્ડિતપક્વસ્ય ધાયુઃસ્થાત્ કટુમાવતઃ ॥ ” (ચ. ચિ. છ. ૧૫)

આદારનો કડુપાક મદણીમાં થાય છે. પક્વાશય એટલે શુદ્ધાન્ત અહીં લેવું નહીં.

“ મહ્ણ્યાં પચ્યતે કોષ્ટવદ્દિના જાયતે કટુઃ ॥ ” (શાર. મ. ખં. અ. ૬).

“ પક્વશયેનેપાક, ન પક્વાશયઃ । તેન પચ્ચમાશયસ્ય

ઇત્યન્નપચ્યમાનાશયસ્ય इत्यर्थः । तत्रैवहिपित्त—

स्थानत्वेन विरेचनमुपयोगिकमित्याहुः ॥ ” (શિવદાસસેન)

સુશ્રુત મહારાજે પણ સઘોષણ ચિકિત્સામાં મહણી માટે પક્વાશય નામ આપી પક્વાશયસ્થ રુધિરને હરવા વિરેચન આપવા કહ્યું છે. વિરેચન પિત્ત-સ્થાનના દોષને હરવા ઉપયોગી થાય છે.

“આમાશયસ્યે રુધિરે વમનં પથ્યમુચ્યતે ।

પક્વાશયસ્યે દેયં ચ વિરેચનમસંશયમ્ ॥” (સુ. ચિ. અ. ૨).

પિત્તાશય, અગ્ન્યાશય, પચ્યમાનાશય, પક્વાશય, મહણી, પિત્તધરાકલા, અગ્નિધરાકલા વગેરે મહણીના નામે છે. મહણી-(આંતરકુ) દશથી બાર આંગળ લાંબી છે. મુસ્લિમ વૈદ્યકમાં તેને “અસનાસરી” કહે છે. અસના એટલે જે સરી એટલે દશ મળી કુલે બાર આંગળ લાંબો આંતરડાનો ભાગ. પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકમાં તેને Duodenum કહે છે.

આમાશય—આમાગમથી અહીં મહણીની ઉપર આવેલી હોઝરી (જંઘર)નું મહણુ કરવું કે બધા આહારનો પ્રથમ અવસ્થાપાક થાય છે અને આહાર મધુર ભાવ પામે છે જેથી કફની વૃદ્ધિ થાય છે. આમાશયમાં કલેદન કફ રહેલો છે. સ્થાન મહિમાનુસાર પડ્મસયુક્ત આહારની અહીં મધુર અવસ્થા થાય છે.

“અત ઉર્ધ્વ” શ્લેષ્મસ્થાનાન્યનુચ્યારઘ્યાસ્યામઃ । તત્ર આમાશયઃ પિત્તાશયસ્યોપરિષ્ટાત્ તત્પ્રત્યનીકત્વાદુર્ગતિસ્વાત્તેજસઃ, ચન્દ્ર ઇવ આદિત્યસ્ય” ॥ (સુ-સુ. અ. ૨૧).

“માધુર્ગાત્ વિન્નિહિત્વાચ્ચ પ્રકલેદિત્વાત્તથૈવ ચ ।

આમાશયે સંમત્તિ શ્લેષ્મા મધુર શીતલઃ ॥”

(સુ. સુ. અ. ૨૧).

ઉપર પ્રમાણે વાતાશય, પિત્તાશય અને આમાશય એ ત્રણ દોષનાં આમાશયમાં સ્થાન કલાં છે અને એક બીજા જાડુજ નજીક અને બેડાવેલાં છે.

રક્તાશય—વાગભટજીએ પ્રથમ રક્તાશય કહી કમે કરીને કફ આમાશય, પિત્તાશય, પક્વાશય, વાતાશય અને મૂત્રાશય ગણાવ્યાં છે એટલે અહીં શ્લેષ્માશયની ઉપર રક્તાશય આવેલું કહે છે અને શ્લેષ્માશયની

નીચે આમાશય કહે છે. આમાશયની ઉપરનો વક્ષઃભાગ એજ સ્થેષ્માશય કહેવાય છે. “સ્થેષ્માશયઃ સ્યાદુરમ્” (શાર). આગળ આપણે સ્થેષ્મતું સ્થાન આમાશય (દોઝરી) હતું છે પણ અહીં તો દોષોના આશ્રય વિશેષ સ્થાનોતું વર્ણન દોષ પ્રથમ કહેલાં “તેવ્યાપિનોઽપિદ્વિગ્નામ્યોરધોમધ્યો ધર્મશ્રયાઃ” એ વ્યાખ્યાન મુજબ રહેલા ત્રય વિભાગે કહેલા વર્ણનને મદાગ કરવું જોઈએ, રક્તાશય પણ વક્ષઃપ્રદેશમાં આવેલું છે. “જીવરક્તાશયમુરો દ્વયાઃ” (શાર). એ બેતાં રક્તાશય એટલે હૃદયનો જમણો ભાગ કહે છે. કારણકે-આહારમાંથી રક્તરૂપ બનેલો રક્તનો ભાગ (Venous blood) સિરાઓ દ્વારા હૃદયના જમણા ખંડમાં પ્રથમ આવે છે. અને શુદ્ધ થઈ હૃદયના ડાબા ખંડમાં આવી મદાધમનીની શાખાઓ દ્વારા સમગ્ર શરીરમાં ફેરે છે. ધમનીઓમાં ફરતો દ્રવધાતુ તો રસધાતુ કહેવાય છે અને સિરાઓ (Veins) માં ફરતો દ્રવ એ જ આયુર્વેદનો રક્તધાતુ છે. “દ્વોષધાતુવદ્ધાઃ સિરાઃ । ધમવ્યોરસવાદિન્યો ધમન્તિ પયનં તનો ॥” (શાર). આયુર્વેદશાસ્ત્રે હૃદય એ આંગળતું એટલે કે અંગુષ્ઠ માત્ર હતું છે. “હૃયઙ્ગુલં ચ હૃદયમ્” (ચ. વિ. અ. ૮). તે બે આંગળતું હૃદય ડાબા ખંડનો મદાધમની સાથે જોડાએલો ભાગ સમજવો. જમણી તરફના ખંડમાં રુધિર વધારે અને થોડો ચેતન (આત્મા) નો ભાગ છે. અને ડાબી બાજુના ખંડમાં આત્મા રહેલો છે અને રક્ત (ઓજ) થોડું છે. જમણા ખંડતું રુધિર અધિક થાડું છે. કારણકે હૃદયની માંસપેશીઓ કઠિન છે અને તેનું પોષણ પણ ઘાટા રુધિરથી થાય છે. ડાબા ખંડતું રુધિર બહુ જ પાતળું છે કારણ કે તે આત્મા-જીવથી થએલું છે. વળી વિશેષ ગરમ અને પાતળું છે તે આત્માના તેજથી મળેલું છે. વેદમાં પણ ‘અંગુષ્ઠ માત્ર’ પુરુષ-આત્મા કહ્યો છે. મુસ્લિમ વૈદ્યકમાં આત્માની શક્તિને ‘રૂહ હૈવાની’ કહે છે અને સ્થાન હૃદય બતાવે છે, મસ્તકમાં રહેલી શક્તિને “રૂહનફસાની” કહે છે. અને મૃતમાં રહેલી શક્તિને ‘રૂહતબ્દ’ કહે છે. દીપિકા ટીકાકાર પશીદાને રક્તાશય માને છે કારણકે તે રક્તનું મોટું કેન્દ્ર છે.

પકવાશયનું વર્ણન—પકવાશય ક્ષુદ્રાન્ત્રને કહેવામાં આવે છે. તે પણ વાયુનું સ્થાન છે. તન્ત્રાન્તરમાં પકવાશયસ્થ વાયુને “ઉપશૃતમવાયુ” કહ્યો છે. “તૈવામુષ્ણતમઃ પ્રાણોનામિકન્દાદધઃ સ્થિતઃ” (દી-ટી). આ વાયુને પ્રાણ સંજ્ઞા આપી છે. સર્વ શરીર ચારી છે; અને સમગ્ર

વાત તંત્ર તેને આધીન છે. પોતે પાંચ પ્રકારે ભેદ પામી પાંચ પ્રકારનો થાય છે અને સ્થાન ભેદે જુદા જુદા ભાગે જાળખાય છે. હૃદય અને મસ્તકમાં પ્રાણ, કંઠમાં ઉદાન, નાભિમાં સમાન, ગ્રંથે અપાન, સર્વાંગમાં વ્યાન કહેવાય છે. આ પકવાશયસ્થ પ્રાણ વાયુ આખા શરીરના અવયવોનું તથા જીવ અને જઠરાગ્નિનું પોષણ કરે છે. બધા વાયુઓને બળ આપે છે. આ વાયુ પકવાશયમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે બોધ્યું; અને તેના પાંચ-પ્રકાર ભેદો કેમ પડે છે તે પણ જાણવું જોઈએ. આ વાયુ પ્રકોપ પામે છે ત્યારે વાતરોગો જન્મે છે અને તે ગસ્ત્ર દ્વારા જીતાતાં વાતરોગોનું શમન થાય છે—માટે જ “યસ્તિવાતહરાણામ્” આયુર્વેદશાસ્ત્રે કહ્યું છે વાયુ તો શીત સ્વભાવ વાળો છે અને અહીં તો ઉષ્ણતમ વાયુ રહેલો છે.

શુક્ત્તાનના ત્રિવિધ અવસ્થા—પાક સમયે જ્યારે આહાર—અહણી અગ્નિના સ્થાનમાં આવે છે ત્યારે તેમાં ‘તિલ સ્થાન’ (Gall bladder) પિત્તસ્ત્રોત) માંથી પિત્તનો આગ્નેય ઘટ્ટ ભાગ તેમાં (અહણી સ્થાનમાં) આવે છે અને સમાનવાયુ (Pancreas) ના ક્ષારીય (Alkaline) રસ સાથે મળે છે અને તેથી અહણી સ્થાનમાં એક પ્રબલ ઉષ્મા (Heat) પેદા થાય છે અને વાયુ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ અગ્નિની ઉષ્માને ધારણ કરે છે. તેજ પાચકપિત્ત કહેવાય છે. જે અહણી સ્થાનમાં આહારનું સમ્યક્ પ્રકારે પાચન કરે છે એને નિષ્ઠાપાક કહે છે. સમાન વાયુ અને અગ્નિ બંને મળીને આહારપાક કરતાં હોવાથી પાચકપિત્તને “અનિલો અગ્નિ” કહેવામાં આવે છે. “અનિલો-ઽગ્નિસ્તસ્ય નામિસ્થાનમ્” (ચિ. ટિલકા. ટીકા). નિષ્ઠાપાક સમયે આહાર પકવાશય (શુદ્રાન્ત્ર)માં આવે છે. અને અવસ્થાપાકમાં વૃદ્ધિ પામેલા કફ, પિત્ત અને વાયુની પૃથક્ પૃથક્ ઉત્પત્તિ થાય છે; સિવાય રસ, મૂત્ર અને પુરીષ પૃથક્ થાય છે. પૃથક્ થયેલા દોષો, રસ, મૂત્ર પોતપોતાના વાહક સ્રોતોદ્વારા પોતાના સ્થાનને પામે છે. અને વાયુ તથા પુરીષનું પકવાશય ધારણ કરે છે. આ વાયુ અહીં પ્રાણસંચા પામે છે અને ઉષ્ણતમ હોય છે. એટલે ખરી રીતે પકવાશયસ્થ વાયુ ઉષ્ણતમ સમાનવાયુ જ છે. તેનો સ્પષ્ટાર્થ હૃદયગુરુઓએ કહ્યો છે. પકવાશયના અંતિમ છેડે પુરીષધરા કલા—ઉન્ક (Caecum) આવેલું છે તે શુદ્રાન્ત્ર (પકવાશય) અને પૃથક્-અન્ત્રની વચ્ચે આવેલી હોવાથી બંનેને પૃથક્ કરી બતાવે છે તેથી કલા કહેવાય છે. જે પકવાશયમાં રહેલા મળના કીટલાગ પૃથક્ અન્ત્રમાં ધકેલે

છે. બધાં કીટલાગમાંથી દ્રવ ભાગ શોષાઈ ઘટ્ટ વિદ્યુત બની મુદાદારા બહાર પડે છે. આ કલામાં પણ મહત્ત્વી જેવોજ અગ્નિ અને સમાનનો વ્યાપાર છે.

“પञ्चમી પુરીપધરાનામ; યા અન્તઃકોષ્ટે મલમભિવિભજતે પચ્ચાશયસ્થા” (સુ. શા. અ-૪). આ પુરીપ વિભાગ કરનાર અગ્નિ અને (સમાન) વાયુ છે તેમ ઉદ્દેશ્યાચાર્યજી નીચેના વ્યાખ્યાનથી સમજાવે છે.

“અન્તઃ કોષ્ટે કોષ્ટમધ્યે, તન્નાપિરસવિભાગે કિટ્ટમ્ય પુરીપત્વાત સત્ પુરીપં કોષ્ટે વિભજતિ કોષ્ટાત્ પૃથક્ કરોતિ; સ ચાત્ર પુરીપ વિભાગોઽગ્નિમારુતકૃતોઽપિ; તન્નાગ્નિકૃતો યથા-‘વિવેચયતિ ચ રસમૂત્ર-પુરીપાણિ (સુ. સ્ત. અ-૨૧)’-‘મારુતકૃતો યથા-‘સોઽન્નં પચતિ તજ્જાંશ્ચ વિશેષાન્વિધિનક્તિ હિ’ (નિ. અ. ૧) इति व्याख्याति’ (ઉદ્દેશ્યાચાર્યજી).

પકવાશયમાં વાયુ અને અગ્નિનો વ્યાપાર છે. પુરીપનું ધારણ કરે છે. અને તે પુરીપમાંજ અગ્નિ અને વાયુ રહે છે; તેથી પુરીપ ધાતુરૂપ ગણાય છે. “પુરીપમુપસ્તંભં ઘાયવ્યાગ્નિધારણમ્ (સુ. સ્ત. અ-૧૫). જેવી રીતે દરેક આશયની વચ્ચે કલાઓ આવેલી છે તેવીજ રીતે ધાતુઓની વચ્ચેમાં સમગ્ર શરીરમાં કલાઓ પ્રસરેલી છે. આ કલાઓ સક્ષમ છે. ધાતુઓની કલામાં પાંચમી કલા અસ્થિધરા છે, જ્યારે આશયોમાં પાંચમી કલા પુરીપધરા છે. આ બંને કલાઓનો પારસ્પરિક ધનિષ્ઠ સંબંધ અને કાર્યની સમાનતા પણ છે. પુરીપધરા કલામાં અગ્નિ અને વાયુનો વ્યાપાર છે તેવો જ અગ્નિ અને વાયુનો વ્યાપાર અસ્થિધરામાં પણ છે. સર્પ વિષ પ્રત્યેક ધાતુની કલાનું અતિક્રમણ કરી જ્યારે અસ્થિધરા કલામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેની અસર પકવાશય ઉપર થાય છે. પ્રાણુવાયુ અને અગ્નિનું કાર્ય બગડે તેથી રોગીને હેડાઈ, પર્વબેદ અને દાહ થાય છે. “પञ्चमेऽस्थीन्यनुપ્રविशति प्राणमग्निं च दूषयति, तेन पर्वमेदो द्विकादाहश्च भवति (સુ. ક. અ. ૪).-‘યૈવકલા પુરીપધરા સૌવાસ્થિધરેતિ (ક. ટી).

પકવાશયસ્થ પ્રાણુવાયુનો શરીરમાં વ્યાપાર

શારંગધરજીએ આ પકવાશયસ્થ પ્રાણુવાયુના કાર્ય સંબંધે ખૂબજ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. જે પૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક છે.

“નામિસ્થઃ પ્રાણપત્રનઃ સ્પૃષ્ટ્વાહૃત્કમલાન્તરમ્ ।
 કળ્થાદ્બહિર્વિનિર્યાતિ પાતું વિષ્ણુપદામૃતમ્ ॥
 પીત્વાચામ્બરપીયૂષં પુનરાયાતિ વેગતઃ ।
 પ્રોળયન્દેહમસ્તિલં જીવયન્નઠરાનલમ્ ॥

પકવાશયમાં રહેલો પ્રાણસંગક ઉષ્ણુતમ વાયુ અરણ્યથી મોડો શીખા
 પર્થ-તના અંગ-પ્રત્યંગોત્તુ પ્રીણુન કરે છે એટલું જ નહિ પણ જીવ અને
 જઠરાગ્નિ કે જે જીવનના હેતુ છે, તેનું પણ પ્રીણુન કરે છે, નાસિકાનામાં
 આવેલી પ્રાણુવદ્ધા સિરાઓ દ્વારા પ્રથમ હૃદયમાં આવી હૃદયમાં રહેલા પ્રાણુ-
 વાયુનું પોષણ કરે છે, જેથી હૃદયનું કાર્ય સમ્યક્ પ્રકારે ચાલે છે, નિઃશ્વાસ
 (શ્વાસ અંદર લેવો) તે પ્રાણુવાયુનું કર્મ છે. હૃદયમાંથી કંઠમાં આવી ઉદાન-
 વાયુને આધાર આપે છે તેથી ઉચ્છ્વાસ કર્મ થાય છે. કંઠમાંથી ગળદાર આવી
 સુપુખ્તના દ્વારા ઘ્રૂમરન્દ્ર (Hypothalamic region) માં પહોંચે છે. આ
 રથાન મસ્તકમાં આવેલું છે, ઘ્રૂમરન્દ્રમાં એક હળાર પાંખડીઓ વાળું
 ‘સહચરદ પદ્મ’ આવેલું છે આ પદ્મમાં સુધારસનું ધારણ કરનાર એક
 સુધાશ્માથી અન્થિ Pituitary body આવેલી છે તેને ઉત્તેજિત કરે છે.
 તેથી તે અન્થિના સુધારસનો આવ વધે છે. ત્યાંથી તે સુધારસને ધમનીઓ-
 દ્વારા લઇને તત્ક્ષણે વેગ પૂર્વક પાછો ફરે છે અને સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપ-
 દ્વારા સુધારસને પહોંચાડી સમગ્ર અવયવો સહિત દેહનું પ્રીણુન કરે છે.
 શરીરમાં ફરતો તે પ્રાણુ શુદ્ધાસ્થાનમાં આવતાં સમાનની સાથે ટકરાય છે જેથી
 જઠરાગ્નિનું પણ વધે છે, સમાનદ્વારા અગ્નિબલ વધે છે, આ અમૃતરસ
 શરીરના સમગ્ર ધાતુઓમાં જઈને ધાતુઓનું પોષણ કરે છે આ પ્રમાણે
 સુપુખ્તનાદ્વારા આરોહ-અવરોહ કરતો તે ઉષ્ણુતમ પ્રાણુ શરીરનું પોષણ કરી
 જિવાડે છે. તન્નાન્તરમાં પણ કહે છે કે- નાસિકન્દની નીચે પકવાશયમાં
 રહેલો ઉષ્ણુતમ પ્રાણુવાયુ નાસિકામાં, હૃદયમાં, મુખમાં અને નાસિકામાં ફરે છે.
 તેથી શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા તથા શબ્દોચ્ચાર-વાણીની ક્રિયા થાય છે, જ્યારે
 ગળડે છે ત્યારે કાસ, હેઠકી આદિ રોગોને જન્મ આપે છે.

“તેષામુષ્ણતમઃ પ્રાણોનામિકન્દાદધઃ સ્થિતઃ ।

ચરત્યાસ્યે નાસિકાયાં નામૌ હૃદયપંકજે ॥

શબ્દોચ્ચારણ નિશ્વાસોચ્છવાસકાસાદિકારણમ્ ॥”

છે જ્યાં કોટબાગમાંથી દ્રવ ભાગ ગોપાઈ ઘટ્ટ વિષ્ટા જની મુદાદારા બહાર પડે છે. આ ક્ષણમાં પાણુ પ્રદગ્ની નંવોજ અગ્નિ અને સમાનતા વ્યાપાર છે.

“પદ્મી પુરીપધરાનામઃ યા અન્તઃકોષ્ટે મલમભિવિભજતે પક્વાશયસ્થા” (સુ. શા. અ-૪). આ પુરીપ વિભાગ દરનાર અગ્નિ અને (સમાન) વાયુ છે તેમ ક્ષણાચાર્યજી નીચેના વ્યાખ્યાનથી સમજાવે છે.

“અન્તઃ કોષ્ટે કોષ્ટમધ્યે, તદાપિરસવિભાગે કિટ્ટસ્ય પુરીપત્વાત્ તત્ પુરીપ કોષ્ટે વિભજતિ કોષ્ટાત્ પૃથક્ કરોતિ; સ ચાત્ર પુરીપ વિભાગોઽગ્નિમારુતકૃતોઽપિ; તદાગ્નિકૃતો યથા-‘વિવેચયતિ ચ રસમૂત્ર-પુરીપાણિ (સુ. સ. અ-૨૧)’-‘મારુતકૃતો યથા-‘સોઽન્નં પચતિ તજ્ઞાંશ્ચ વિદોષાન્વિવિનક્ષિતિ હિ’ (નિ. અ. ૧) इति व्याख्याति’ (ક્ષણાચાર્યજી).

પક્વાશયમાં વાયુ અને અગ્નિનો વ્યાપાર છે. પુરીપનું ધારણુ દરે છે. અને તે પુરીપમાંજ અગ્નિ અને વાયુ રહે છે; તેથી પુરીપ ધાતુરૂપ ગણાય છે. “પુરીપમુપસ્તંભ” ધાયવ્યાગ્નિધારણમ્ (સુ. સ. અ-૧૫). જેવી રીતે દરેક આશયની વચ્ચે ક્ષણાઓ આવેલી છે તેવીજ રીતે ધાતુઓની વચ્ચેમાં સમગ્ર શરીરમાં ક્ષણાઓ પ્રસરેલી છે. આ ક્ષણાઓ સૂક્ષ્મ છે. ધાતુઓની ક્ષણામાં પાંચમી ક્ષણા અસ્થિધરા છે, જ્યારે આશયોમાં પાંચમી ક્ષણા પુરીપધરા છે. આ બંને ક્ષણાઓનો પારસ્પરિક ધનિષ્ઠ સંબંધ અને કાર્યની સમાનતા પણ છે. પુરીપધરા ક્ષણામાં અગ્નિ અને વાયુનો વ્યાપાર છે તેવા જ અગ્નિ અને વાયુનો વ્યાપાર અસ્થિધરામાં પણ છે. સર્વ વિષ પ્રત્યેક ધાતુની ક્ષણાનું અતિક્રમણ કરી જ્યારે અસ્થિધરા ક્ષણામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેની અસર પક્વાશય ઉપર થાય છે. પ્રાણુવાયુ અને અગ્નિનું કાર્ય બગડે તેથી રોગીને હેડકી, પર્વભેદ અને દાહ થાય છે. “પદ્મમેઽસ્થીન્યનુપ્રવિશતિ પ્રાણમગ્નિ ચ દૂપયતિ, તેન પર્વમેદો દ્વિકાદાદશ્ચ ભવતિ (સુ. ક. અ. ૪).-‘યૈવકલા પુરીપધરા સૌવાસ્થિધરેતિ (ક. ટી).

પક્વાશયસ્થ પ્રાણુવાયુનો શરીરમાં વ્યાપાર

શારંગધરજીએ આ પક્વાશયસ્થ પ્રાણુવાયુના કાર્ય સંબંધે ખૂબજ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. જે પૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક છે.

‘નામિસ્થઃ પ્રાણવનઃ સ્પૃષ્ટવાહત્કમલાન્તરમ્ ।
 કઠ્ઠાદ્વહિર્વિનિર્યોતિ પાતું વિષ્ણુપદામૃતમ્ ॥
 પીત્વાચામ્ચરપીયૂષં પુનરાયાતિ વેગતઃ ।
 પ્રોળયન્દેહમસ્થિલં જીવયજ્ઞઠરાનલમ્ ॥

પકવાશયમાં રહેલો પ્રાણુસંગ્રહ ઉષ્ણુતમ વાયુ ચરણથી માંડી શીખા પર્યન્તના અંગ-પ્રત્યંગોનું પ્રીણુન કરે છે એટલું જ નહિ પણ જીવ અને જઠરાગ્નિ કે જે જીવનના છેલ્લું છે, તેનું પણ પ્રીણુન કરે છે, નાભિસ્થાનમાં આવેલી પ્રાણુવહા સિરાઓ દ્વારા પ્રથમ હૃદયમાં આવી હૃદયમાં રહેલા પ્રાણુ-વાયુનું પોષણ કરે છે, જેથી હૃદયનું કાર્ય સમ્યક્ પ્રકારે ચાલે છે, નિઃશ્વાસ (શ્વાસ અંદર લેવો) તે પ્રાણુવાયુનું કર્મ છે. હૃદયમાંથી કંઠમાં આવી ઉદાન-વાયુને આધાર આપે છે તેથી ઉચ્છ્વાસ કર્મ થાય છે. કંઠમાંથી ળહાર આવી સુષુમ્ના દ્વારા શ્વેદન-મંદ્ર (Hypothalamic region) માં પહોંચે છે. આ રથાન મસ્તકમાં આવેલું છે, શ્વેદન-મંદ્રમાં એક ડંબર પાંખડીઓ વાળું ‘સહસ્રદલ પદ્મ’ આવેલું છે આ પદ્મમાં સુધારસનું ધારણ કરનાર એક સુધામાથી ગ્રન્થિ Pituitary body આવેલી છે તેને ઉત્તેજિત કરે છે. તેથી તે ગ્રન્થિના સુધારસનો આવ વધે છે. ત્યાંથી તે સુધારસને ધમનીઓ-દ્વારા લઇને તત્ક્ષણ વેગ પૂર્વક પાછો ફરે છે અને સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપ-દ્વારા સુધારસને પહોંચાડી સમગ્ર અવયવો સહિત દેહનું પ્રીણુન કરે છે. શરીરમાં ફરતો તે પ્રાણુ ગુદાસ્થાનમાં આવતાં સમાનની સાથે ટકરાય છે જેથી જઠરાગ્નિનું પણ વધે છે, સમાનદ્વારા અગ્નિબલ વધે છે, આ અમૃતરસ શરીરના સમગ્ર ધાતુઓમાં જઈને ધાતુઓનું પોષણ કરે છે આ પ્રમાણે સુષુમ્નાદ્વારા આરોહ-અવરોહ કરતો તે ઉષ્ણુતમ પ્રાણુ શરીરનું પોષણ કરી જિવાડે છે. તંત્રાન્તરમાં પણ કહે છે કે- નાભિકન્દની નીચે પકવાશયમાં રહેલો ઉષ્ણુતમ પ્રાણુવાયુ નાભિમાં, હૃદયમાં, મુખમાં અને નાસિકામાં ફરે છે. તેથી શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા તથા શબ્દોચ્ચાર-વાણીની ક્રિયા થાય છે, જ્યારે બગડે છે ત્યારે દાસ, હેકકી આદિ રોગોને જન્મ આપે છે.

‘તેપામુષ્ણતમઃ પ્રાણોનામિકન્દાદઘઃ સ્થિતઃ ।
 ચરત્યાસ્યે નાસિકાયાં નામૌ હૃદયપંકજે ॥
 શબ્દોચ્ચારણ નિશ્વાસોચ્છ્વાસકાસાદિકારણમ્ ॥’

આ યોગીઓનો માર્ગ છે. સમાધિપદે તાલુખમાં એયરી મુદ્રાથી જીભદારા આ સુધારણા યોગીઓ પાન કરીને થરીએ પેપે છે અને નિરાગી રહે છે.

“વિત્તુપદં પ્રક્ષરન્વાશ્રિતં તત્રાશ્રિતમમૃતં પીયૂષં । અતએવાહુરાચાર્યાઃ
ષફં સદ્મપત્રં તુ પ્રક્ષરન્ધે મુધાધરમ્ । તત્તમુધા સારધારાભિરભિવર્ધયતે
તતુમ્” (શરં દી ટી).

યોગ અને વૈદ્યકમાં સુધાસાવી મનિયતું સ્થાન તાલુખ હદે છે. એરશ્ન પદ્ધતિમાં હદે છે કે તાલુખ (અસ્તિષ્ઠ)માં અમૃતાત્મક ચન્દ્રમા રહેલો છે.

“ નાભિ મધ્યે વસત્યેકો માસ્કરોદ્દહનાત્મનઃ ।

અમૃતાત્મા સ્થિતો નિત્યં તાલુમૂલે ચ ચન્દ્રમા ॥”

પવનસ્તુ શિરઃકમલસ્યામૃતમાહૃત્ય ધાતુસંતર્પણં કરોતિ ક્ત્યુક્તમ્ ।

શ્વં તુ સમાધિસામગ્રીસંપાદિત પ્રકરણમ્ ।

(આ. સ. પ્ર. ૩ સ્, ૮૮ યોગાનંદ)

“ હૃદયવદે દ્વે, તર્વોમૂલં તાલુક્લોમચ ” (સુ. શા. ૨૫-૬).

“ હૃદયવદાનાં સોત્ત્વં તાલુમૂલં ક્લોમચ (ચ-વિ-૨૫-૫).

આ મનિય (Pituitary body) ઓ સ્વરૂપ-ઉદ્દેશ (દે)નું સવણ કરતી હોવાથી તેને સોત હદે છે.

યોગશાસ્ત્રમાં પણ મહાણી સ્થાનમાંથી ઉચ્ચતમ માણવાયુ પેદા થઈ અસ્તકમાં જઈ સુધારણને મહાણ કરી ધાતુઓનું પોષણ કરે છે તેમ વર્ણન કર્યું છે.

કુણ્ડલિન્યાઃ અનિલાનલચક્રાત્મકત્વાદેવ શ્વાસપવનસ્ય અનિલ
ચક્રાત્મકસ્ય પ્રથમ પ્રયાણગતસ્ય રુષ્મરુપત્વાદેવ શિરઃ કમલસ્યામૃત-
માહૃતું શમ્યત્વાદિત્યર્થઃ । તસ્માદમૃતવશાદ્ધાતુપોષકત્વં સમાધિદેતુ-
કમિતિશ્ચત્યા વત્ક્રિયયા યોગાનાં સાનિધ્યં ભવતીત્યર્થઃ ॥

(આ. સ. પ્ર. ૪ યોગાનંદ)

સાત આશયોના અંગ્રેજી વૈદકના પર્ચોયો

		સ્થાન
(૧) વાતાશય-સમાનવાયનું આશય	Pancreas.	નાભિ
(૨) પિત્તાશય-અગ્નિ-આશય	Duodenum.	નાભિ
(૩) ક્ષેત્રમાશય	Thoracic Cavity.	વક્ષઃ
(૪) રક્તાશય-હૃદયનો જમણે ભાગ	Right aurical & ventrical	હૃદય
(૫) આમાશય	Stomach.	નાભિની ઉપર
(૬) પક્વાશય-શુદ્ધાન્ત્ર	Small intestine.	નાભિની નીચે
(૭) પશ્વિત્-મૂત્રાશય.	Urinary bladder.	નાભિની નીચે

વાતતંત્ર (Nervous System)

નહિ કોપેલો વાયુ તંત્રને તથા યન્ત્રને ધારણ કરે છે. અનેક પ્રકારની નાની મોટી ચેષ્ટાઓ કરાવનાર છે. (Motor nervous system). મનને નિયમમાં રાખનાર તથા પ્રવર્તાવનાર છે. બધી ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ જોડનાર, બધી ઇન્દ્રિયોના વિષયોને વહન કરનાર, (Sensory nervous sy.) આખા શરીરની ધાતુઓને વ્યવસ્થિત ગોઠવનાર છે. શરીરને તેના અવયવો સાથે જોડનાર, વાહુની પ્રવૃત્તિ કરનાર, શબ્દ તથા સ્પર્શનું કારણ છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય તથા સ્પર્શનત્વચા ઇન્દ્રિયનું મૂળ કારણ છે. ઊર્ષ તથા ઉત્સાહની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. અંદરના અગ્નિને પ્રેરણા આપનાર છે, દોષોને શુદ્ધકનાર છે, મળોને બહાર ફેંકનાર, સ્વપ્ન તથા સૂક્ષ્મસોતોને જોડનાર, ગર્ભની આકૃતિ કરનાર અને આયુષના અનુસરણમાં પણ કારણબૂત છે. એકજ વાતતંત્ર સ્થાનભેદે પાંચ પ્રકારનું થાય છે, પ્રાણ, ઉદાન, સમાન, વ્યાન અને અપાન (ચરક).

સઘળા ઐશ્વર્યોથી યુક્ત વાયુદેવ સઘળાકર્મોમાં સ્વતંત્ર છે. અવિનાશી છે અને જગતમાં વ્યાપીને રહેલ છે તેથી સ્વયંશૂ કહેવાય છે એ વાયુ સર્વ જગતના સઘળા પ્રયોજનોમાં કારણરૂપ છે. તેથી સર્વ લોકો તેને પ્રણામ કરે છે. એ વાયુદેવ સર્વપ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ છત્રન અને મરણનું કારણ છે. અદૃશ્ય મૂર્તિવાળો છતાં પ્રગટ ક્રિયાઓ વાળો છે. રુદ્ર છે,

સ્વાભાવિક રીતે ધીન છે. બીજા પદાર્થના (ઉપગુના) યોગથી ઉપજી પડેલા છે, ઉત્પન્ન છે, અસ્તિત્વ સ્પર્શવાળો છે, અતિ ગતિવાળો છે, સ્પર્શ તથા સ્પર્શ એ બે ગુણવાળો છે, સત્વાદિ ત્રણ ગુણોવાળો છે; એ ત્રણમાં પડેલા પ્રકૃતિ સ્વભાવવાળો દોષને લીધે રક્તગુણની આધિક્યતાવાળો ગણાય છે, અચિંત્યગતિવાળો છે. દોષો, મલો તથા ધાતુઓનો ત્રેરક છે. બે વિકૃતિ પ્રાપ્તે તો પિત્ત, કફ અને રુધિર આદિ ને રાગોનાં કારણો છે, તે સઘળા કારણોમાં મુખ્ય છે. આશુકારી એટલે ઝડપથી ક્રિયા કરનાર છે. પ્રકૃતિસ્થ દશામાં વારંવાર ગતિ કરનારો છે. મુખ્યત્વે કરીને પક્વાશય તથા ગુદામાં રહેનારો છે (સુ-નિ-અ-૧).

તે વાયુ કાષેલો ન હોય તો રોષ, ધાતુઓ, મળો ઉપધાતુઓ અને અગ્નિની સમતા કરે છે. સઘળા ઇન્દ્રિયોને વિષયોની સંપ્રાપ્તિ કરી આપે છે. ઇરીર, વાણી અને મનની ક્રિયાઓને અનુકૂળ પ્રવર્તાવે છે. (સુશ્રુત).

ચિકિત્સા કલિકાકારે વાતવંત્રણું કરેલું વધુન.

“વેપ્તા ચેતનયોસ્તનો તનુશૃતાં ઘાતા તુ વાયુઃ સ્મૃત ॥”

તનુશૃતાં કર્મપુરુષાણાં તનો વપુષિ વેપ્તાચેતનયોઃ વેપ્તા ચ ચેતના ચ તે વેપ્તાચેતને તયોઃ વેપ્તાચેતનયોઃ કારિકા વ્યાપારસ્ય જ્ઞાનસ્ય ઘાતા કર્તા તુ વાયુઃ ઘાતઃ સ્મૃતઃ મતઃ । (દીક્ર).

ઇરીરકારિઓના શરીરમાં ને વેપ્તા-કારિકા વ્યાપારને કરે છે તથા ચેતના-માતોપલબ્ધિનું સાધન છે તે વાત-વાયુ (સંસ્થાન) બાધુનું. વેપ્તા-વ્યાપાર (Motor peripus sy.) ચેતના-વ્યાપાર (Sensory p. sy.) બુદ્ધિને ત્રેરક ભગવાને કહ્યું છે કે-સર્વ વેપ્તાઓ વાયુથી થાય છે. અને તે પ્રાણીઓના પ્રાણવાયુ કરે છે. તથા ચ ચરકઃ-“સર્વાદિ વેપ્તા વાતેભે સ પ્રાણઃ પ્રાણિનાં સ્મૃતઃ” ॥ ૫ થી ઉત્સાહ, આસોઅષ્વાસની ક્રિયા, વેપ્તા, રસાદિ ધાતુઓની સરખીગતિ, અતિમાન મળમૂત્રાદિકનું જરાજર યોગ્ય રીતે નીકળવું એ વાયુનું પ્રાકૃતકર્મ છે. “ઉત્સાહોચ્છવાસ નિઃશ્વાસ વેપ્તા ધાતુગતિઃ સમા । સમો મોક્ષો ગતિમતાં વાયોઃ કર્માલિકારજમ્ (અ-સુ-અ-૧૮). સુશ્રુત મહારાજે પણ કહ્યું છે કે-પ્રેસ્યન્દન, ચલન, ઉદ્વહન (ઇન્દ્રિયોના અર્થને પારખ કરવા), આહારનું પુરવું કરવું, વિવેક-સમૂહ પુરીપને

પૃથક્ કરવા, ધારણ, મળ મૂત્ર અને શુક્રને વેગકાલે જહાર કાઢવા અને વેગ ન હોય ત્યારે ધારણ કરી રાખવા તે અનુક્રમે વ્યાન, ઉદ્ધાન, પ્રાણ, સમાન અને અપાનનાં કાર્યો છે. સુશ્રુતેઽન્યુક્તમ્—“પ્રસ્પન્દનોદ્વહન પૂરણ વિવેક-ધારણલક્ષણો યાયુઃ પञ्चधाप्रविमन्तः शरीरं धारयति”

(સુ. સુ. અ. ૧૫)

વાયુનાં સ્થાનો

पक्वाशयकटीसक्थिभ्रोत्रास्थि स्पर्शनेन्द्रियम् ।

स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधान विशेषतः ॥

(વા. સુ. અ. ૧૨)

પકવાશય, કેડ (કુલા), સાથગો, કાન, હાડકા અને આમડી એ વાયુના સ્થાનો છે પણ પકવાશય એ વાયુનું વિશેષ સ્થાન છે

કટી, સક્રિય-સાથગોમા-અનુનિકાનાડીઓ Sacral nerves આવેલી છે તેમા પણ સાતમી મહાગૃધ્રસીનાડી Sacietic nerves શરીરની બધી નાડીઓથી મોટી છે, અગ્રહા જેટલી જાડી છે આ નાડી ચેષ્ટાવહ છે તે સિવાય અનુગૃધ્રમી શાખાઓ પણ આવેલી છે

ભ્રોષમા-વાડીસૂત્રો આવેલા છે, સ્પર્શનેન્દ્રિયમા-સ્પર્શસંચાવહનાડી સૂત્રો આવેલા છે, અને અસ્થિમા-પણ નાડીસૂત્રો આવેલા છે

સમગ્ર શરીર વ્યાપી એકજ વાત તત્ત્વ શીર્ષકય નાડીઓ Cranial nerves અને સ્વતંત્ર નાડીમંડલ Autonomic nerves મળીને ગણાય છે

પકવાશય વાયુનું સ્થાન હોવાથી પકવાશયમાથી ઉત્પન્ન થનારા રોગો વાતજ હોય છે “हे रोगानीके आशयमेदेन, आमाशयसमुत्पन्नं पक्वाशयसमुत्पन्नं चेति (ચ. વિ. અ. ૬)

आमाशयसमुत्पत्त्वेन आमाशयाभया कफपित्तजाः सर्वे गदा गृह्यन्ते, पक्वाशयसमुत्पन्नहृणेन सर्वे वातजाः, अत्र सर्वं प्रकाराप्रोच.” ॥

(યકપાણિદત્તજી)

હૃદયસ્થ પ્રાણ વાયુનું વર્ણન

પ્રાણનું સ્થાન—“દિદિમાણો” પ્રાણનું મુખ્ય સ્થાન હૃદય છે. લગ્ન-વાન ચક્ર પ્રાણનાં ઝ્યાનો છે, કપ્હ, જ્વમ, મુખ, નાગિકા અને મસ્તક ગણાવે છે. એટલે પ્રાણવાયુનું પ્રધાન સ્થાન હૃદય છે. પણ મસ્તક, કપ્હ, જ્વમ, મુખ અને નાગિકા વગેરે અવયવોમા પણ તેનો વ્યાપાર છે. આ બધા ઝ્યાનોમા તેના સ્ત્રોતોની શાખાઓ પ્રસારેલી છે. તેનું કાર્ય નેતા હૃદય સહિત યકન, આમાગય, પકવાગય ઇત્યાદિ ઝ્યાનોમા પણ તેનો વ્યાપાર છે, સુશ્રુત યનઝ્યાનના પાત્રીગમા અધ્ધાયમા આહારપાકમા પ્રાણ, અપાન અને સમાનનું કાર્ય છે, પ્રાણ-અપાન અગ્નિનું ધમન કરે છે અને સમાન અગ્નિનું પાસન કર્મ કરે છે. તે નેતા પચન ચન્ન પર્યંત પ્રાણનું કાર્ય છે.

“પ્રાણાપાનસમાનમ્તુસર્વતઃ પચનૈસ્ત્રિભિઃ

ધ્માયતે પાલ્યતે ચાપિ સ્વાં સ્વાં ગતિમયમ્થિતૈઃ ॥”

વાગ્લહટજ પ્રાણનું પ્રધાનસ્થાન મસ્તક ગણાવે છે. છાતીમા આવેલા અવયવો તથા કપ્હ પ્રદેશમા તેની શાખા સ્ત્રોતો દ્વારા ફરે છે અને વ્યાપાર ચલાવે છે. મનનું ધારણ કરવું, ધૂમ્બું, ઊંઠ, ઓડકાર, આહાર ને આમા-શયમા પહોંચાડવો, નિઃશ્વાસ વગેરે તેના પ્રાકૃત કર્મો છે. વિકૃત થાય છે ના શ્વાસ, સંગેષમ, સ્વરભેદાદિ રોગોને કરે છે.

“પ્રાણોઽગ્રમૂર્ધગઃ ।

હરઃ કણ્ઠચરો વુદ્ધિઃ હૃદયેન્દ્રિયચિત્તધૃક્ ।

ષ્ટીવનક્ષવધૂદ્ગારનિઃશ્વાસાન્નપ્રવેશકૃત્ ॥”

(વા. સુ. અ. ૧૨)

“સ્થાનં પ્રાણસ્ય શીર્ષોરઃ કર્ણજિહ્વાસ્યનાસિકાઃ ।

ષ્ટીવનક્ષવધૂદ્ગારનિઃશ્વાસાદિ કર્મ ચ ॥”

(ચ. ચિ. અ. ૨૮)

“યો વાયુઃ વક્ત્રસંચારી સ પ્રાણો નામ દેહધૃક્ ।

સોઽન્નં પ્રવેશ્યત્યન્તઃ પ્રાણાંશ્વાપ્યવલંબતે ॥

પ્રાયશઃ શુરુતે દુષ્ટો હિષાશ્વાસાદિકાન્ ગદાન્ ॥”

(સુ. નિ. અ. ૧)

હૃદય - આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં હૃદયનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે હૃદય કમળના ડોડા જેવું છે, તેનું મળ નીચે છે કારણ કે મહાધમની (Aorta) સાથે તે નીચેના ડાબાખડથી જોડાયેલું છે તથાથી રક્તપંચોત્સર્ગ મહાધમની દ્વારા સમગ્ર શરીરમાં પહોંચે છે

મરતિ ચાત્ર:-

“ પુષ્કરીકેણ સદૃશં હૃદયં સ્યાદધોમુચ્ચમ્ ।

જામતસ્તદ્વિકસતિ સ્વપતશ્ચ નિમીલતિ ॥ ”

(મુ સા અ ૪)

ચરક લગવાને હૃદય બે આગળનું કહ્યું છે “ દ્વયટગુલ હૃદયમ્ ” (મુ નિ અ ૮) અને સુશ્રુત મહારાજ તો કમળના ડોડા જેવું કહે છે તેથી વિરોધ આવે છે ને કે સુશ્રુત મહારાજે કહેલું હૃદય ચરક લગવાને કહેના માપથી મોટું છે પણ વાસ્તવિક રીતે જોતા હૃદય-રક્તનું સ્થાન છે, અને ઓળનું સ્થાન પણ કહે છે અને મન સહિત સત્વાદિગુણો અને આત્મા પણ હૃદયમાં રહેલા છે એટલે એટલા મોટા હૃદયમાં, જે આગળ જેટલો આત્મા વગેરેને રહેવાનું સ્થાન છે તેટલો જ ભાગ હૃદય બાણુઓ, હૃદયના જમણી તરફના અર્ધ ભાગમાં સમગ્ર શરીરનું રક્ત રક્તવાહિ સિરાઓ દ્વારા શરીરમાંથી આવે છે તે ઉત્તરા તથા અધગ મહા સિરાદ્વારા આવે છે હૃદયના જમણા ખડમાં આવ્યા પછી ત્યાંથી કુસ્કુસાભિગાનામની ધમનીઓ દ્વારા દેહસામાન્ય છે ત્યાં પ્રાણવાયુ વડે શુદ્ધ થતા તે અધિર ધાતુ થાય છે અને કુસ્કુસાભિગા ચાર સિરાઓ દ્વારા હૃદયની ડાબી બાજુના ઉપલા ખડમાં દાખલ થાય છે ત્યાંથી ડાબા નીચલા ખડમાં આવે છે ડાબા ખડમાં આ ભાગમાં આવેલું અધિર જમણા ખડની અપેક્ષા ખૂબ જ પાતળ હોય છે અને અષ્ટબિન્દુ પરિમાણુ ઓજ તેમાં મળેલું હોય છે આ ખડમાં ગત થોડુંક જ હોય છે આ ખડમાં બે આગળ અગુષ્ઠમાત્ર પ્રમાણુનો છે તેટલા ભાગના ઓજ સાથે અગુષ્ઠ પ્રમાણુ મૂળ શરીરમાં આત્મા વીંટળાઈને રહેલો છે તે અક્ષમાતિસૂક્ષ્મ વગળ જેવું અને આત્માના પ્રદાશથી પ્રકાશમાન હોય છે વેદમાં આ હૃદયમાં રહેલા અગુષ્ઠમાત્ર પુરુષ (આત્મા)નું વર્ણન કયું છે “ અઘ્નુષ્ઠમાત્ર પુરુષો ડઘ્નુષ્ઠ ચ સમાચિત્ ” મુસ્લિમ ચિકિત્સાકો પણ હૃદયના આટલા જ ભાગમાં ‘ રૂઢ ઉવાની ’ ગ્રહેલી છે તેમ વર્ણન કરે છે

પ્રાણુનું વહન કરનારા સ્થૂળ સ્રોતોનું વર્ણન

“પ્રાણવદાનાં સ્રોતસાં હૃદયમૂલં મહાસ્રોતશ્ચ ॥” (ચ. વિ. અ. ૫.)
પ્રાણુનું વહન કરનારા સ્રોતોનું મૂળ હૃદય અને મહાસ્રોત (Elementary canal. Gastro intestinal tract) પર્યન્ત છે, એટલે કે હૃદયમાં અને મહાસ્રોતમાં તેના સુત્રો પથરાએલાં છે. હૃદય તેને આધાર આપે છે. પાશ્ચાત્ય મતાનુસાર હૃદયાશ્રિત પ્રાણુવહસ્રોતોને ઉત્તરનાડી મન્ડલ Upper parasympathetic nervous system કહે છે.

સુશ્રુતમહારાજે પ્રાણુનું વહન કરનારા બે સ્થૂળ પ્રધાન સ્રોતોનું વર્ણન કર્યું છે. તે હૃદય અને રસનું વહન કરનારી ધમનીઓમાં પ્રસરેલા છે તેથી ધમનીઓ પ્રાણુવહા કહેવાય છે. ધમનીઓમાં પ્રાણુનું પુરણ અને ધમન કરે છે.

“પ્રાણરહે દે, તયોર્મૂલં હૃદયં રસવાહિન્યથ્વ ધમન્યઃ ॥” (સુશ્રુત)

“ધમન્યો રસવાહિન્યો ધમન્તિ પવનં તનો” (શાર.)

આ સ્રોતોને વાહિની નિયામક સંસ્થાન Vasomotor nervous system કહે છે. આસોચવાસની ક્રિયા આ સ્રોતોદ્વારા થાય છે. આ સ્રોતો બળકે છે ત્યારે રોગી અતિશય લાંબા આસ લે છે કે અતિશય રોકાઈ રોકાઈને આસ લે છે. અતિશય વધુ પડતા આસ લે છે કે ઘોડા આસ લે અથવા વારંવાર આસ લે છે તેમજ શબ્દ અને શક્તિ સહિત આસ લે છે.

“પ્રદુષ્ટાનાં તુ ચલ્વેપામિદં વિશેષ વિજ્ઞાનં ભવતિ; તથા-અતિ સ્પ્રમતિયદ્ધં કુપિતમત્પમમીક્ષણં વા સશબ્દમુચ્છ્વસન્તં દૃષ્ટ્વા પ્રાણ-વહાન્યસ્ય સ્રોતાંસિ પ્રદુષ્ટાનીતિ વિદ્યાત્” (ચ. વિ. અ. ૫)

પ્રાણુવહા સ્રોત સંબંધે ચક્રપાણિદત્તજી કહે છે કે વાયુ સર્વ શરીરચારી છે એટલે વાયુનું વહન કરનારા સ્રોતો સમગ્ર શરીરમાં પ્રસરેલા છે પણ પ્રાણુસંગક વાયુનું વહન કરનાર વિશિષ્ટ સ્રોતો છે જેઓ હૃદય અને મહા સ્રોતમાં પ્રસરેલા છે એટલે વાતતંત્રનો પ્રાણુવહસ્રોત એક ભાગ બન્યો.
“એતશ્ચ પ્રાણાશ્ચ વિશિષ્ટસ્ય યાયોર્વિશિષ્ટસ્રોતઃ” (ચક)

પાશ્ચાત્યમતાનુસાર-ઉત્તર નાડી મડલના પ્રાગમન્યિકસૂત્રો મેરુત ન (મધ્યનાડી ત ન) ના ઉપલા એટલે કે મસ્તકની અદર રહેલા છેડામાથી એટલે શીર્ષક નાડીઓ (Cranial nerves)માથી ઉત્પન્ન થાય છે 'પ્રાણોડ્રમૂર્ધગ.' તેમાની કેટલા એક સાથે મસ્તકમા તથા ધડમા ફેલાઈને પોતાનુ કાર્ય જનવે છે તેમા ખાસ ઢરીને ત્રીજીને ચાલનીઓ ચેષ્ટાવહ છે પાચમી-ત્રિધારા (Trigeminal) આ મિશ્રનાડી છે, મુખમડલ સહિત મસ્તકની સ્પર્શગ્રાવહા તથા જડના ૧૧ પેશીઓની ચેષ્ટાવહા છે નવમી (Glossopharyngeal N) આ કષ્ટ રસની કહેવાય છે, ગળુ, તાળુ તથા જીભના પાછલા અર્ધભાગની સગ્રાવહા નાડી છે રસગ્રાહિણી છે દશમી પ્રાણુદાનાડી (Vagus n) કહેવાય છે આ મિશ્રનાડી છે ગળુ, રેફસા, હૃદય વગેરે પ્રાણોપકારક અવયવો તેમજ યકૃત આમશય વગેરેની સગ્રા તેમજ ચેષ્ટાવહા છે અગીયારમી ત્રીવા પૃષ્ઠનાડી (Accessory, n) આ નાડી ચેષ્ટાવહ છે મન્યા તેમજ પૃષ્ઠજઘા પેશીઓની ચેષ્ટાવહા છે આ નાડીઓ સાથે આ સૂત્રો ઉત્પન્ન થાય છે આમા દશમી નાડીના સાથેના સૂત્રો કોષ્ટાન્તરીય ગ્રન્થિઓમા તેમજ ચક્રોમા લાખલ થાય છે (પ્ર. શા લા ૨ અ ૧૧)

પ્રાણુવાયુના વાહકસ્ત્રોતોનુ મૂળ મસ્તક અને સુપુખ્તના શીર્ષકમા રહેલુ છે શીર્ષક નાડીઓ (Cranial nerves) તથા સ્વતન્ત્રનાડી મન્ડલનો ઉત્તરીયભાગ (Upper parasympathetic) આ તેના વહન માર્ગો છે એટલે કે પ્રાણુવાયુના વેગોને વહન કરનારી નાડીઓના મૂળો મગજમા અને સુપુખ્તના શીર્ષકમા છે મસ્તકમાથી નીકળતી પારનાડીઓ તથા સ્વતન્ત્રનાડી મન્ડલના ઉપલા ભાગમાના નાડીસૂત્રો એ વેગોને જીવાન્તુદા આશયોમા લઇ જાય છે

એની ક્રિયા પાચે ગાનેન્દ્રિયોના સ્થાનોમા, લાલાગ્રન્થિઓમા ન્વાસન-ચન્નમા, હૃદયમા કલેજુ, હોજરી, ન્હાનુ આતરકુ તથા પેટમા આવેલા ખીજ અવયવોમા નજરે પડે છે મોટા આતરકાનો પચુ આરોહિભાગ દશમી શીર્ષકના પ્રાણુદાનાડી મારફતે પોતાના વેગોને મેળવે છે (પ્રત્યક્ષ શારીર (ચુજરાતી).

વળી સ્વેદનું વડન ધરનારા સ્રોતો શેમદ્રુપ સિવાય શરીરના મેદસ્થાન-માં પણ આવેલા છે. સમાન વાયુની ક્રિયા દ્વારા મેદમાંથી સ્વેદ મળરૂપે પૃથક્ કરે છે. મેદોચ્છન્નોત્-અધિટક્કઞ્ચિ (Supra renal glands) માં અને વધાવડન (Cyferna chyle) માં પણ સમાનવાયુના સ્રોતો આવેલા છે. અધિટક્ક ઞ્ચિને ઈજન થતાં તેનું કાર્ય વધી પડે છે અને સ્વેદ આવવા માટે છે. મેદોચ્છે દ્વે, તયોર્મૂલં કટી પૃષ્ઠૌચ, તત્ર વિદ્વસ્ય સ્વેદાગમનં વિપાસા ચ (સુ. શા. અ. ૯) “સ્વેદવહાનાં સ્રોતસાં મેદો-મૂલં લોમફુપાશ્ચ । પ્રદુષ્ટાનાં તુ રસસ્વેપામિદં વિશેષવિજ્ઞાનં ભવતિ । તથા-અસ્વેદનમતિસ્વેદનમ્” (ચ. વિ. અ. ૫).

વધાવડન-આહારનો સુક્ષ્મ તેજેશૂત સારભાગ કે જે અતિ સ્નિગ્ધ (વધા = Fat) યુક્ત હોય છે જેને પાચાત્ય વૈષ્કમાં chyle કહે છે તેને સમાન વાયુ હૃદયમાં પહોંચાડે છે.

“રસસ્તુ હૃદયમ્ યાતિ સમાનમરુતેરિતઃ ॥” (શારંગધર) આહારપાક સમયે ગ્રહણીમાં આહાર કદુ ભાવને પામે છે અને વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે. પક્વાશયમાં નિષ્ઠાપાક થયા પછી ઉપ્પ્યુતમ થએલો સમાનવાયુ પૃથક્ થાય છે અને ત્યાં સ્થિર થઈ ગ્રાણ્ય સંગ્રહ પામે છે. રસ દોષ મૂત્ર અને પુરીષના વિભાગો પાડી પૃથક્ કરે છે તે સમાનનું જ કાર્ય છે.

“સોડ્ઞં પચતિ તઞ્જાંશ્ચ વિશેપાન્વિવિનક્તિ હિ ॥” (સુશ્રુત).

“પ્રહૃણ્યાં પચ્યતે કોષ્ટવન્દિના જાયતે કદુઃ” (શારંગ).

સમાનવાયુના આશયમાંથી જે ક્ષારીય દ્રુરસ પેદા થઈ આહાર સાથે મળે છે, તે ગ્રહણીમાં આહાર સાથે પાકતાં, તે રસમાંથી ત્રણ લૌતિકાગ્નિઓ (Enzymes) પેદા થાય છે. Trypsin, Amylopsin Stypsin. જેઓ આહારમાંના પોતાના ભાગને પચાવે છે તેમાંથી શરીરને નોષતા ગુણો નિષ્પન્ન થઈ શરીરના ગુણોનું પોષણ કરે છે. આ લૌતિકાગ્નિ વ્યાપાર કહેવાય છે.

તે સિવાય સમાનવાયુના આશયમાં એક અંતઃસ્રાવી આગ્નેય (Insulin) દ્રવ્ય પેદા થાય છે. તે શરીરના સર્વધાતુઓમાં જાય છે અને

ધાત્વાગ્નિઓને સહાયક થાય છે. અત્યંત સૂક્ષ્મ હોઈ શરીરના રક્તમાં શોષાઈ સર્વ શરીરચારી વ્યાનવાયુના વ્યાપાર (Oxidation) માં સહાયક થાય છે અને વ્યાનના કાર્યને બળ આપે છે. ધાત્વાગ્નિ વ્યાપાર સમ્યક્ પછે ચાલતાં શરીરોપચય થાય છે. જેવી રીતે આહાર પાકમાં સમાન વાયુ અગ્નિને જેટલો સહાયક થાય છે, તેટલો જ અને તેવી રીતે ધાત્વાગ્નિઓ અને વ્યાનને (Insulin-દારા) સહાયક થાય છે.

“પિત્તસ્ય તેજોઽશ એવ (પાવક) પાચકઃ—વેદાહમોજઃ,—દૃઢં લ્પ્ણો-ચિત્ત હ્યેતત્ પિત્તોઽમા પચતીતિ યત્ । મૂર્ચ્છિતો રસવીર્યાભ્યાં સમાનઃ વ્યાન સંહિતઃ” (મધુ. ૮૧).

જો ધાત્વાગ્નિ વ્યાપાર સમ્યક્ પછે ચાલતો નથી અને ધાતુઓનો એકાદ અગ્નિ કે ધાતુપોષક રસતું વહેન કરનાર વ્યાનરૂપ વાયુ ઉપહત થાય છે તો ‘ખાધેક્ષુ’ અર્થાત્ ધાતુવર્ધક થતું નથી તેમ શરીરને ઉપચયકારક થતું નથી.

“ચવાહિ એકોઽપિ ધાતુપાચકોઽગ્નિરુપહતો મારુતો ધા ધાતુ-પોષક રસવાહિ વ્યાનરુપઃ ક્વચિદુપહતો ભવતિ તથા સ્નોતો વા ધાતુ-પોષકરસવાહિમુપહતં સ્યાત્ તથાઽશિતાદિકં ધાતુનામવર્ધકત્વાન્નોપ-ચયાદિ કારકભૂતિ” (ચ. ચુ. અ. ૨૮).

આ સમાનતું અંતઃસ્તાવી આગ્નેય દ્રવ્યનું કાર્ય વધી પડે છે તો તીક્ષ્ણાગ્નિ ભસ્મક રંગ પેદા થાય છે. આવાં કારણે પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સકો ‘ઈન્સ્યુલીન’નું ઈન્જેક્શન આપ્યા પછી રોગીને મેંદાગ્નિ હોવાં હતાં તુરત શુરભોજન અને તે પછી માત્રાધિક આપે છે.

“નરે ક્ષીણ કફે પિત્તં કુપિતં મારુતાનુગમ્ । સ્વોદ્મણા પાવક સ્થાને થલમગ્નેઃ પ્રયચ્છતિ ॥ તદા લઘ્વવલો દેહે વિરુદ્ધે ‘સાઽનિલોઽનલઃ’ । અભિભૂય પચત્યન્નં તૈદ્વિદ્યાદામુ મુહુર્મુહુઃ । તતો દૌર્બલ્યમાતંકાન્ મૃત્યું ચોપનયેત્ નરમ્ । મુક્તેઽન્નેભમતેશાન્તિં જીર્ણે માત્રે પ્રતામ્યતિ ”

(ચ. ચિ. અ. ૧૫)

“સમાનોઽગ્નિ દિમાદ્ગત્વમસ્વેદો મન્દવન્દિના” (વાગ).

નાલિસ્ય અગ્નિ અને સમાનવાયુના કાર્ય વડે ગર્ભના દેહની વૃદ્ધિ થાય છે. અગ્નિ અને સમાનવાયુ ધમન કરે છે. તેથી ગર્ભના સ્રોતમાં વાયુ ભરાઈ સ્રોતોને યથાયાગ છાંખા પહોળા કરે છે અને તેથી ગર્ભના અંગ પ્રત્યંગોની વૃદ્ધિ થાય છે, વાયુ ઉપર તિર્થંક અને નીચેના અવયવોની વૃદ્ધિ કરે છે. તેમ સાક્ષાત્ ભગવાન ધન્વન્તરિનું વ્યાખ્યાન છે.

“ગમસ્ય રણુ રસ નિમિત્તા મારુતાધ્માનનિમિત્તા પરિવૃદ્ધિર્ભવતિ”

મરન્તિચાત્ર-

તસ્યાન્તરેણ નાભેસ્તુ-ઝ્યોતિસ્થાનં ધ્રુવં સ્મૃતમ્ ।

તદાઘમતિ વાતસ્તુ દેહસ્તેનાસ્ય ઘર્ષતે ॥

ઊમળા સહિતધ્વાપિ દારયત્યસ્ય મારુતઃ ।

ઊર્ધ્વં તિર્યગઘસ્તાદ્ધ સ્રોતાંસ્વપિ યથા તથા ॥

(સુ. શા. અ. ૪)

પાશ્ચાત્યમતાનુસાર સમાનના વેગોને વહેન કરનારા સ્રોતો ખાસ કરીને પેટના અવયવોમાં વેગોને વહેન કરનારી નાડીના મૂળો, સુષુમ્ના કાન્ડના અનુપૂઠિક ભાગ, ઉપરીઅર્ધભાગ, સ્પત્ત્ર ગ્રન્થિઓમાથી, સૌર-મન્ડલમાથી તથા ઉત્તરાન્ત્રિક, અધરાન્ત્રિક નાડી ચક્રોમાથી નીકળે છે તથા પાચકયન્ત્ર નિયામક સૌયુક્તિક નાડીઓ છે.

વ્યાનવાયુનું વર્ણન.

વ્યાનવાયુનું સ્થાન-; “વ્યાનઃ સર્વશરીરગઃ” । વ્યાનવાયુ સર્વ-શરીરમા વ્યાપેલો છે. વ્યાનવાયુ સર્વાંગમાં વ્યાપેલો હોઈ દોષ, ધાતુઓ અને મજામા પણ વ્યાપેલો છે. વળી શરીરની સર્વ સન્ધિઓમાં પણ વ્યાનનો વ્યાપાર છે. “વ્યાનસ્ય સર્વાદગવ્યાપિત્વેન દોષ ધાતુ મલગ્વ્યાપિ ત્વાત્; સચ બુલ્યાવેદારન્યાયેન સર્વાન્ ધાતૂન્ તર્પયેત્” (સુ. સુ. અ. ૪૬-૬-ટી). વાગલટ્થ વ્યાનનું સ્થાન હૃદય કહે છે અને સર્વશરીરમાં ફેરે છે, મહાવેગવાળો છે. “વ્યાનોઽદિસ્થિતઃ કૃત્તનદેહચારી મહાજવઃ” (વા. સુ. અ-૧૨) સમાન વાયુ રસને હૃદયમાં પહોંચાડે છે. અને વ્યાન

સમાનતા આ અંતઃસાધી આગ્નેય દ્રવ્ય (Insulin)નું દાર્ધ્ય વધી પડે છે ત્યારે ઉપદ્રવરૂપે તરસ, દાઉ, ઠાસ, મૂચ્છા આદિ ઉપદ્રવો થવા સંભવ છે. સમાનવાયુ અને અગ્નિની મદત્તા આયુર્વેદમાં ખૂબજ છે. યુક્ત અગ્નિ નિરામય દીર્ઘ જીવન ટકાવી રાખે છે જ્યારે તે અગ્નિને જીવંત રાખનાર સમાન વાયુ છે. વળી તેજ સમાનવાયુ પકવાશયમાં જતાં ઉચ્ચતમ પ્રાપ્ત સંચા પામે છે. તેથી વૈજયંતે ઉંસરાને સમાનવાયુને ‘જીવમૂત’ કહ્યો છે.

“નાભેશ્વક્રે ધ્રમસિ પરિતો જીવમૂતઃ સમાનઃ ।”

શરીરમાં ભુક્તાનના રસને પહોંચાડનાર સમાન વાયુ છે.

“જઠરાનલસ્યસમીપે સ્થિતસ્તન્ મૂક્તાન્નરસં પક્વાન્નં કાયં પ્રવેશયન્” (યોગા)

“રસસ્તુ હૃદયં યાતિ સમાનમરુતેરિતઃ” (શાર’).

રસથી અહીં આહારનો સૂક્ષ્મ તેજો જૂત શુદ્ધ સાર લાગ (chyle) મળ્યું કરવો. જે રસવહાસોત (Thoracic duct) દ્વારા હૃદયને પહોંચે છે.

વળી મળણી સ્થાનમાંથી અને પિત્તસોત (Gall bladder) અને યકૃતમાં અન્નરસ સાથે અન્નવહાસોત (portal vein) દ્વારા આવેલા પિત્તને આહારપાક સમયે ફરી પાછું ખેંચી લાવી આહારપાક કરે છે તે સમાન વાયુ કરે છે. અને ત્યાંથી ફરી પાછું યકૃત અને પિત્તસોતમાં આવે છે. આવી આહારપાક સમયે થતી પિત્તપરિવૃત્તિને Gastro hepatic bile circulation કહે છે.

“તન્ન રક્તાગ્નિના પચ્યમાનાન્મહં પિત્તં નિર્ગચ્છત્તિ । તત્ત્વ સમાન વાયુના પ્રેરિતં ધમનીમાર્ગેણ શરીરારંભકં પાચકાદ્યપિત્તં ગત્વા પુષ્પાત્તિ”

(ભાવ. પ્ર. અ’૩).

શારીરોપમાપર પશુ સમાનવાયુનું નિયંત્રણ છે. સમાનવાયુ જ્યારે કંઈ આવૃત્ત થાય છે ત્યારે શરીરોપમા ક્રમ થઈ અંગ શીતળ થાય છે, સ્વેદ આવતો નથી.

“સમાનોઽગ્નિ દિમાહ્નત્વમસ્વેદો મન્દવન્હિના” (વાગ).

નાભિરૂપ અગ્નિ અને સમાનવાયુના કાર્ય વડે ગર્ભના દેહની વૃદ્ધિ થાય છે. અગ્નિ અને સમાનવાયુ ધમન કરે છે. તેથી ગર્ભના સ્રોતમાં વાયુ ભરાઈ સ્રોતોને યથાધોગ લાંબા પહોળા કરે છે અને તેથી ગર્ભના અંગ પ્રત્યંગોની વૃદ્ધિ થાય છે, વાયુ ઉપર તિર્યક્ અને નીચેના અવયવોની વૃદ્ધિ કરે છે. તેમ સાક્ષાત્ ભગવાન ધન્વન્તરિનું વ્યાખ્યાન છે.

“ગમસ્ય સ્થલુ રસ નિમિત્તા મારુતાધ્માનનિમિત્તા પરિવૃદ્ધિર્ભવતિ”

भवन्तिचात्र—

तस्यान्तरेण नाभेस्तु ज्योतिस्थानं ध्रुवं स्मृतम् ।

तदाधमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्धते ॥

उष्मणा सहितश्चापि दारयत्यस्य मारुतः ।

उध्वं तिर्यग्धस्ताच्च स्रोतांस्वपि यथा तथा ॥

(સુ. શા. અ. ૪)

પાશ્ચાત્યમતાનુસાર સમાનના વેગોને વહન કરનારા સ્રોતો ખાસ કરીને પેટના અવયવોમાં વેગોને વહન કરનારી નાડીના મૂળો, સુષુમ્ના કાન્ડના અનુપૂઞ્ઠિક ભાગ, ઉપરીઅર્ધભાગ, સ્વતંત્ર અન્યોમાંથી, સૌર-મન્ડલમાંથી તથા ઉત્તરાન્ત્રિક, અધરાન્ત્રિક નાડી એકોમાંથી નીકળે છે તથા પાચક્યન્ત્ર નિયામક સૌપુન્નિક નાડીઓ છે.

વ્યાનવાયુનું વર્ણન.

વ્યાનવાયુનું સ્થાન—; “વ્યાનઃ સર્વશરીરગઃ” । વ્યાનવાયુ સર્વ-શરીરમાં વ્યાપેલો છે. વ્યાનવાયુ સર્વાંગમાં વ્યાપેલો હોઈ દોષ, ધાતુઓ અને મજામાં પણ વ્યાપેલો છે. વળી શરીરની સર્વ સન્ધિઓમાં પણ વ્યાનનો વ્યાપાર છે. “વ્યાનસ્ય સર્વાઙગવ્યાપિત્વેન દોષ ધાતુ મલગ્ન્યાપિ ત્વાત્; સચ કુલ્યાકેદારન્યાયેન સર્વાન્ ધાતૂન તર્પયેત્” (સુ. સુ. અ. ૪૬-૬-ટી). વાગભટ્ટ વ્યાનનું સ્થાન હૃદય કહે છે અને સર્વશરીરમાં ફેરે છે, મહાવેગવાળો છે. “વ્યાનોઽહિસ્થિતઃ કૃત્સ્નદેહચારી મહાજવઃ” (વા. સુ. અ-૧૨). સમાન વાયુ રસને હૃદયમાં પહોંચાડે છે. અને વ્યાન

વાયુ હૃદયમાંથી તે રસને ધમનીઓ દ્વારા સમગ્ર શરીરમાં પહોંચાડે છે. વ્યાનના આ કાર્યને રસપરિવૃત્તિ (Circulatory system) અથવા Vascular system કહે છે.

“વ્યાનેન રસધાતુર્હિં વિશેષોચિત્કર્મણા ।

યુગપત્સર્વતોઽજસં દૈદ્રે વિશ્લિપ્યતે સદા ॥” (ચ. ચિ. અ. ૧૫)

આયુર્વેદના મને ધમનીઓમાં રસધાતુ વહે છે રક્ત નહિ. આર્ટીયલ બ્લડ તે આયુર્વેદનો રસધાતુ છે. અને Venous blood એ આયુર્વેદનો રક્તધાતુ છે. રસધાતુ ઉપરાંત રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર-ધાતુ (Genital system)માં પણ વ્યાનનો બપાર છે. તે સિવાય ધાતુ-ઓના મજાને લઈ જનારી સિરાઓમાં પણ વ્યાનવાયુનું કાર્ય છે.

વ્યાનનું કર્મ:- “પ્રસ્પન્દનમ્”—પ્રસ્પન્દનં શરીરસ્ય ચલનમ્ રૂઢ વ્યાનસ્યકર્મ” (ડ.ટી). ગતિ પ્રસરણ આદિ સર્વક્રિયાઓ વ્યાનને આધીન છે. ઝડપથી પોતે ગતિ કરનાર, શરીરનો સર્વએષ્ટાન્ગાપાર, જલુ, આવધુ, શરીરના અંગને નીચું કરવું, ઊંચું કરવું, નિમેષ, ઉન્મેષ વગેરે ક્રિયાઓ વ્યાનવાયુદ્વારા થાય છે.

“ગત્યપક્ષેપણોત્ક્ષેપનિમેષોન્મેષણાદિકાઃ ।

પ્રાયઃ સર્વાઃ ક્રિયાસ્તસ્મિન્ પ્રતિવદ્ધાઃ શરીરિણામ્ ॥”

(વા. સ્વ. અ. ૧૨)

વ્યાનસ્ય સન્ધિચારિત્યાત્” (સુ. સુ. અ. ૧૫ ડ. ટી).

આહાર પાકમાં જટરાગ્નિ સાથે જોડે સંબંધ સમાનનો છે. તેવો જ અને તેટલો સંબંધ ધાત્વાગ્નિ વ્યાપારમાં સમાન સાથે વ્યાન વાયુનો છે. તે સમાને આપેલા આગ્નેય દ્રવ્ય Insulin દ્વારા વ્યાનને સહાયક થાય છે.

“પિત્તસ્ય તેજોશ એવ પા (વ) ચકઃ,—તદાહ્મજઃ, દૃઢમૂળો-ચિત્તં હોતત્ પિત્તોઽપ્મા પચતીતિયત્ । મૂર્છિતો રસવીર્યાશ્ચાં સમાન વ્યાન સંહિતઃ ॥” (ભા. નિ. મ. ટી).

જે વ્યાનરૂપ વાયુ કે એકાદ ધાતુપાયક અગ્નિ ઉપહત થાય છે તે ખાધેલું અન્ન ધાતુવર્ધક કે ઉપચય કારક થતું નથી.

“યદાહિ એકોઽપિ ધાતુ પાચકોઽગ્નિરુપહતો મારુતો વા ધાતુ-
પોષક રસવહ્નુપહતં સ્યાત તદાઽશિતાદિકં ધાતુનામવર્ધકત્વાન્નોપચયાદિ
કારકમ્” इति ॥ (ચ. સ. અ. ૨૮ ચ. ૬).

આયુર્વેદ સુત્ર દીકાકાર યોગાનંદ કહે છે કે—વ્યાનવાયુ પોતે પાયક પિત્તથી પાંચ પ્રકારનો થઈને પાયકપિત્તને પશુ પાંચ પ્રકારનું કરીને અન્નને ગ્રહણ કરે છે, પચાવે છે, સારકિટરૂપ જુક્તાન્નના ભાગો પૃથક્ કરી કીટ-ભાગને શરીર બહાર કાઢે છે, શરીરમાં અન્નનો પ્રવેશ કરાવે છે. સર્વ-શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે.

व्यानानिलस्यकार्यं च; —“पाचकपित्तो न स्वयमपि पञ्चधाभूत्वा
पाचकपित्तमपि पञ्चधाकुर्वन् अन्नं गृह्णाति, पचति विवेचयति ।
सारं किट्टतया भूक्षानं विभज्य मुञ्चति, सर्वं शरीरं व्याप्य तिष्ठति ॥
(આ. સુ. પ્ર. ૩. સુ. ૧૪, યોગાનંદ)

જુક્તા રોગો અને પ્રમેહરોગો વ્યાન અને અપાનના પ્રદોષથી થાય છે. વ્યાનનો ધાત્વાગ્નિ વ્યાપાર મંદ પડે છે જેથી આહારનું પચન થઈ ધાતુરૂપ બનતું નથી. આહારમાંના કેટલાંએક અપકવ ધાતુ જેવા દ્રવ્યો અપાનવાયુ દ્વારા ખેંચાઈ મૂત્ર સાથે બહાર પડે છે.

“શુક્રદોષ પ્રમેહાસ્તુ વ્યાનાપાનપ્રકોપજાઃ” (સુ. નિ. અ. ૧)

રસપરિવૃત્તિ Circulatory system માં વ્યાનનો વ્યાપાર.

“व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।

युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥” (ચરક)

માંસધાતુ—Muscular system માં વ્યાનનો વ્યાપાર.

“તતઃ સ્થૂલોભાગો વ્યાનવાયુના પ્રેરિતઃ ધમનીભિઃ સિરાભિશ્ચ શરીરારમ્ભકાણિ માંસાણિ યાતિ ॥” (ભાવ. પ્ર.)

મેદધાતુમાં વ્યાનનો વ્યાપાર

“ તતઃ સ્થૂલોભાગો વ્યાનવાયુના પ્રેરિતઃ ધમનીમિઃ શરીરાન્મ-
કસ્ય મેદસઃ સ્થાનમુદરં યાતિ ॥ ” (ભાવ પ્ર)

અસ્થિધાતુ—Osteous or Skeletory system

“ સ્થૂલોભાગો વ્યાનવાયુના પ્રેરિતો ધમનીમિઃ સિરામિશ્ચ શરીરા-
ન્મકાણ્યસ્થીનિ યાતિ (ભાવ પ્ર)

મધ્યમધાતુ—Medullary system મા વ્યાનનો વ્યાપાર.

“ તતઃ સ્થૂલોભાગો વ્યાનવાયુના પ્રેરિત સ્ત્રોતોમાર્ગમંજ્જસ્થાનાનિ
સ્થૂલારધ્યમ્યન્તરાણિ પ્રયાતિ ॥ ” (ભાવ પ્ર)

શુક્રધાતુ—Genital Circulatory system મા વ્યાનનું કાર્ય

“ તતઃ સ્થૂલોભાગો વ્યાનવાયુના પ્રેરિતઃ ધમનીમિઃ સિરામિશ્ચ
શુક્રસ્ય સ્થાન સર્વશરીરં ગત્વા શરીરાન્મકેષુ શુક્રેણ સહમિલિતો
ભવતિ ॥ ” (ભાવપ્રકાશ)

પાશ્ચાત્ય વૈદ્યક અનુસાર વ્યાનવાયુનો વ્યાપાર શરીરના સમગ્ર સ્થાનમાં વ્યાપેલો છે. આપુ શરીર તેના વેગોને વધી જનારી નાડીઓના મૂલો મસ્તિષ્ક તેમજ સુષુપ્ત્તાકાન્ડમાંથી દિપ્ત થાય છે તેનું કાર્ય નાડીઓનું પરત ન માસપેશીઓને એટલા આપવાનું તથા સિરા ધમનીઓ વગેરેની દિવાલોનો સંકોચ-વિકાસ કરી રક્તસંવહનને ચાલુ રાખવાનું છે (પ્રત્યક્ષ શારીર)

વ્યાનવાયુનો માર્ગ - મેદજ્ઞનાડીમંડલ Cerebro Spinal nervous system કહેવાય છે. આ નાડીઓ મિશ્ર છે કારણ કે તેઓ સગાવડ અને એટાવડ એમ બે પ્રકારના તત્ત્વો ધરાવે છે. જે કંગેડક ચક્રો વચ્ચે રહેલા હિન્દોમાંથી તેઓ કરોડમાંથી બહાર આવે છે. કરોડની દરેક બાજુએ એકત્રીશ નાડીઓ નીકળે છે એટલે કુલ નાડીઓના ૩૧ પેડા છે.

દરેક નાડી કરોડની અંદર સુષુપ્તનાના પાસામાંથી બે મૂળો વડે કુટે છે. તેમાંનું આગળનું મૂળ એટાવડે જ્યારે પાછળનું મૂળ સંગાવડે છે. આ બંને મૂળો પરસ્પર મળતાં એક મિશ્ર મેદગ્નનાડી બને છે. કેટલાએક એટાવડે મૂળો તેની નાડી અનિયમિત મારફતે સ્વતંત્ર નાડી મંડલની અનિયમિત બનેડે સંબંધ રાખે છે, અગ્નિમૂળ શાખાના તંતુઓ, ડોક, ધડ, હાથ, પગ, વગેરેને સંગા તથા એટા આપે છે. આગલી મૂળ શાખાઓમાંથી નાની શાખાઓ કેડ તથા છાતીની અંદર સ્વતંત્રનાડીની અનિયમિત સાથે જોડાય છે. (પ્રત્યક્ષશારીર ગુજરાતી).

અપાનવાયુનું વર્ણન

અપાનવાયુનું સ્થાન:—“ગુદેડ્વાન:” અપાનવાયુનું સ્થાન ગુદા છે અને શ્રોણિ, મૂત્રાશય, મૂત્રેન્દ્રિય તથા સાયનમાં ફરે છે. ચરક ભગવાન બંને શ્વેતો, મૂત્રાશય, મૂત્રેન્દ્રિય, નાભિ, બંને સાયનો, ગુદા અને આંતરડા અપાન વાયુનું સ્થાન કહે છે.

“वृषणौ वसति मेढं च नाभ्यूरु वहश्चणौ गुदम् ।

અપાન સ્થાનમન્ત્રસ્ય: ॥” (ચરક). સુશ્રુત મહારાજ પક્વાશય અપાનનું સ્થાન બતાવે છે. “पक्वाधानोऽपानः” (સુ. નિ. અ. ૧).

અપાનનું કર્મ:—“कर्षण धारण” શુક્રમૂત્રાદિનાં વેગકાલે બહાર કાઢવાં. વેગ ન હોય ત્યારે ધારણ કરી રાખવાં. “शुक्रमूत्रादीनां वेगकाले कर्षणमवेगकाले धारणम् , अपानस्यकर्म ॥” (સુ. ૩. ટી).

જેવી રીતે સમાન અને વ્યાન ધાત્વાગ્નિ વ્યાપારમાં પરસ્પર મળીને કાર્ય કરે છે તેવી જ રીતે આહારપાકમાં અપાન અને પ્રાણ અરસપરસ મળી અગ્નિને ધમન કાર્ય વડે સહાયક થાય છે.

“प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः ।

ध्मायते पाल्यते चापि स्वां स्वां गतिमवस्थितैः ”

(સુ. સ. અ. ૩૬)

શુક્ર, મૂત્ર, પુરીષ, આર્તવ અને ગર્ભને અકાલ સુધી ધારણ કરે છે અને કાલે, વેગ આવે ત્યારે બહાર કાઢે છે.

“ અપાન સ્થાનમન્ત્રસ્થઃ શુક્રમૂત્રશક્તૃ ક્રિયઃ ।
 સૂત્ર યાતૃત્રગર્ભો ચ યુક્તાઃ સ્થાન સ્થિતાશ્ચ તે ॥
 સ્વર્કર્મ કુરુતે દેહો ધાર્યતે તૈરનામયઃ । ”

(અ. ચિ. અ. ૨૮)

“ પન્વાધાનાલયોડપાનઃ ફાલેરુપંતિ ચાપ્યયમ્ ।
 સમીરણઃ શક્રમૂત્રશુક્રગર્ભાત્તિયાન્યધઃ ॥ ”

(સુ. નિ. અ. ૧)

અપાન વાયુના નાડી મૂત્રો બને વૃષણો, મૂત્રાશય મેદૂ, નાભિના અવ-
 યગો, બને સાધગો, બને વક્ષણ, ગ્રહ આતરડા તથા ગર્ભાશયમા પ્રસરેલા છે

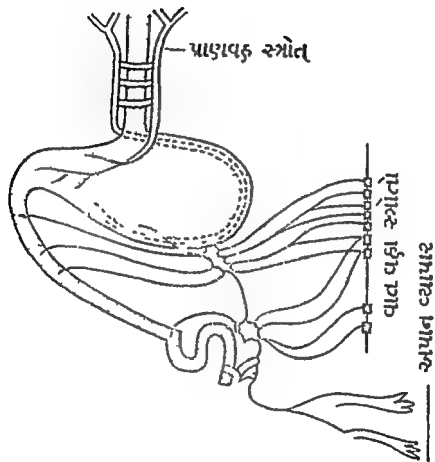
પાશ્ચાત્યમતાનુમાર અપાનવાયુના વાહક તંત્રનું વર્ણન

અપાનવાયુ મોટું આતરડું, મૂત્રપિન્ડો, બસ્તિ, બને વૃષણો, બીજ
 કોષો તથા ગર્ભાશય વગેરેના કાર્યને પ્રેરણા આપે છે એના વેગોને વહન
 કરનારી નાડીઓના મૂત્રો મુખ્યના કાન્ડના અનુકટિક ભાગની અદર અધિ-
 બસ્તિક નાડી ચક્રમાથી ઉદ્ભવતા બધાંય છે

અદર સ્વતંત્ર નાડીમહાગના મૂત્રો મુખ્યના કાન્ડના અનુક્રિત ભાગ-
 માથી નીકળે છે બીજ, ત્રીજ તથા ચોથી અનુક્રિત નાડીઓ દ્વારા તે
 તત્ત્વો મૂત્રપિન્ડો, બસ્તિ, ગ્રહ, ઉપસ્થ વૃષણો વગેરે ભાગોમા ફેલાએલા
 છે એ સ્વતંત્ર નાડીમૂત્રો ગ્રહોપસ્થિકા નામની નાડીના મૂત્રો જોડે ગ્રહો-
 પસ્થિકા નાડીચક્રોની અદર મળી જાય છે (પ્રત્યક્ષ શારીર)

વાતાદિ પ્રકૃતિભાવ નેત્રનાં લક્ષણો.

પ્રકૃતિ ભાવરૂપ વિકૃતિ થાય છે તે દોષાખ્ય બીજભાગની દુષ્ટિથી
 થાય છે તેમા સમધાતુની અપેક્ષા તેનું ગર્ભ શરીરભાવ વિકૃતિરૂપ કાર્ય
 થાય છે તેને પ્રકૃતિભાવ કહેવામા આવે છે જેમકે- વાત પ્રકૃતિ પુરપોના
 ઠાંય પગનું ફાટવું અને બને નેનો જૂપરા રંગના કઠોર હોય છે ઇત્યાદિ
 લક્ષણો હોય છે

૨૫. સુ. અ. ૩૫

“યથા દોષાસ્થ્યે વીજમાગે દુષ્ટે સત્કાર્યસ્યૈવ ગર્ભશરીરભાવસ્ય સમધાતોરપેક્ષયા વિકૃતિઃ સ્ફુટિત કરચરણાદિ લભ્નના ભવતિ ॥ (સુ. શા. અ. ૪) તદુક્તમ્— શુદ્ધસ્વભાવકર્માભ્યાં વાતાચર્દુષ્ટિમંશતઃ । દષ્ટં વીજાર્થકૃદ્વીજં તથ પ્રકૃતિરુત્તરમ્ ॥ ” (હ. ટી)

વાતપ્રકૃતિ પુરુષનાં નેત્રોનાં લક્ષણે।

“ નેત્રાણિ ચૈવાં સ્વર ધૂસરાણિ ।

ધૃત્તાન્યચારુણિમૃતોપમાનિ ॥

ચન્મીલિતાનીચ ભવન્તિ સુપ્તે । ”

વાત પ્રકૃતિ પુરુષનાં નેત્રો કઠોર અને જૂથરા રંગના હોય છે. ગોળ હોય છે, અને દેખાવમાં સુંદર હોતા નથી. તે પુરુષ સુધ્ધ જાય છે ત્યારે થોડાં ઉધાડાં રહે છે અને મડદાનાં જેવા દેખાય છે.

વાત પ્રકૃતિનાં પુરુષો મોટે ભાગે કાળા રંગના હોય છે. કારણ કે તેઓની ત્વચામાં કાળારંગ-દ્રવ્ય (Melanin) નું પ્રમાણ વધારે હોય છે. “વાતાત્ કૃષ્ણમ્” (સુ. ઉ. અ. ૧). તેઓનાં નેત્રગોલક ઉપરનાં ‘લેખમા-વરણ’ અને પરિશુક્લ પટલ (Perisclera)ની પેશીઓમાંથી વધારે કાશું રંગદ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેથી નેત્રગોલકનો ‘વેતલાગ ધૂસર રંગનો’ દેખાય છે. વળી નેત્રગોલક ખડાર નિકળેલો ‘ઉત્પિષ્ઠિત’ હોય છે; કારણકે નેત્રગૃહનો સંકેત હોય છે. નેત્રગૃહના અસ્થિઓ સમ વિકસેલાં હોતાં નથી. આવી રીતે નેત્રગોલક ખડાર વધારે ધસી આવવાથી પોપચાં નેત્રગોલકને ઝરાળર રીતે ઢાંકી શકતાં નથી. એટલે આંખો થોડી ઘણી ઉધાડી રહે છે. સુતી વખતે નિદ્રામાં આવી રીતે ઉધાડી રહેલી આંખોનો દેખાવ મરેલા પુરુષ જેવો લયનક લાગે છે, ઉપરનું પોપચું કૃષ્ણમન્ડલની કિનારી સુધી પહોંચતું નથી એટલે જ્યારે આંખ ઉધાડી રહે છે ત્યારે કૃષ્ણમન્ડલની ઉપરની કિનારી અને ઉપરનાં પોપચાની કિનારી વચ્ચે શુક્લ પટલનો ભાગ વધારે દેખાય છે. અને કૃષ્ણમન્ડલ નીચેની જાણુ વધારે ઢંઢેલું દેખાય છે. “વિશુદ્ધઃ પવનો યસ્ય નયને પ્રતિપદ્યતે । જાયતે નયને તસ્ય નિમ્ને કૃષ્ણે સિતે તથા” (સુશ્રુત. ટીપણી).

વાતપ્રકૃતિ પુરુષને સ્નેહ દ્રવ્ય ક્રમ હિપન્ન થતું હોવાથી તેનું સહિત બધા અવયવો દૃઢર અને ખરગચડા હોય છે તેથી તેની ચમક કે સોંદર્ય દોષતાં નથી.

(આવી આબોવાળા એક ખાખીઆધુને મેં ભેરાઈમાં જોયા હતા. લેખક).

વાતરોગની પ્રાક્ષિપ્ત ચિકિત્સા

પ્રધાન ઉપક્રમ- વાયુના રોગનો પ્રધાન ઉપાય બસ્તિકર્મ છે. “ચસ્તિ-ર્વાતિહરાણામ્” (ચ. સૂ. અ. ૨૫). બસ્તિ પકવાશયમાં જઈ દેવણ વૈકારિક વાયુના મૂલને જીતે છે અને તેના મુળતું છેદન કરે છે. જ્યારે પકવાશયગતવાયુ જીતાય છે ત્યારે શરીરમાં કોપેલા વાતરોગો શાન્ત થાય છે. જેમકે- વનસ્પતિના મુળતું છેદન કરવાથી સ્કન્ધ, શાખાઓ, પ્રસેહ, પુષ્પ ફલ વગેરે નાશ પામે છે (ચ. સૂ. અ. ૩૦).

તેલની પ્રધાનતા

હંમેશા તલના તેલનો ખાન, પાન, અભ્યંગ, અને બસ્તિમાં ઉપયોગ કરવાથી ઠાઈ વાત રોગ થતો તથી.

“તૈલં વાતં જયતિ સતતમભ્યસ્યમાનમ્” (ચ. સૂ. અ. ૨૫)

અભ્યંગ, સ્વેદન, બસ્તિ, નસ્ય, સ્નેહ વિરેચન, સ્નિગ્ધ, અમ્લ, લવણ સ્વાદુ પદાર્થો, (ગળ્યાં પ્રદાર્થો), વૃષ્ય પદાર્થો વાતરોગને હજી છે.

ગુદાશ્રિત વાયુની ચિકિત્સા

દશપૂલના કવાથથી અથવા ખીજોરાના રસથી એરંડીયું તેલ પીવાથી બસ્તિ, કુક્ષિ (પેટ) અને ગુદામાં રહેલો અપાનવાયુ જીતાય છે. “દશમૂલી કળાયેણ માતુલુઙ્ગરસેન વા । પિવેદૈરંડતૈલં ચ ચસ્તિકુક્ષિગુદાશ્રિતે ॥” (યોગરત્નાકર).

પકવાશયગત વાતચિકિત્સા

પકવાશયગત વાયુમાં, સ્નેહ વિરેચન (એરંડીયું, વાતહર વિરેચન દ્રવ્યથી પકાવેલધૂન અને તેલ) બસ્તિઓ (આસ્થાપન અને અનુવાસન), શોધન અને જેમાં સૈન્ધવ આદિ લવણો વધારે હોય તેવાં ભોજન લેવાં.

પક્ષવાશયમતેવાતે દિતં સ્નેહૈર્વિરેચનમ્ । વસ્તયઃ શોધનીયાશ્ચ
શાશ્વલવળોત્તરાઃ (યોગરત્નાકર).

યોગશતકમાં કહેલા વાતશમન ઉપાયો

સ્નિગ્ધોષ્ણ સ્થિરવૃદ્ધ્યવત્યલવણસ્વાદ્વમલતૈભાતપ-

સ્નાનાભ્યજ્ઞનવસ્તિમાંસમદિરાસંવાહનોદ્વર્તનમ્ ।

સ્નેહ સ્વેદ નિરુદ્ધનમ્યશયનસ્થાનોપનાહાદિકમ્ ।

પાનાહાર વિહારભેવજમિદં વાતં પ્રશાન્તિં નયેત્ ॥

પિત્તનું વર્ણન

“ સન્નેહમુળં તીક્ષ્ણં ચ દ્રવમમ્લં સરં કટુઃ ।

વિવરીત ગુગૈઃ પિત્તં દ્રઙ્થૈરામ્લુ પ્રશામ્યતિ ॥ ” (ચરક)

પિત્ત કાંધક સ્નેહવાળું, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, દ્રવ, ખાટું, સર અને તીખું
એનાથી વિવરીત ગુણવાળા દ્રવ્યોથી તુરંત શાન્ત થાય છે.

પિત્તમાં ઉષ્ણગુણ અગ્નિનો છે અને દ્રવગુણ જલનો છે. પિત્તસ્યોષ્ણ
વૃત્તવાત્ દ્રવગુણત્વાત્ (શા, દો. ટી) વળી સર (Purgative) પણ છે.
અમ્લગુણ એ વિદગ્ધ પિત્તનો છે. હતાં આમાશયમાં ઉત્પન્ન થતું અચ્છપિત્ત
(Hydrochloric acid) તેની પ્રાકૃત અવસ્થામાં પણ અમ્લ છે. (અચ્છ-
પેત માટે જુઓ ચરક ચિકિત્સાના અ. ૧૫ મે) કટુ (તીખા) સ્વાદવાળું
પેત (Bile) ખીજા કે લીલા વર્ણવાળું છે. નીલવર્ણ (Biliverdin)
માં પિત્તનો છે. ખીજો-નારંગી રંગ શુદ્ધપિત્ત (Bilirubin) નો છે,
‘નીલ’ સામાવસ્થાયाम્ પીતં નિરામાવસ્થામ્” (ક. ટી.) થત અને
પેતસ્રોતનું પિત્ત કટુ (Bitter test) વળી કાંધક પૂતિ-ગંધવાળું પણ છે.
આથી વેધક Yellow to brown and green કહે છે. આ દ્રવને
જઠપિત્ત કહે છે,

“ પિત્તં તીક્ષ્ણં દ્રવં પૂતિ નીલં પીતં તથૈવ ચ ।

લ્પ્ણ કટુરસં ચૈર વિદગ્ધં ચામ્લમેવ ચ । ” (સુ.સુ.અ. ૨૧

“ પિત્તં સન્નેદ તીક્ષ્ણોષ્ણં લઘુ વિઘ્નં સરં દ્રવ્યમ્ ” (વાગબટ)

“ પિત્તં પ્રજ્ઞ્યા ફટુરમં યન્ પુનરમ્લયં તદસ્ય વિદ્યયથૈવ ” (હ.ટી)

આ દ્રવપિત્ત (Bile) એ જ રંજકપિત્ત કહેવાય છે. જે રમતું રંગનું હશે છે તેનું સ્થાન યકૃત છે. પણ વાગબટજીએ આમાશય (મદાગ્રીમાં આવતા પિત્તની સ્પષ્ટતા કરી બતાવવા માટે આમાશય) સ્થાન બતાવ્યું છે. આદારપાક સમયે તે યકૃત અને પિત્તકાય (ઓત) માથી મદાગ્રીમાં આવે છે. “ આમાશયોવિશેષેણ પિત્તસ્થાનમ્ ॥ ” “ આમાશયાશ્રિતં પિત્તં રક્ષકં રસ રક્તનાન ॥ ”

મદાગ્રીમાં આદાર સાથે મળે છે. અને ત્યાંથી ફરી પાછું આદરજ સાથે અનવદા ઓત (Portal vein) દ્વારા યકૃત અને પિત્તકાયમાં એકત્વ થાય છે.

“યદૂરણકં કાન્તિકરં પિત્તં તદેવ રસમલં, કિં વિશિષ્ટં ત્રિત્તં જલં દ્રવ્યરુપમ્ (શારં હી. ટી).

આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં પિત્ત બે પ્રકારનાં હતાં છે. (૧) સ્વપ (૨) આગ્નેય. શરીર સંઘરાશરીરે પિત્તમાપ્યમુક્તમ્; યદૂત્રવ સર સ્તિગ્ધ મંદ મૃદુ પિચ્છિલં રસરુપિરવસાક્રપિત્તમૂત્રસ્વેદાદિ તદાપ્યં, રસો રમનં ચ (ચ. શા. અ. ૧) इत्यनेन तथा तत्रैव,—“यत्पित्तमूष्मा यो याच शरीरे भा तत्सर्वमाग्नेयम्” इत्यनेन द्वायात्मकत्वं पित्तस्य यद्यप्युक्तम् । तथाऽप्याग्नेयाकारत्वाद् बाहुल्यात् पित्तमाग्नेयमेवेति दर्शयन्नाह । पित्तमाग्नेयमिति, द्वायात्मकत्वेऽपि पित्तस्याग्नेयांशयाचान्यात् ” ॥

(ચ. ચિ. અ. ૨૨ ચક્રપાણિ).

અર્થાંગ સંપ્રદ ટીકાકાર આચાર્ય દેમાદ્રિ પાચકપિત્ત અને અગ્નિનો અભેદ બતાવે છે અને રંજકપિત્ત (Bile)થી અગ્નિનો ભેદ છે તેમ કહે છે. કેમકે પાચકપિત્ત એટલે જઠરાગ્નિની ઉષ્મા (Heat), જ્યારે રંજકપિત્ત એ સ્વ પિત્ત છે. તેથી બંનેમાં ભેદ છે પણ સ્વ-પિત્તની આપ્યધાતુમાં ગણના

કરી છે. “પાચકાપેક્ષયા અગ્નિપિત્તયોરમેદઃ રજ્જકાપેક્ષયા મેદઃ॥”
(અ. સં. અ. ૧૨, હેમાદ્રિ)

પિત્તની પ્રધાન ચિહ્નિત્વા વિરેચન છે, એ દ્વારા પિત્તમા વધેલો જલભાગ કે વૃદ્ધિ પામેલું પિત્ત શરીરની બહાર કાઢવામા આવે છે. અને જલભાગ ઓછો થતા પિત્ત ઘટ થાય છે જેથી પિત્તનો આગ્નેય અશ વધે છે અને અત્તનું પાચન થાય છે. “એવં વિશુદ્ધકોષ્ટસ્ય કાયાગ્નેરભિવર્ધતે”
(ચ. સુ. અ. ૧૬).

૩૮લાક આધુનિક વિદ્વાનો પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકના Haemoglobin ને રજ્જકાપિત્ત કહે છે પણ એ રસ-રક્તનો ધાત્વાગ્નિ છે. આહારરસનું પાચન કરી રજ્જ કહે છે તેથી રસનો અગ્નિ છે

તેજોરસાના સર્વેવા મનુજાનાં ચતુર્યતે ।

પિત્તોમ્નઃ સ રાગેણ રસોરક્તત્વમૃચ્છતિ” (ચ. ચિ. અ. ૧૫)

તેજો રસાનામિતિ,— “આહારમ્ય સમ્યક્ પરિણતસ્ય” ચસ્તેજોભૂતઃ સાર.” પરમસૂક્ષ્મ સ’ રસઃ’ ઇત્યુચ્યતે તસ્ય હૃદયં સ્થાનમ્ (સુ. સ. અ. ૧૪)

અન્નરસનો પરમ સૂક્ષ્મ તેજેશૂત સાર જેને રસધાતુ (Chyle) કહે છે તે હૃદયમા જાડને આ સાધકપિત્ત Haemoglobin થી પાચન થઈ રજ્જ થાય છે. રસનું સ્થાન હૃદય છે અને સાધકપિત્તનું સ્થાન પણ હૃદય છે. અહીંજ રસનું પ્રથમ રજ્જ થાય છે, રસધાતુ રાતો થાય છે તેમ પિન્ડાર્થ છે

પિત્તનું સંગઠન પાશ્ચાત્યમતાનુસાર Composition of bile

જલ	water,	૯૦૪/૮૦	cholestral	૦/૫
ઘનદ્રવ્યો	Solids	૨૫/૨૦	Lacithin	૦/૨૩
દૂધ અને રજ્જકાપેક્ષો—	Mucin & Pigments	૫/૩૦	Fat	
			Inorganic Salts	૨/૩૨
વસાંશ્લ,	Fatty acid	૧/૩		
નિમક,	Bile Salts	૯/૩૦		

ધાત્વાગ્નિઓ Enzymes

મળતો ધાત્વાગ્નિઓ ૫૫ જૂતાગ્નિ છે. તેઓ સ્થાનાન્તર થતાં ધાત્વાગ્નિઓ કહેવાય છે. ત એવં ચોષ્માણઃ પાર્થિવાદયઃ સ્થાનાન્તર પ્રાપ્તા ધાત્વમાણ ઇતિ વ્યપદેશમાસાદયન્તિ (વા. શા. અ. ૩. અ૩૫૬૮૭). પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકમાં ધાત્વાગ્નિઓને Enzymes કહે છે. કુલે અગ્નિઓ ૧૪ અને જહરાગ્નિ એક મળી તેર અગ્નિઓ આયુર્વેદમાં કહેલા છે. ધાત્વાગ્નિ ૭. ભૌતિકાગ્નિઓ ૫ અને જહરાગ્નિ.

પાચક પિત્તનું વર્ણન

પાચન પિત્તનું સ્થાન :- “તચ્ચાદૃષ્ટદેનુકેન વિશેષેગ પચામાશય મધ્યસ્થં પિત્તં ચતુર્વિધમજ્જરાનં પવતિ વિવેચયતિ ચ રસદોષમૂત્ર પુરીપાણિ તત્રસ્થમેવ ચાત્મશસ્ત્યા શેપાણાં પિત્તસ્થાનાનાં શરીરસ્ય ચાગ્નિકર્મણા અનુમદં કરોતિ તસ્મિન્ પિત્તે પાચનોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા ॥” (સુ. સુ. અ. ૨૧)

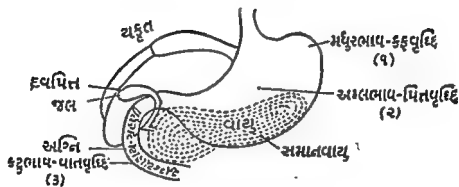
સુશ્રુત મહારાજ ઉપરના વ્યાખ્યાનમાં પાચકપિત્તનું સ્થાન “પચ્વામાશય મધ્યસ્થમ્” કહે છે. ડહ્ડહ્યાચાર્ય પચ્વાશય અને આમાશયની મધ્યેનો અર્થ, ‘નાભિસ્થમ્’ નાભિસ્થાન કહે છે. પચ્વાશયની ઉપર અને આમાશયની નીચે એટલે કે એ બંનેની વચ્ચે પ્રહણી કલા (Duodenum) આવેલી છે. તે પાચકપિત્તનું સ્થાન છે કે જ્યાં ચાર પ્રકારનું ભોજન, જાડ્ય, લેહ્ય અને ચોષ્ય અત્ત પચે છે. ‘પચ્વામાશય મધ્યે અગ્ન્યાશયમિતિ વાચ્યમ્’ (દી.ટી.) અમિત્રું સ્થાન હોવાથી શારંગધરજીએ તેને અગ્ન્યાશય નામ આપ્યું છે. ‘અગ્ન્યાશયે યત્પિત્તં ભવેત્ તત્પાચકં ક્ષેયમ્’ (ગૂ. ટી). એ અગ્ન્યાશયમાં તિલોન્મિત અગ્નિ જૂથકાલમાં પિત્તકાષમાં આવી રહેતો હોવાથી અગ્ન્યાશય કહેવાય છે. ‘અગ્ન્યાશયે ભવેત્પિત્તમગ્નિરૂપં તિલોન્મિતમ્’ (શાર.).

“ અગ્ન્યાધિષ્ઠાનમજ્જસ્યપ્રહણાદ્ પ્રહણીમતા ।

નાભેરુપરિ સા ત્વગ્નિવલોપસ્તમ્મવાદિ ચ ॥ ” (ચરક)

“ નાભેરુર્ધ્વમગ્ન્યાશયઃ તદેવ પ્રહણીસ્થાનં કથિતમ્ ” (દી. ટી)

પચન સંસ્થાન

(ત્રિવિધ અવસ્થાપાક)

“ પટ્ટી પિત્તધરાનામ યા કલા પરિકીર્તિતા ।

પક્વામાશયમધ્યસ્થા પ્રદ્ધ્વી સા પ્રકીર્તિતા ॥ ”

(સુ. શા. અ. ૪)

પિત્ત અને અગ્નિનો ભેદ નથી.

સુશ્રુત મહારાજ કહે છે કે શરીરમાં પિત્તથી જુદો કોઈ અગ્નિ નથી, કારણ કે પાચકાગ્નિ-પાચકપિત્ત આગનેય છે. ‘ પિત્તમતમાગ્નેયમ્ ’ એટલે ઉષ્મારૂપ પાચકાગ્નિ એ જ અગ્નિ છે. “ ન ચલુ પિત્તવ્યતિરે-કાવ્યોઽગ્નિરુપલભ્યતે, આગ્નેયત્વાત્ ॥ ” (સુ. સ. અ. ૨૧) વળી કહે છે કે પિત્ત અગ્નિ કર્મ વડે કરીને શરીરનો અનુગ્રહ કરે છે. “ અગ્નિકર્મ-ણાઽનુગ્રહમ્ કરોતિ ” અરક ભગવાન કહે છે કે પિત્તની ઉષ્મા (Heat) આગનેય બાબતી. યત્પિત્તમૂષ્મા યો યાચ શરીરે મા તત્સર્વામાગ્નેયમ્ (ચ. શા. અ. ૯) “ પિત્તાદેવોષ્મણઃ પયિતર્નાણામુપજાયતે (ચ. સ. અ. ૧૮). “ અગ્નિરેવ શરીરે પિત્તાન્તર્ગતઃ કુપિતાકુપિતઃ શુભાશુભાનિ કરોતિ ” (ચ. સ. ૧૨) પિત્તાન્તર્ગત ઇતિ વચ્ચેન શરીરે જ્વાલાહિ યુક્ત વન્દિ નિપેદેન પિત્તોષ્મરુપસ્ય વન્દેઃ સદ્ભાવં દર્શયતિ નતુ પિત્તાદમેદમ્ (ચક્રપાણિ) બવાલાકર અગ્નિનો ચક્રપાણિદત્ત નિષેધ કરી માત્ર ઉષ્મારૂપ અગ્નિ પાચકપિત્ત કહેવાય છે તેમ બાબતે છે.

“ ઇદં ચોષ્મશઞ્ચેત પાચકાગ્નિ વ્યપદિશન્ પાચકસ્ય વન્દેરુષ્મ-રુપતાં દર્શયતિ, વાહ્ય વન્દિ મદ્દશ જ્વાલાકરં પિત્તં નિપેદયતિ ” (ચ. નિ. અ. ૧-ચક્રપાણિ). કેટલાએક આધુનિક ટીકાકાર અગ્નિ શબ્દથી Gastric fire પર્્યાય આપી વર્ણન કરે છે તે યોગ્ય નથી.

યોગશાસ્ત્રમાં ગ્રહગ્નીનું કુણ્ડલિની નામથી વર્ણન કર્યું છે અને તેમાં રહેલું પિત્ત તૈજસ છે તેમ કહે છે :

“ કુણ્ડલિગતપિત્તં તુ સર્વેભુક્તાન્નપચનાર્થમ્ । તસ્યાઃ કુણ્ડલ્યા દેવતારુપત્વાત્ । તત્પિત્તમઽપિ તૈજસવદ્ ભવતિ ॥ ” (આ. સુ. પ્ર. ૧. ૫, ૯ ટીકા).

“ કુણ્ડલ્યુદિતશ્ચાસાન્લચક્રજાતપિત્તોદ્ભવત્વાદેવ કલા જ્વલને

શિશિપદં પ્રસિદ્ધમ્ । કુણ્ડલિની અનલાનિલાત્મિકા તસ્યા પિત્તમસ્તીતિ
સકલમત પ્રસિદ્ધમ્ । સાકલા જ્વલનકલા ॥ ” (ચોગાન ૬)

આચાર્ય દેમાદ્રિ પાચકપિત્ત અને અગ્નિનો અભેદ કહે છે અને ૨૦/૬-
પિત્તથી (સદ્રવપિત્તથી) અગ્નિનો ભેદ છે તેમ વર્ણન કરે છે “પાચકાપેક્ષયા
અગ્નિપિત્તયોર મેદઃ રક્ષકાપેક્ષયા મેદઃ. (અ ૬ અ ૧૨ ટી)

શારંગધરજીએ મઢણી સહિત પાચકપિત્તનું વર્ણન કર્યું છે તેમા ‘તિલ’
શબ્દથી પિત્તદોશ (Gall bladder)ને મઢણીનું જ અંગ ગાન્યુ છે કારણકે
તેમા રહેલો પિત્તનો આગ્નેય ઘટ લાગતો વ્યાપાર તો મઢણીમા જ થાય છે

“ અગ્ન્યાશયે મહેસ્પિત્તં અગ્નિરુપમ્ તિલોન્મિતમ્ (શાર)

“ ઉર્ધ્વમગ્નાશયો નાભેર્વામમાગે વ્યવસ્થિતઃ ।

તસ્યોપરિ તિલં દ્વેયં તદ્ધઃ પવનાશયમ્ ॥ ” (શાર)

તિલં પાચકપિત્તમ્ ॥ (દ્વી ટી)

પિત્તકોષના આગ્નેય પિત્તને આધાર આપનાર તો મઢણી છે. મઢણી
અને પાચકપિત્ત=અગ્નિને આધારાધેય સબધ છે

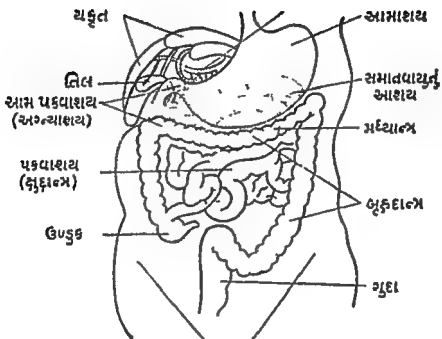
“ પ્રહ્ણ્યા.વલમગ્નિર્હિં સચાપિ પ્રહ્ણીઞ્ચલઃ ।

દૂપિતેડગ્નાવતો દુષ્ટા પ્રહ્ણી રોગકારિણી ॥ ” (વા. શા અ ૩)

અગ્નિપ્રહ્ણયોરાધારાધેયભાવેન સ્થિતત્વાનુગ્મ્યત્ એવૈતદુક્તમ્ ।
પ્રહ્ણીહામ્નેરાધારઃ । તદેવ ઘ્ન્યાધારા ચા ફલા સા અન્નપ્રહ્ણાદ્
પ્રહ્ણીત્યુન્નયતે । સતશ્ચાધારતયા પ્રહ્ણીમાશ્રિત્યાગ્નિ પાત્કરણસમર્થો
ભરતિ, નાધારમન્તરેણ કેવલ એવ । અગ્નિપ્રહ્ણયોરાધારાધેય ભાવતયા
અવસ્થાનાત્ પરસ્પર વલાધાનેનોપકાર્યોપકારક ભાવઃ સ્યાત્ ક્ષત્યાહ ॥”

(અર્યુદત્તાજી)

આધુનિક પડિતો આતરડામાના સવના કટલાએક પિત્તોનો સાવ
તથા પેનક્રિયાઓનો રસ અને મુખના લાલાસાવ વગેરે મળીને પાચકપિત્ત

(સુ. શા. અ. ૯) ‘વિપક્વમૌળ્યાદિતિ અગ્ને રૂતિદોષઃ’ (હ.ટી).
આ અધોગમા ધમનીઓનું કાર્ય છે.

પિત્તવાહીની સિરાઓ (Arteries & veins) માં પણ પિત્તનું
કાર્ય હોય છે.

“ ભ્રાજિષ્ણુતામન્નરૂચિમગ્નિ દીપ્તિમરોગતામ્ ।

સંસર્પન્ સ્વાઃ સિરાઃ પિત્તં કુર્યોઽચ્ચાન્યાન્ ગુણાનપિ ॥ ” (સુ.શા)

‘અન્યાન્ ગુણાન્’ ‘રાગવક્ત્યોજ’ (સુ. સૂ. અ. ૧૫) इत्यादિકान् ॥ (હ.ટી.)

પિત્તસ્રોત (કેાપ) નું વર્ણન

‘વામપાર્શ્વાશ્રિતં નામેઃ કિંચિત્ સૂર્યસ્ય મણ્ડલમ્ ।

તન્મધ્યે મણ્ડલં સૌમ્યં તન્મધ્યેઽગ્નિર્વ્યવસ્થિતઃ ॥

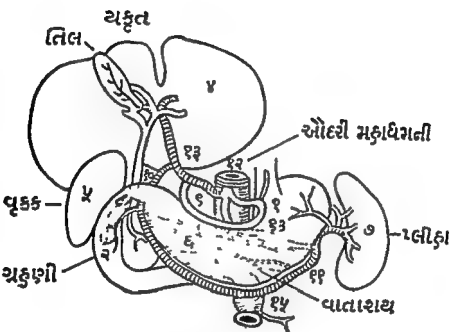
જરાયુમાગ્રપચ્છન્નઃ કાયકોઽસ્થ દીપયત્ ॥ (લાવ. પ્રકાશ)

નાભિની કિંચિત ડાબી બાજુ સૂર્યનું મંડલ - અગ્નિ-પ્રકાશ (મહાસૂ)
આવેલું છે. તે અગ્નિ-પ્રકાશમાં તેનું જ અંગભૂત સોમમંડલ (પિત્તકોષ)
આવેલું છે તે પિત્તકોષના દ્રવમાં અગ્નિ (નિલમાન) જરાયુથી ઢંકાય
ગ્રાહ્યપણે રહેલો છે કે જેથી રીતે કાયની ચિમની દિવાનું ઢંકણ થઈને રહે
છે. તેથી આ દ્રવ પિત્તકોષને પણ ‘તિલ’ કહેવામાં આવે છે, “ અગ્નિપ્રકાશ
ભવેત્ પિત્તમગ્નિરૂરં તિલોન્મિતમ્ ” (શાર’)

“ ઋર્ધ્વમગ્ન્યાશયોનાભેર્વામભાગે વ્યવસ્થિતઃ ।

તસ્યોપરિ તિલં જ્ઞેયમ્ તદ્વચઃ પચનાશયઃ ॥ ” (શાર’)

“ પિત્તસ્યોષ્મમયત્વાત્ દ્રવગુણત્વાત્ ॥ ” (દી.દે^૧)

ઝડણીમાં આવી આહાર પાક કર્મ કરતું હોવાથી તેને ‘અનલ’ એવી સંજ્ઞા આપી છે અને તેને પાચક પિત્ત કહી અગ્ની અને ઉષ્મારૂપ આગનેય પિત્તની અભેદતા બતાવી છે.

“ પિત્તં પશ્ચાત્મકં તત્ર પક્વામાગયમધ્યગમ્ ।
પશ્ચભૂતાત્મકત્વેઽપિ યત્તૈજસગુણોદયાત્ ॥
ત્યક્તદ્રવત્વં પાકાદિકર્મણાઽનલશ્ચિદતમ્ ।
પચત્યન્નં વિભજતે સારકિટૌ પૃથક્ તથા ॥
કરોતિ ઘલદાનેન પાચકં નામ તત્સમૃતમ્ । ” (વા. સુ. અ. ૧૨)

અરુણદત્તજીએ આ ઉપરોક્ત વર્ણન ઉપર ને વ્યાખ્યાન કર્યું છે તેથી અક્ષરશઃ પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકત્વં પથ્ય વર્ણન છે.

“તત્ર તેપુ પશ્ચસુ મધ્યે પક્વામાશયયોર્મધ્યસ્થં તથા પશ્ચભૂતાત્મક-ત્વેઽપિ સતિ યત્તૈજસગુણોદયાદાગ્નેયગુણોત્કર્ષાત્ ક્ષપિતસોમગુણત્વેન ત્યક્તદ્રવત્વં સંજાતકાઠિન્યં તથા સહકારિકારણૈઃ પાચનક્રિયાં પ્રતિ સવ્યાપારૈર્વાચ્વાદિભિરનુમ્હાદુપકારાત્ પાકદાહાદિ ક્રિયયાઽનલશબ્દ-વાચ્યં યત્ પિત્તં તત્પાચકમુચ્યતે તચાન્નં પચતિ” (અરુણદત્તજી)

પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકત્વં વર્ણન અરુણદત્તજી મુજબ નીચે પ્રમાણે છે.

“Bile collected from gallbladder is much more concentrated than liver bile.”

“when the biliary pressure reaches a value from 50 to 70 M. M. of water, the bile forces its way along the cystic duct into the Gallbladder, where it is stored until required, water and salts are absorbed from the bile during its stay in the Gallbladder. The bile of the Gallbladder has therefore, a much higher concentration of pigments, bile salts, cholesterol and lecithin than has bile collected from the hepatic duct. A tenfold

increase in the bile concentration may result from its stasis in the Gallbladder." Charles Herbert Best

આ ઘટ્ત તિલમાન પાચકપિત્ત, ઐશ્વર્યવાન તૈજસ તત્ત્વ હોવાથી પોતે સદસા દ્વિપિત થતુ નથી અમિમા જે જે વિકૃતિ દેખાય છે તે અધિષ્ઠાન બેદે થાય છે કારણ કે મૂળ અમિ ઈશ્વર સ્વરૂપ છે

“ પાચક તિલમાન સ્યાત્ કાઠિન્યાઘ્રાત્ય દોષતા ” (ભાવ)

“ જાઠરો મગધાનગ્નિરીશ્વરોઽન્નસ્ય પાચક ।

સૌક્ષ્મ્યાદ્રસાનાદદાનો ધિવેક્તુ નૈવ શક્યતે ॥ ” (સુ સ અ ૩૫)

અમિમાઘ આદિ દોષો સભવે છે તે પિત્તને આશ્રયે અમિ રહેલો હોવાથી પિત્ત (દ્રવ)ના વિઘાતાદિ દોષો વડે સભવે છે અમિનપ્ત અતિઉષ્ણ જલમા તથા અત્યંત તપાવેલા લોદાના ગોળામા જે ઉષ્ણતા છે તે અમિની છે જલની કે લોદાની નથી તેવી રીતે ઘટ્ત પિત્તમા રહેની હોમા તે અમિની જ છે પિત્તમા જલ (કફ)નો ભાગ મળતા તે વધારે દ્રવ થાય છે અને અગ્નિ મદ થાય છે અને પિત્તમા ઘટ્તભાગ થતા પિત્ત ઉષ્ણ થાય છે તેનો આગ્નેય ગુણ વધે છે

પિત્તના સ્થાનો:- નાભિ (પાચકપિત્ત), આમાશય (મહાબી), સ્વેદલસિમ (ત્વચામા બ્રાજકપિત્ત), રુધિર, રસ (Hemoglobin), દષ્ટિ (આલોચક પિત્ત), ત્વચા (બ્રાજક) ઇત્યાદિ છે

“ નાભિરામાશય સ્વેદો લસીકા રુધિરં રસ ।

દર્શ્વ સ્પર્શન ધ પિત્તાસ્ય, નામિરત્ર વિશેષતઃ ॥ ” વા સૂ અ ૧૨)

સાધક પિત્તનુ વર્ણન

“ યત્પિત્તં હૃદયે તિષ્ઠેન્મેધા પ્રણાકર ષ્વ તત્ ॥ (શાર) ”

સાધક પિત્તનુ સ્થાન - “ યત્ પિત્ત હૃદયસ્ય તસ્મિન્ સાધકોઽગ્નિરિતિ સજ્ઞા ” ॥ આધક પિત્તનુ સ્થાન હૃદય છે

સાધક પિત્તનું કાર્ય—‘સોડમિપ્રાર્થિત મનોરથ સાધન કુદુક્ત’ (સુશ્રુત) સાધકપિત્ત કદના તમોગુણને દૂર કરે છે (કાર્બન ડાયોક્સાઇડને). સ્પષ્ટ તથા ગુણવાન (સત્વગુણ) કરી ખારેલા મનોરથો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને સિદ્ધ કરાવે છે. વળી ‘ઓજકૃત્’ હોવાથી શૌર્યાદિ ગુણની વૃદ્ધિ કરે છે. વળી વર્ણમાં રાતું (Hemoglobin) હોઈ રક્તનું પાચન અને રંજન કરે છે. તેથી આધુનિક વિદ્વાનોએ તેને રંજક પિત્ત માનવાની જૂલ ઠગી છે.

“ રસસ્તુ હૃદયં યાતિ સમાનમરુતેરિતઃ ।

રક્ષિતઃ પાચિત્તસ્તસ્ય પિત્તેનાયાતિરક્તતામ્ ॥ ” (શાર’)

રસધાતુનાં અગ્નિરૂપે રસનું રક્તવર્ણનું રંજન કરી રસમાં રહે છે તેથી રસનો અગ્નિ પણ કહેવાય છે.

“ તેજોરસાનાં સર્વેષાં મનુજાનાં ચદુન્યતે ।

પિત્તોષ્મણઃ સ રાગેણ રસો રક્તસ્ત્રમુચ્છતિ ॥ ” (ચ. ચિ. અ. ૧૫)

તેજોરસાનામ્—“ તપ્ર પાશ્વમૌતિકસ્ય ચર્તુર્વિધસ્ય પદ્મસસ્યદ્વિવિધ ધીર્યસ્યાષ્ટવિધવીર્યસ્ય ધાડ્નેકગુણસ્યોપયુક્તસ્યાહારસ્ય સમ્યક્ પરિણતસ્ય” યસ્તેજોભૂતઃ સારઃ પરમસૂક્ષ્મઃ સ રસઃ “ઇત્યુચ્યતે, તસ્ય હૃદયં સ્થાનમ્” (સુ. સુ. અ. ૧૪)

આહારનો આહાર પાક પછી પરિણામ પામેલો તેજોભૂતસાર જે પગમ મુદ્દમ છે તેને રસધાતુ (chyle) કહે છે જેનું સ્થાન હૃદય છે. તે હૃદયરૂપ સાધકપિત્ત (Hemoglobin) ની ઉદ્ભાવથી પાકી રંગવાળો રાતો થાય છે, તેમ ચરક લગવાનનું સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન છે. અને અતે તેનાથી ગોઝિતની ઉત્પત્તિ થાય છે વળી મન્યાદિક ધાગ્ય કરવાની શક્તિશાળી શુદ્ધિનું નિષ્પાદન કરે છે.

પાંડુરોગમાં આ હૃદયરૂપ સાધક પિત્તની વિક્ષિપ્તિ થાય છે. “ક્ષિપ્રં પિત્તં હૃદિસ્થિતમ્” (વા ચિ. અ. ૧૭). પાંડુરોગમાં રક્તપોષક રસ (chyle) પિત્તથી દૂષ પામે છે તેથી રક્તપોષક સારભાગ રત્ન પેદા થતો નથી

અને રક્તક્ષય સાથે હૃદયમાં રહેલુ સાધક પિત્ત પણ વિદ્યુતિ પામી હૃદય અને શરીરમાંથી ફેલાવા માટે છે-સ્થાન બ્રષ્ટ થાય છે, જે પાણુગેગનું કારણ છે. યદ્યપિરક્તપિત્તયોરેકયોનિત્વાત્ પિત્તેનેહ રક્તવૃદ્ધિર્માત્ર્યા, તથાડપિ રક્તક્ષયો રક્તપોષકરસસ્ય પિત્તેન ક્ષપણાદ્ રક્ત પોષકમારભાગાનુત્પાદાચ્ય (મક) ' યદ્યપિ પિત્તં તેજોરુપતયાવર્ણઋમિદ્યોન્યતે ॥ '

સાધક પિત્તને હૃદયસ્થ પ્રાણવાયુ સાથે અત્યંત સખાલાવ છે. સાધક પિત્ત સમગ્ર શરીરની ધાતુઓ (Tissues)માં પ્રાણવાયુને પહોંચાડે છે. તેથી આધુનિકો તેને ઓક્સીજન વાહક (Oxygen Carrier) માને છે. પ્રાણવાયુ અને સાધક પિત્ત મળી રસનું રજન કરી રક્તવર્ણનો કરે છે, તેથી રસધાતુ શુદ્ધ, સોતો, ઇન્ડોપસમાન અથવા શુભ-ચરોડી જેવો ચમકદાર લાલ થઈ રક્ત સગા પામે છે

હૃદયસ્થ ફફટમોડ્ડનોદ-હૃદય પર જ્યારે અવલગન થઈ આવે છે. ત્યારે હૃદયમાંથી કુખુસમાં જઈ કદમાં રહેલો મળભાગ-તમોગ્રણવાનો ભાગ (Carbon di oxide) ને છૂટો પાડી પાણીની વરાળ રૂપે મુખ ખંડાર કાઢે છે એટલે કદમાં રહેના તમોગ્રણને છૂટો પાડી ખંડાર કાઢવાનું કાર્ય પ્રાણવાયુ અને સાધક પિત્ત દ્વારા થાય છે.

બ્રાજક પિત્તનું વર્ણન

“ યત્તુ ત્વચિ પિત્તં તસ્મિન્ બ્રાજકોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા ॥ ”

જે પિત્ત ત્વચામાં રહેલુ છે તેને બ્રાજકાગ્નિ કહે છે. ડાહ્યાચાર્યજી કહે છે કે અહીં જે ત્વચા કહી છે તે અવભાસિની ત્વચા સમજવી તેને ઉદકધરા ત્વક પણ કહે છે “ ત્વચીનિ અવભાસિની નામધેયા યા યાદ્યોત્વચેત્યર્થઃ (હ-ટી). ભાવમિત્રજી અવભાસિની ત્વચા બ્રાજકાગ્નિનું સ્થાન કહે છે “ અથાવભાસિની બ્રાજકેન પિત્તેનાચભાસનાત્ ” (ભાવ). વિશેષે કરીને વર્ણમેદ તે ત્વચામાં રહેલુ બ્રાજક પિત્ત છે. “વર્ણમેદો ચ ત્વગ્ગતસ્ય બ્રાજકસ્ય ” (ચ સ અ. ૧૨ ચક્રપાણિજી). “તન્ન તેજોધાતુઃ વર્ણાનાં પ્રમવઃ ॥ (સ શા અ ૨).

બ્રાજકાગ્નિનું કાર્ય :- સોઽમ્યલ્ગપન્નિવેકાવગાદાલેપનાદીનાં ક્રિયાદ્રવ્યાણાં પક્તા છાયાનાં ચ પ્રકાશકઃ ॥” (સુ. સ. અ. ૨૧) કિન્નિ નિમિત્તે અબ્યંગ, પરિષેક, અવગાહન લેપ આદિમાં વપરાએલા દ્રવ્યોને પચાવે છે અને ગ્રહણ કરે છે, તેથી શરીરની અંદર પડેાએ છે. વળી પાંચભૌતિકી નીલાદિવર્ણની છાયાનો પ્રકાશ કરે છે. પાંચપ્રકારની પ્રભાનું ઉત્પાદક બ્રાજક પિત્ત છે. છાયા નહકથી દેખાય છે અને પ્રભા દૂરથી પ્રકાશે છે. છાયા વર્ણને અતિક્રમણ કરે છે. પ્રભા વર્ણનો પ્રકાશ કરે છે. એટલે ભેદ છાયા અને પ્રભામાં ગણવેા.

“ આસન્ના લક્ષ્યતે છાયા પ્રમા દૂરાન્ પ્રકાશતે ।

વર્ણમાક્રમતિચ્છાયા પ્રમા વર્ણપ્રકાશિની ॥ ” (હ. ટી)

આધુનિક વૈદ્યક તેના પાંચ પડાનું વર્ણન કરે છે. તેમાં મોથું પડ (Malpighian layer) એ જ બ્રાજકાગ્નિનું સ્થાન છે. તેમાં રંગવાળા કોષાણુઓ હોય છે. ત્વચામાં કાળા રંગદ્રવ્ય (Melanin) ની ઉત્પત્તિ બ્રાજકાગ્નિની પ્રસવનક્રિયા અને વાયુની ફેનીલીકરણ ક્રિયાથી થાય છે; અને કાળા રંગકણો ફેનિકરણે ખડાર પડે છે. ત્યાંથી ત્વચાના ઉપરી પડમાં આવે છે. આવી રીતે સ્થાનાન્તર થવાથી તેમાં કાર્મિક પરિવર્તન થાય છે તે કદિન થાય છે અને પ્રમાણમાં કમ થાય છે. ત્વચામાં રહેલા આ કાળા રંગ દ્રવ્યનું કાર્ય તાપથી શરીર રક્ષા કરવાનું છે. શરીર ઉપર પડતા પ્રકાશના કિરણોનું શોષણ કરે છે તેથી ઉષ્ણ પ્રદેશમાં રહેનારા ખુદલા તાપમાં કાર્ય કરનારા અને વાતપ્રકૃતિના પુરુષોની ત્વચા અને નેત્રગોલકમાં તેનો અધિકતા નેવામાં આવે છે. “ નેત્રાણિ લૌયાં ચર ઘસરાણિ ” (વા. શા. અ. ૨) શરરીમાં આ કાળું રંગદ્રવ્ય મહાશૂતનું વાયવીયજન દ્રવ્ય છે. “ વાતાત્ કૃષ્ણમ્ ” (સુ. ઉ. ૧).

આલોચક પિત્તનું વર્ણન

“ યદ્દષ્ટ્યાં પિત્તં તસ્મિન્નાલોચકોઽગ્નિરિતિ સ જ્ઞા ॥ ” (સુશ્રુત)

જે પિત્ત દષ્ટિમાં રહેલું છે તેને આલોચક પિત્ત કહે છે.

દષ્ટિ શબ્દથી અહીં દષ્ટિપટલ (Retina) મા આવેલી મસ્તિશ્ક પ્રમાણુ તેજોમયી દષ્ટિ (Fovea centralis) નું ગ્રહણ કરવું. “ દષ્ટિઃ

કુળતારકાન્તર્વર્તિની મસૂરદલ માત્રા” (૬-૮૧) આ દષ્ટિની રચના તેજોમય ઘટક (Cones) થી થયેલી છે “તેજોદષ્ટિરિતિચ્યાતમ્” (૬-૮૧) તેથી આ સ્થાનમા દષ્ટિ ત્રીન ભેગ છે આ તેજોમયી દષ્ટિમા એક ખાત (ખાડો) છે તેથી તેને ત્રિવરાહાર દષ્ટિ (Torea centralis) કહે છે “વિવરાહૃતિમ્” (સુ ઉ.અ ૭) દષ્ટિસ્થમા અગ્નિ-પુલકટ તેજના મોલિસ ઘટકો (Cones) નો અભાવ હોય છે કે ખાતરૂપ દષ્ટિનો અભાવ હોય છે તો બાળક જન્મે છે તે જાત્યન્ધ હોય છે

“તત્ર દષ્ટિમાગમપ્રતિપન્નં તેજો જાત્યન્ધં કરોતિ”

(સુશ્રુત શા. અ. ૨)

દષ્ટિમા રહેલુ તેજ વધળા ઘટવાના ધર્મથી રહિત છે સર્વકાલે સમ અવસ્થામા રહે છે દષ્ટિકાર્ય વખતે જે તેજની ક્ષતિ થાય છે તેટલુ તેજ દષ્ટિકાર્ય વખતે પેદા થઈ તેજની સમાનતા જાળવી રાખે છે (Reproduction) “इद्धां तेजोभिरव्ययैरिति, — अव्ययैरिति अन्ययैः ऽपचयापचयरहितैस्तेजोभिर्विशिष्टा (૬-૮૧) વળી જન્મકાલથી મગ્નુ પર્યન્ત દષ્ટિનુ પ્રમાણુ ઉચ્ચર વધવાની સાથે વધતુ નથી, મસૂરદલ પ્રમાણે જ રહે છે “दृष्टिश्च रोमकूपाश्च न वर्धन्ते कदाचन” (સુ શા અ ૪) દષ્ટિ અને દષ્ટિસ્થાનની રચના ગર્ભના ચોથા માસે થાય છે “चतुर्थे मासि कस्यचित् पूर्वकर्मवशादृष्टिभागं चक्षुर्इन्द्रियाधिष्ठानम् । अप्रतिपन्नमप्राप्तं तेजो जात्यन्धं जन्मान्धं करोति” (સુ શા અ ૨ ૬ ૮૧). આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા ઇન્દ્રિયોને ભૌતિક માનેથી છે નેનાશ્રિત તેજ (આલોચક પિત) બાહ્ય તેજના યોગથી બનેલી થોનિ એક હોવાથી દષ્ટિકાર્ય કરવા સમર્થ થાય છે “नेत्राश्रित तेजो बाह्यतेजसा स्वयोनित्वा योगाच्छत्रमिवाना कर्मण्यं भवति”

(વા શા. અ-૩ અ૩૫)

“इन्द्रियेणेन्द्रियार्थं तु स स्वं गृह्णाति मानवः ।

नियतं तुल्ययोनित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः ॥” (સુ શા અ ૧)

“भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्वेदे वर्ण्यन्ते, तथेन्द्रियार्था ।”

(સુ શા ૧)

“યદિન્દ્રિયં વિદોષાદ્ ભૂયસ્ત્વેન યદાત્મકં યદ્ભૂતારન્ધ્રં, તદિન્દ્રિયં તદાત્મકમેવ તદ્ભૂતાત્મકમેવ અર્થં વિષયં પ્રજ્ઞાત્યનુધાવતિ, ચત્તેજપ્રધાન તત્તેજપ્રધાનવિષયં એવ પાર્થિવાદિષ્વપિ વાન્યમ્ ॥”

(ચ. મુ. અ. ૨૮ ચ. ૫)

પાચનાન્દ્રિયોમા એક એક જૂતાધિક વિશિષ્ટ ઐન્દ્રિય દ્રવ્યથી ગ્યાએતુ એક સૂક્ષ્મ પડ (Epithelium) હોય છે તેથી પ્રત્યેક જ્ઞાનેન્દ્રિય પોત-પોતના વિષયોને મહણ કરે છે Special organ special epithelium જેમકે-આણ્વેન્દ્રિયતુ ઐન્દ્રિય દ્રવ્ય પૃથ્વી છે તે પાચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયોમાથી માન ગધને જ મહણ કરે છે કારણ કે જનેની તુલ્યચોનિ છે જે જ્ઞાનેન્દ્રિય જે જૂતથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તે તે જૂતોપકરણ વિષયને મહણ કરે છે

ચક્ષુર્ધન્દ્રિય તૈજસ હોવાથી નેત્રગત સિરાઓ અને ધમનીઓના દ્રવમા પથુ અધિકે કરીને તેજનુ વહન થાય છે તે તેજ (પિત્ત)થી પોષાય છે આવા કારણે ચાક્ષુષિ અપવહા સિરા Ophthalmic artery અને દષ્ટિપટલ ગત અપવહા ધમની Retinal artery નુ રુધિર ચમકદાર અને સુવર્ણની રેખા સમાન તેજસ્વી હોય છે આ સિરા અને ધમનીમા આલોચક તેજનુ ચકતની સાથે વહન થતુ હોવાથી ભગવાન નીમિ મહારાજે ચાક્ષુષિ સિરાને અપવહાસિરા અને દષ્ટિપટલગત ધમનીને અપવહા ધમની સગા આપી, આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા વર્ણન કર્યું છે

“તથાચ વિદેહ-‘યથા દોષાઃ પ્રકુપિતાઃ પ્રાત્યરુવવહેસિરે । દષ્ટેન્તરમાયં તુ પટલ સમમિદ્રુતાઃ । એકૈસ્મનુપવદન્તે પર્યાયાત્ પટલન્તરમ્ (મધુ ૮)।

“તેજોજલાશ્રિતં વાહ્યમ્, (સુશ્રુ ૬ અ ૧) ‘તેજ इत्यादि । अत्र तेजः शब्देनालोचकतेजः समाश्रयं सिरागतं रक्त बोद्धव्यम्” (૩/૧)

વાગમટજીએ નેત્રરોગ સપ્રાપ્તિમા નેત્રગત સિરા આગ્નેય પિત્ત આલોચક તેજનુ વહન કરે છે તે દારા વાત, ક્ષર અને પિત્ત નેત્રમા પહોચી રોગોને જન્મ આપે છે તેમ ‘પિતાનુમારિણઃ’ વ્યાખ્યાનથી સમજા યુ છે

“ સર્વગો નિદાનોક્તૈર્ગૃહિતૈ કુપિતા મલાઃ ।
 અચત્સુર્યૈ વિજ્ઞેષેણ પ્રાયઃ પિત્તાનુમારિણઃ ॥
 સિરામિધ્વૈ પ્રમૃતા નેત્રાયયમાશ્રિતાઃ ।
 વર્ત્મ સન્ધિં સિત કૃષ્ણં દૃષ્ટિં ચા સર્વમશ્નિ વા ॥
 રોગાન કુર્યુઃ, ”

(વા ઉ અ ૧)

નેત્રમા મોટા ભાગે ગતવણ મિરાઓ આવેલી છે કારણ કે રક્તમા અમિગાયુ છે ‘અગ્નિતો રક્તમ્’, ‘ગિત્તસ્ય ચોનિ રક્તમ્’ ।

નેત્રમા આવંલા પટયો પચ્ચૂતવી ધાતુ ઉપધાતુઓ (Connective tissue) થી થએલા છે, પણ તેનેમયી દૃષ્ટિનુ સ્થાન દૃષ્ટિપટલની રચના તેઓથી નિજ પચ્ચૂતના નુદ્ધ નિર્મળ સાગ્રય દ્રવ્ય (Protoplasmic cell) થી થએલી છે, જેને આયુર્વેદમા પચ્ચૂતનુ પ્રમાદ દ્રવ્ય કે ધાતુ પ્રમાદ દ્રવ્ય કહે છે

મુશ્રુત મહાગ જે ઉત્તર તરના માનમા અધ્યાયમા ‘પચ્ચૂતપ્રસાદ-જામ્’ એ ન્યાખ્યાન આપી પ્રથમના પચ્ચૂતતાત્મક નેત્રના શારીરથી અનગ પાડી વર્ણન કર્યું છે કારણ કે દૃષ્ટિપટલ જીવનમૂળ દ્રવ્યના ઘટકોથી થએલુ છે તેમા બધી દૃષ્ટિ (Iris) તો કેવળ માત્ર તબક્કા ઘટકો (Cornea) થી બનેલી છે

ચરક ભગવાને આ જીવનમૂળ ઘટક દ્રવ્યને ધાતુ પ્રસાદ દ્રવ્ય મના આપી વર્ણન કર્યું છે અને તે દન્દિયારભક દ્રવ્ય છે તેમ કહે છે

“પુલ્યન્તિ ત્વાહારસાદ્રસઠધિરમાસમેદોસ્થિમજ્જશુક્લંજાસિ પચ્ચેન્દ્રિ-
 ચદ્રવ્યાણિ ધાતુપ્રસાદસજ્જકાનિ ॥ ” (ચ સુ અ ૨૧)

દૃષ્ટિના પ્રમાણુ (આપ) સળધે રહ્ય અને શાલાક્ય તરના આચાર્યોમા ચોડી મતભિજતા છે સહ્યત નના આચાર્યો કહે છે કે કૃષ્ણમહતનો નવમો-ભાગ દૃષ્ટિમહત (Iris) નો છે અને શાલાક્ય તરના આચાર્યો કૃષ્ણમહતનો સાતમો ભાગ કહે છે, તે દૃષ્ટિ (Macula lutea) નો છે મધુક્રાપ દીક્ષાકરે તેનુ સમાધાન કરી નિર્ણય કર્યો છે કે - અહીં દૃષ્ટિમહત અને દૃષ્ટિ બેના માપો છે વિવરાકાર દૃષ્ટિને-દૃષ્ટિમહત કહ્યું છે (Iris)

centralis). તેનું પ્રમાણ નવમાંશ છે. અને દષ્ટિ એટલે Macula lutea નું પ્રમાણ કૃષ્ણમ-૩૯થી સપ્તમાંશ છે. “તારકા નવમાંશોદષ્ટિમણ્ડલં શલ્યતંત્રાભિદ્ધિતં પ્રમાણં, શાલાક્યતંત્ર પ્રમાણં તુ મમ્મરૂદલ-માદ્યમેવ ભવતિ ॥ (સુ. સ. અ-૩૫ ૩. ટી.)

“નનુ, એવમાતુરોપક્રમણીયોક્તં, દ્વયદ્વગુલાયતં નયનં, નયન ત્રિભાગપરિમાણા તારકા નવમસ્તારકાંશો દષ્ટિમણ્ડલમ્ ઇતિ ચિરુચ્યતે । વચ્યતે, તત્રમણ્ડલાભિધાનેન મણ્ડલ સહિતા યા દષ્ટિરુક્તિઃ, અત્ર તુ મણ્ડલ રહિતા યા ઇતિ; મતભેદાદ્વા ન વિરોધઃ, તારકાનવમાંશો દષ્ટિ-રિતિ શલ્યમતં, તારકા સપ્તમાંશો દષ્ટિરિતિ શાલાક્ય મિદ્ધાન્તેન” (મધુ-ટીકા)

બુદ્ધિ વૈશેષિક આલોચક પિત્તનું વર્ણન

(ભગવાન રૂદ્રે બોલેલું તૃતીય સ્તોત્ર)

સ્થાન

ભક્ત સહિતાકારે આલોચકપિત્ત એ પ્રકારનું હતું છે. (૧) ચતુર્વૈશેષિક પિત્ત (૨) બુદ્ધિ વૈશેષિક પિત્ત. ચતુર્વૈશેષિક પિત્તનું વર્ણન આપણે આગળ કર્યું. તેનું સ્થાન ચતુર્થ હૃન્દિય છે. ત્યારે બુદ્ધિ વૈશેષિક પિત્તનું સ્થાન મધ્યમકમા આંત્રેય નાગાટક ક્ષેત્રના બે ને જૂથોની વચમાં બતાવે છે.

કર્મ:- આધ્યાત્મિક સુદમાતિમ્મય અર્થોનું જ્ઞાન આ બુદ્ધિ વૈશેષિક પિત્ત કરાવે છે. યોગીઓ ધ્યાન અને પ્રત્યાહાર (હૃન્દિયોના વિષયોની નિ/નિર્મા) તેમજ કૃપકાગ કરે છે; યોગીઓનું આ ધોરણ સ્તોત્ર છે.

“તત્ર ચતુર્વૈશેષિક નામ આત્મમનસોત્તમનિકર્ષણ...ચક્ષુષા વૈશેષ્યમુત્પાદયતિ. બુદ્ધિવૈશેષિકોનામ ચો બુદ્ધિર્મધ્યે ગૃન્ગાટકામ્યઃ સુન્મુક્તાનર્થાન્ધ્યાનમશ્વતાન્ ગૃહ્ણતિ, ગૃહીતં મ્મરતિ પ્રચુન્પસં શૃન્વાઽ-નાગતં પ્રાર્થયતિ ધ્યાને પ્રત્યાહારે યોજનઃચ બુદ્ધિવૈશેષ્યમુત્પાદયતિ”

(ભ. મં. શા. અ. ૪)

દક્ષ પ્રજનયતિના અપમાનથી ક્રોધ પામેલા ભગવાન કંઈ પોતાનું ત્રીજું આગ્નેય નેત્ર જોઈયું અને ક્રોધ થતાં તે મસ્તકમાં રહેલા આગ્નેય નેત્રની ઉખા પેદા થઈ. તે ઉખાને નિઃશ્વાસ દ્વારા પોતાના ગરીરમાં લાવી બહાર કાઢી તેમાંથી એક અગ્નિરૂપ બાણ પ્રગટ થયો. જે સ્પષ્ટિમાં જ્વરનામે પ્રસિદ્ધ થયો. એ જ આ શુદ્ધ વૈશેષિક આસોચક પિત્ત ગ્રણ્થુ.

“રુદ્રકોપાગ્નિ સંમૂતઃ (સુ. ચં. અ. ૩૧) इत्युक्तम्-ક્રુદ્ધેન રુદ્રેણ લલાટે તૃતીયમાગ્નેયં ચક્ષુઃ સ્પૃશ્વા તતોઽગ્ન્યાગ્નેયો યાળ નિર્મિતઃ । યદાહ ચરકઃ, સ્પૃશ્વા લલાટે ચક્ષુર્વૈદગ્ધ્વા તાનમુરાન્ પ્રભુઃ ॥

(માધ. નિ. મધુ. ટીકા)

દપિલ્લમુનિએ પણ આવાં આગ્નેય તૃતીય લોચનના પ્રલયાગ્નિ સમાન અગ્નિથી સગર રાજનાં પુત્રોને બસ્તિમૂત ક્યાં હતા.

“કપિલસ્યદ્વારે તુરગમપદયન્ તં મુનિં ચ તે શૃણું નિરભર્ત્મયન્ । કુદ્ધો મુનિરાત્મનો નેત્રાઘ્યામુત્પન્નેન તાન્ સર્વાનદદન્ ॥ ”

જગવેદમાં આ શુદ્ધ વૈશેષિકપિત્તને મૂર્ધાગ્નિ કહી વર્ણન કર્યું છે.

“અગ્નિ મૂર્ધો દિવઃ કકુત્પતિઃ પૃથિવ્યા અયમ્ । અપાં રેતાંમિ જિગ્વતિ (જ્ઞ. મં. ૮. સૂ. ૪૪. જ્ઞ. ૧૬)

શરીરમાં તેજ, ક્રોધ, ઉખા, નેત્ર અને જ્વરાગ્નિ એ પાંચ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધથી પિત્ત (ઉખા) વધે છે “ક્રોધાત્ પિત્તમ્”. ઉખા પિત્તવગર હોતી નથી “ઉખાપિત્તાદત્તે નાસ્તિ”. જ્વરમાં જ્વરાગ્નિની ઉખા શરીરમાં પ્રસરી શરીર ગરમ કરે છે જ્યારે ક્રોધ એ માનસિકવેગ હોઈ ક્રોધથી મૂર્ધાગ્નિ-શુદ્ધિ વૈશેષિક પિત્તથી ઉખા વધે છે. ક્રોધથી મસ્તકમાં રહેલા પિત્તનો આવ વધે છે તેથી શારીરિક વધે છે. સાથે શ્વાસ-નિઃશ્વાસની ક્રિયા પણ વધે છે.

બેલ સહિતાદાર આ પિત્તનું સ્થાન “ઝૂંગાટક” બતાવે છે. જગવેદમાં મૂર્ધા-મસ્તક બતાવે છે. ઝૂંગાટક પણ મસ્તકમાં જ આવેલું સ્થાન વિશેષ છે. આધુનિકો જેને મસ્તિષ્કમૂલપિન્ડ Basal Ganglia

કહે છે તેના અભ્યુદા (Third ventricle) ના કન્ધાધરિક ભાગ (Sub-thalamic region) ને થ્રૅંગાટક કહે છે. એ આચાકદો (Tholmic) ની વચ્ચે એક ન્હાની ત્રિદોષાકાર ગૂદા આવેલી છે, જેને અહા ગૂદા કહે છે. જેહ આચાકદોની વચ્ચેના ખાડામાં એક ચણા જેવડી રતાશ પડતા ભુરા કાળા રંગની ગ્રંથી (pineal Gland) આવેલી છે તે શુદ્ધિ વૈશેષિક પિત્તનું સ્થાન છે. આ ગ્રન્થિ પિત્તનો સાવ કરે છે, યોગીઓએ આટલા ભાગને " પટચક " નિરૂપણમાં આચાચક નામથી વર્ણુન કર્યું છે. વળી આ મનનું સ્થાન છે તેમ કહે છે, " વળી યોગીઓનું ત્રીણું લોચન કહેવાય છે. " " હંસેત્યક્ષરચુગ્મકં દ્વયદલં રક્તામમાત્રાંયુજમ્ "

(યોગક્ષેપદ્રુમ)

" શિરસ્તાલ્વન્તર્ગતં સર્વેન્દ્રિય પરં મનઃ । તત્રસ્થં તદ્ધિ વિપયા નિન્દ્રિયાણાં રસાદિકાન્ ॥ સમીપસ્થાત્ વિજાનાતિ ત્રીન્ ભાવાંશ્ચ નિયચ્છતિ । તન્મનઃ પ્રમવચ્ચાપિ સર્વેન્દ્રિયમયં લલમ્ । કારણં સર્વં બુદ્ધીનાં ચિત્તં હૃદયસંસ્થિતમ્ ક્રિયાણાંશ્વેતરાસાં ચ ચિત્તં સર્વસ્યકારણમ્ ॥ "

(ભે. સં. હન્માદ. ચિ)

આ મૂર્ધામિ પાંચલોતિક દેહને પામીને પ્રક.શમય વિજ્ઞાન ધાતુ રૂપ થાય છે. આ વિજ્ઞાનમય અગ્નિ ચિદાત્માને આશ્રયે રહેલો હોવાથી શરીરને ચેતનાવાણું કરે છે (જ્ઞાનવાણું કરે છે). શરીરનું રક્ષણ કરતો મસ્તકમાં રહેલો છે. એ વિજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પ્રાણોનું ધારણ કરે છે. તેને 'જીવ' કહે છે. વાયુથી અગ્નિની સ્થિતિ (જીવંત અવસ્થા) દેહમાં થાય છે. પ્રાણસંગક વાયુ મસ્તક અને અગ્નિ એ બંનેમાં રહેલો છે. 'પ્રાણોઽગ્રમૂર્ધનઃ' એ બંનેમાં રહીને દેહને ચેષ્ટાયુક્ત કરે છે. એ પ્રમાણે પ્રાણ તથા તેજના સુમુદાય રૂપ જીવ દેહધારી સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા છે તથા તેજ ઉપાધિ સહિત યવાથી પ્રાણીના મનરૂપ શુદ્ધિરૂપ, અદંકારરૂપ, પ્રાણરૂપ અને સજ્ઞાદિ વિષયરૂપ થાય છે. એ રીતે શરીરમાં અને બહાર રહેલું સર્વ ઈન્દ્રિયાદિ, પ્રાણવાયુવડે ગતિમાન થાય છે. વાયુ જીવપણાને પામ્યા પછી દેહ, ઈન્દ્રિયાદિ સર્વ સમાનવાયુ વડે ચેષ્ટા પામે છે, અર્થાત્ એ પ્રાણવાયુ જ સમાનરૂપે થઈ અગ્નિની સમીપે રહે છે માટે વાયુ જ વિજ્ઞાનમય જીવને ધારણ કરી રાખનારો છે. આસોઽહ-

વાસપ વાયુનો રોધ થવાથી તે નાન પામ છે એટલે અગ્નિ થવ છે ત્યારે દેહ અચેતન થઈ પૃથ્વી ઉપર પડ છે તથા પૃથ્વીમા લવ પામી જાય છે. અગ્નિ વાયુના આધારે રંગો પેલાથી તે પશુ વાયુની આવ જ નવ છે અને આદારનો જાગ આગમનમા મળી જાય છે આ પ્રમાણે વાયુ, અગ્નિ અને આદાર એ ત્રય મૂલો એક થઈને રહે છે ત્યારે જગ અને પૃથ્વી એ જાને જૂનો પૃથ્વીમા રહે છે આગર અને જગમના દેહ ॥ એ જ ગતિ થાય છે

મર્તિમાન દેહધારીના દેહના આ ત્રય તરવો આદાર વાયુ અને અગ્નિ મૂર્તિ રહિત છે તેથી જ્યાં આ રહે છે ત્યાં વાયુ રહે અને જ્યાં વાયુ રહે છે ત્યાંજ અગ્નિ પણ રહે છે “ધાતસપ્તોઽગ્નિ” જ્યાં આત્મા દેહનો ત્યાગ કરે છે ત્યાં શરીરનો અગ્નિ લાત થાય છે, દેહમા અગ્નિ ॥ ઉપશુતા રહેતી નવી અને ઉપગ્રહણ થતુ નથી એમ થાય છે ત્યાં દેહ મરણ પામે છે

ચરક સહિતામા ચાર પ્રકારના પિત્તન વર્ણન કરેલુ છે, પાચક, આલેચક, જ્ઞાનક અને સાધ- ગ્રહપિત્તન તથા બીજા પિત્ત રેણુ જોવામા નહિ આવતુ દોષાથી રજક પિત્તન વર્ણન થયું નથી (ચક્રપા ॥)

“અગ્નિરેવ શરીરે પિત્તાન્તર્ગત કુપિતાકુપિત શુભાશુમાનિ કરોતિ, સદૃશ-પક્તિમપક્તિ દર્શનમદર્શન માત્રામાત્રત્વમ્ કામણ. પ્રકૃતિ વિકૃતિ ઘર્ષો જ્ઞોયં મય ક્રોધં હર્ષં મોહ પ્રસાદમિત્યેવમાદીનિ ચાપરાણિ દ્વન્દ્વાનીતિ ॥ પિતાન્તર્ગત इति ધ્વજેન શરીરે કાલાદિ યુક્તગ્નિહનિષેવેન પિત્તોઽમરુપસ્ય વન્દે સદ્માય દર્શયતિ, નતુ પિત્તાદભેદમ્ (ચ સ અ ૧૨ અખ્યાણિ)

પિત્તપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યના ત્રેય

તન્નિ પિઢગાનિચલાનિ ચૈવા

તન્વત્પપક્ષમાણિ દિમપ્રિયાણિ ॥

ક્રોધેન મથેન રવેક્ષ મામા

રાગ ત્રનન્ત્યાશુ વિલોચનાનિ ॥

પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યની આંખો ઝીંબી, પિંગલવર્ણની, ચલ, પાપણો પાતળા અને થોડી હોય છે આંખને ઠંડા પદાર્થો ગમે છે ક્રોધ કરે, દારૂ પીએ અને સૂર્યના તાપમા તેની આંખો એકદમ લાલ થઈ જાય છે

પિંગલ વર્ણવાળા નેત્રોના દષ્ટિમન્ડલ (Iris) માટે રગદ્રવ્યની ખામી હોય છે અને રંગના કણો કાર્બક પીળા રંગના હોય છે પિત્તોજ્યર્થ પ્રદુષ્ટે તુ નેત્રયોઃ પિહ્નગ્લાક્ષિતા (અ શા અ ૮ ચક્રપાણિ) કૃણ્ણમન્ડલ (Cornea) અને શ્વેતપટલ (Sclera) નાના હોવાથી આંખો નાની દેખાય છે પોપચામા આવેલા શ્લેષ્મોત્પાદક પિન્ડો કે જેઓ પાપણોના વાગોનું પોપણું કરે છે તે કમ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે પાપણોના વાગો કમ અને ટૂંકા હોય છે

પિત્ત પ્રકૃતિવાળા નેત્રો પ્રકાશને ઓછો સહન કરી શકે છે, કારણ કે પ્રકાશનું ગોપણું કરનાર કાચુ રગ દ્રવ્ય દષ્ટિમન્ડલ અને કૃણ્ણપટલમા ઓછું હોય છે તેથી પ્રકાશના કિરણોને ગોપણું કરવાનું કાર્ય સંપૂર્ણપણે થતું નથી, અને દષ્ટિપટલ ઉપર જતા વધારે પ્રકાશથી નેત્રો નાસ ઉપજે છે અને પ્રકાશસહતા જણાય છે થોડાક વધારે પ્રકાશથી નેત્રો રાતા થઈ જાય છે પિત્તનો પ્રભાવ કરનારા, ક્રોધ, મદાદિ પદાર્થોના સેવનથી રક્તવાહિનીઓ તરફલ રક્તપૂર્ણ થાય છે, જે સ્પષ્ટ નેત્રશ્લેષ્માવરણમા દેખાઈ આવે છે આંખો રાતી દેખાય છે તેવા પુરુષોને શીતળ અને ઠંડા પદાર્થો ગમી જાય છે

પિત્ત ક્ષ પ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણાં

પિત્ત ક્ષયુતયસ્ય નિર્મલ માતિ લોચને ।

હરિપિહ્નગલસદ્દે વૈ જાયતે તસ્ય લોચને ॥

કે અને પિત્તના મિશ્રણથી હરિત અને પિંગળા મિશ્ર વર્ણની રંગ પાતું ઉત્પન્ન થઈને દષ્ટિમન્ડલમા તેના કણો લાગે છે તેથી તેવા પુરુષના નેત્રો હરિત પિંગલ વર્ણના દેખાય છે

રક્ત ૨૨ મિશ્ર પ્રકૃતિ પુરુષનાં નેત્ર

રક્ત ક્ષયુત ચસ્ય યદા વ્રજતિ લોચને ।

કપોતનીલે નયને રક્તે વા જાયતે નૃણામ્ ॥

ગ્રામ અને દર મિશ્ર પ્રકૃતિવાળા પુરુષના નેત્ર દર્શાવે, નીત અને રક્તવર્ણવાળા દોષ છે

“તત્ર તેજોધાતુઃ સર્વં ઘર્ણાના પ્રભવ ॥ (સુ શા અ ૨)
સમગ્ર વર્ણુ મૂળ કારણ તેજ નામનું નીતુ મહાજૂત છે

‘તત્ર દૃષ્ટિભાગમપ્રતિપત્તૈ તેજો જાત્યન્ધ ફરોતિ, તદેવરક્તાનુગતં
રક્તાક્ષં પિત્તાનુગતં પિહગાન્ધં શ્લેષમાનુગતં શુશ્કાન્ધં વાતાનુગતં
વિકૃતાક્ષમિતિ ॥” (સુ શા અ ૨)

શ્રેષ્ઠ નેત્રના લક્ષણો

નેત્રે ચક્ષુઃસિન્ધુરિતે સુચક્ષુઃપદમણી ॥

નેત્રનો કાગ લાગ તે કાગો અને ધોગોલાગ તે ધોગો દોષ તેમાં
ખીજ વર્ણ દોષ નહિ અને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એવા બને પોષક સાચા,
સ્નિધિઓવાળા તથા પાપણના વાગો ઘાટા દોષ તે નેત્રો શ્રેષ્ઠ સમજવા

પિત્તજ રોગની ચિકિત્સા

વિરેચન પિત્તહરાણામ્- પિત્તનું હરણ કરવામાં વિરેચન એ પ્રધાન
ઉપાય છે મરણ કે તે વિરેચન આરભથી જ પિત્તના મુખ્યસ્થાન મદ્યસ્થીમાં
પ્રવેશ કરી કેવળ વિમર કરનારા પિત્તના મૂળને નીચેથી બહાર ખેંચી કાઢે
છે એ આમાશય (મદ્યસ્થી)માં રહેલું વૈષ્ણિક પિત્ત બે છતાંય છે તે
શરીરની અદર ગએલા ખીજ બધા પિત્તના વિમરો અત્યંત શાન્તિ
પામે છે જેમ અગ્નિ દૂર થતા કે ઓલવાતા આપુ એ અગ્નિ ગૂઢ રીતે
થાય છે

“વિરેચન તુ સર્વોપક્રમેભ્ય પિત્તે પ્રધાનતમમન્યન્તે મિષજ
(ચરક) પિત્તની સામાન્ય ચિકિત્સા મધુર, કડવા તુર સસવાળા, શીતળ
આપણે તથા આહારોથી કરવી તેમજ પિત્તને દૂર કરનારા રુનેહો, વિન્યને
(ત્રિફળાદિ), પ્રદેહો, સિંચનક્રિયાઓ, અભ્યંગ અવગાદન આદિથી પણ
માના પ્રગને વનગૂંને તેને અનુસરીને ચિકિત્સા કરવી

પિત્તનું શમન

તિક્તસ્વાદુકપાયશીતપવનચ્છાયાનિશાજીવનમ્ ।

જ્યોત્સ્નામૂપહવારિયન્નજલજલ્હીગાત્રસંસ્પર્શનમ્ ॥

સર્પિઃ ક્ષીર ઘિરેકસાવરુઘિરઃશીતં પ્રલેપાદિકમ્ ।

પાનાહારવિહારભેષજમિદં પિત્તં પ્રશાન્તિં નયેત્ ॥

તેજ અને તેજની ક્ષીણતા .

તેજોઽપ્યાગ્નેયમ્,— તેજ પશુ આગ્નેય પદાર્થ છે. રૂપ, લાવણ્ય, અક્ષુ ઈન્દ્રિય, વર્ણ, સંતાપ (શરીરોષ્મા), તેજસ્વીતા, આહારપાક, ક્રોધ, તીક્ષ્ણતા, શૌર્ય એટલા તેજના ગુણો છે.

તેજની ઉત્પત્તિ— “ક્રમશઃ પચ્યમાનાનાં ધાતુનામભિન્નિર્વૃત્ત-મન્તરસ્થં સ્નેહજાતં ઘસારયં સ્ત્રીણાં વિશેષો ભવતિ ॥” (સુ.મૂ.અ.૧૫)

અનુક્રમે પાકતી સાતે ધાતુઓમાંથી ગ્રનતો ‘વસા’ એ નામનો સ્નેહ કે જે શરીરમાં રહે છે તે તેજ છે.

પુરુષોમાં પશુ આ વસા નામનો તૈજસ પદાર્થ હોય છે. તેનો મોટો ભાગ માંસધાતુમાંથી પેદા થાય છે અને માંસની ઉપધાતુ ગણાય છે, “માંસાદ્વસાત્વક” જેવી રીતે ‘ગ્લુકોઝ’ (Glucose) માંસ ધાતુનું પરમતેજ-દૈવત છે તેવું જ અને તેટલું જ આ વસા દ્રવ્ય માંસ ધાતુનું દૈવત છે. માંસ ધાતુને જેવી અને જેટલી જરૂર ગ્લુકોઝની છે, તેવી અને તેટલી જરૂર આ વસાની પણ છે. ગ્લુકોઝ સોમાત્મક—(કદ જેવો) છે, જ્યારે વસા આગ્નેય પદાર્થ છે.

“વસા મજ્જા ચ વાતઘ્ની ચલપિત્તકફપ્રદા” (હારિત)

ચિકિત્સા કલિકા દીકાકારે ત્રણ પ્રકારના જલનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં તેજને પણ જળ માનેલ છે. અને તેજ એટલે વસા કહે છે તત્સ્ય ચલં કિમુચ્યતે ? ચલમોજસ્તેજ इति त्रिविधम् ॥ (ચિ. ક. દીકા)

જલનાં લક્ષણો માંસની દૃઢતા, શરીર વાણી અને મનના વ્યાપારોની અપ્રતિહત શક્તિ છે.

આંખોના શરીરમાં ક્રમળતા, ઝુકુમારપણું, ક્રમળવૃક્ષાં અને અત્પ ઉત્સાહ, દષ્ટિ, સ્થિરતા અન્નાદિકનું પાકવું, કાન્તિ, દીપ્તિ અધિક હોય છે તેનું કારણ વસા નામનો રોગ છે.

ધાતુઓમાં ક્રમે પાચન થઈ અન્તે જે રોગદ્રવ્ય-વસા ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં મેદનું વહન કરનારા સ્રોતો (Supra renal glands) નું કાર્ય છે. પ્રત્યેક ધાતુમાં આ મેદવદ સ્રોતોના અંતઃસ્રાવ (Adrenalin to Cortin) પહોંચી ધાત્વાગ્નિ વ્યાપારમાં સહાયક થાય છે અને ધાતુઓમાં રહેલા રોગદ્રવ્ય-વસાને ઉત્પન્ન કરે છે. આ મેદવદ સ્રોતોને અધિવૃક્ષ મંથિ કહેવામાં આવે છે. ઉપરી ભાગ (Cortex) માંથી એક બદિર સ્રાવ કોર્ટિસ ડ્રવ્ય (Cortin) પેદા થાય છે અને અંદરના ભાગમાંથી એક સ્રાવ ડ્રાઇનલિન (Adrenelin) પેદા થાય છે. પ્રથમનો કોર્ટિસ પ્રદાર્થ મેદ ધાતુમાં અગ્નિ વ્યાપાર અને બીજો સ્રાવ માંસ ધાતુમાં ધાત્વાગ્નિ વ્યાપારમાં સહાયક થાય છે તેમ જણાય છે. “મેદોવદેદે, તયોમૂલં” શૃઙ્ગી કટીચ ॥ (સુ. શા. અ. ૬)

“તન્ન ચિદ્વસ્ય રુદેદાગમનં” સ્વિગ્ધાઢગતા તાલુશોષઃ સ્થૂલ-શોક્તા પિપાસા ચ ॥” (સુ. શા. અ. ૬) આ સ્રોતને આકસ્મિક કારણો ડાનિ પહોંચતા તેનું કાર્ય વધે છે. તેમાંથી શ્રવતા રસો વધી પડે છે, જેથી રોગીને રુદેદ આવે છે. (મેદના મળને છુટો પાડે છે) અંજોમાં રોગદ્રવ્ય વધે છે તેથી અંજો સ્નિગ્ધ થાય છે, તાળવું ચુકાય છે, શરીર સ્થૂલ (મલ) મેદવાળું થાય છે. અને તરસ લાગે છે, જેથી જણાય છે કે આ સ્રોતના સ્રાવો આગ્નેય છે.

વસા શરીરમાં શક્તિ અને ઉચ્ચતા પેદા કરે છે, અધિક પ્રમાણમાં સેવન કરવાથી મેદ સંચિય શક્તિ (Reserve energy) નું કાર્ય કરે છે. કાર્મોદાહડેડની અપેક્ષા વસાથી અત્રીગણી અધિક શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘી, માખણ સ્થાવર જંગમ તેલ, બદામ પિસ્તાં, અખરોટ ઇત્યાદિના ગર્ભમાં વસા અધિક પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે.

વસા અને તેલના પાચન માટે શાષણમાં પિત્ત ખૂબજ આવશ્યક વસ્તુ છે, પિત્તના સંયોગથી સમાનવાયુના આશય (Pancrease) નાં રસો

વિશેષણ શક્તિ વિશેષ કરીને વધે છે. જ્યારે પિત્ત ઓછું બને છે. યા કાઈ કારણથી આંતરડાં (પક્વાશય)માં પહેંચતું નથી ત્યારે વસાનું બરાબર પાચન નહિ થતાં વિષ્ટા દાસ શરીરની બહાર નીકળે છે, જુઓ તેજની વ્યાપ્તિનામની ક્ષીણતા. “કાર્શ્યં મંદવન્હિતાષસ્તિર્યકચ્યુતિ વ્યાપ્તૌ॥”
(સુ. સુ. અ. ૧૫)

Fat:- Unused fats are deposited as adipose tissue where they are stored for future use, representing a very Concentrated store of Chemical energy, ready to be changed in to heat when the body needs it. Sugar is necessary for the conversion of fat into heat. Unused sugar is stored in the liver as glycogen.

(Tabers medical dic.)

વસા સ્નેહદ્રવ્ય છે સ્નેહદ્રવ્યગ્રંથીસરીન અને ફેરી એસીડના સંયોગથી બને છે. રાસાયણિક દ્રષ્ટિએ આ પ્રદારના સ્નેહને તેલ કહે છે. જેમાં હલકા પ્રમાણમાં ફેરી એસીડ હોય છે; તેથી તે સ્નેહ પાર્તળા હોય છે. જેમાં ઉચ્ચ પ્રમાણમાં ફેરી એસીડ હોય છે તે વસા કહેવાય છે; તેથી વસા કાંઈક ઘાટી હોય છે.

વસાક્ષયનાં કારણો :— તુરાં, કડવાં, ઠંડા, રક્ષ તથા ઝાડાની અટકાવત કરનારા અનાદિકથી, મૂત્રાદિના વેગાને રોકવાથી, અતિમૌઘુનથી, અત્યંત કસરતથી, વ્યાધિઓથી અને ઉપવાસોથી એ તેજ વસાની ક્ષીણતા થાય છે.

ઓજસની વિસ્તંસ વ્યાપ્ત અને ક્ષય એ ત્રણ અવસ્થાઓની પેઠે તેજની પણ વિસ્તંસ, વ્યાપ્ત અને ક્ષય એવી ત્રણ અવસ્થા થાય છે.

વસાની વિસ્તંસ અવસ્થાનાં લક્ષણો

“પાઠ્ય વર્ણમેદ તોદનિષ્પમ્ત્વાનિ વિસ્તંસને ભવતિ ॥”

(સુ. સુ. ૧૫)

કડોરપણું, વર્ણનું બદલાવું (Pigmentary degeneration) તોંદ કાનિત રહિતપણું એટલા લક્ષણો થાય છે. “તેજોઘાતુઃસર્વ વર્ણાના પ્રભવઃ”

તેજની વ્યાપ્ત અવસ્થાનાં લક્ષણેઃ

“ કાશ્યં મન્દાગ્નિતાપસ્તિર્યઃકૃચ્ચુતિર્વ્યાપ્તૌ ॥ ”

શરીરની દુર્બળતા, અગ્નિની મંદતા અને મૂત્ર તથા વિદ્યામાં વસાનું નીકળવું વ્યાપ્ત નામની ક્ષીણતાથી થાય છે.

તેજની ક્ષય અવસ્થાનાં લક્ષણેઃ

“ દૃષ્ટ્યગ્નિચલ હ્રાન્યનિલપ્રકોપમરણાનિ ક્ષયે ॥ ”

વ્યાપ્તમાં અગ્નિની મંદતા હોય છે. જ્યારે ક્ષયમાં અગ્નિ અત્યંત હણાય છે. વળી દષ્ટિમાં રહેલ આલોચક તેજની પણ ક્ષીણતા થાય છે અને લાંબે વખતે દષ્ટિનાશ થાય છે. વસાક્ષયથી વાયુનો પ્રકોપ થતાં (Nervous System) વાતતંત્ર બગડે છે.

આ વ્યાધિમાં :— સ્વતંત્ર નાડીમંડલ (Sympathetic nervous-system) અને પચન સંસ્થાન (Digestive system) બગડે છે.

ચિકિત્સા

“ સ્નેહપાનાભ્યઙ્ગપ્રદેહ પરિપેક્ષ્ણિગ્ધલઘ્વન્નાનિ ક્ષયે વિદધીત ॥ ”

સ્નેહપાન, અભ્યંગ, લેપ, હલકા પરિપેક્ષ કરવા, સ્નિગ્ધ અને હલકાં અન્નો જમાડવાં.

હોય તો મધુર છે. વિદગ્ધ થાય છે ત્યારે કદ ખારો થાય છે. આ કદના ગુણો છે (સુશ્રુત).

“શ્લેષ્મા શ્વેતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ પિચ્છિલઃ શીત એવ ચ ।

મધુરસ્ત્વચ્ચિદગ્ધઃ સ્યાત્ વિદગ્ધો લવણઃ સ્મૃતઃ ॥”

કદનાં ધણાં સ્વરૂપો છે. તેમાં પ્રધાનપણે કદ, રસ અને ઉદક (જલ) ગણાય છે. આ ત્રણ સૌમ્ય ધાતુરૂપ પદાર્થોના મોટા જથ્થો શરીરમાં છે. આ ધાતુઓના શોષણથી તરસ પેદા થાય છે. રસમાં જલનો મોટાભાગ હોવાથી તેને આશ્વરસ કહે છે. “અમ્બુ પુનરાહારપાકજો વ્યાપી રસધાતુઃ” (ક. ટી).

કદ એ પાશ્ચાત્ય વૈદકનાં Glycogen અને Glucoseને કહે છે, વળી તેને શ્લેષ્મણુ ઓજ મણુ કહે છે. મ્યુકોજ-ગ્લુકોજ. (૧)

ઉદક એ જલનું વહન કરનારા સ્રોતો કે જેઓ આહારપાક પછી કદના મળ (Lymph) રૂપે પૃથક થાય છે. આ જમણી જલવહા સિરાઓ કહેવાય છે. (Right lymphatic System) પ્રધાન અંગ કલોમ છે.

“પ્રાકૃતસ્તુ ચલં શ્લેષ્મા વિકૃતો મલ ડચયતે ।

સ ચૈર્વૌજઃ સ્મૃતઃ કાયે સચ પામ્પોપદિશ્યતે ॥ (અ.સૂ. ૧૮)

વામજટજીએ ચરક મતને અનુસરી ધમનીઓમાં વહેતા દ્રવને રસાત્મક ઓજ સંગ્રા આપી છે. ચરક લગવાને ધમનીઓને ઓજો વહા કહી છે.

“રસાત્મકં વહન્ત્યોજસ્તન્નિવદ્ધં દિચેષ્ટિતે ॥” (વા.શા. અ.૩)

સુશ્રુત મહારાજે ઉદકવહસ્રોતો (જે સ્થૂલ અને પ્રધાનસ્રોતો)નું વર્ણન કયું છે. જેમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જલવહાસ્રોતોનું મલ-જમણું ફેરસું જલવાહિ સિરાઓ સહિત (Right lung with right lymphatic sy.) ગણાવે છે. અને ખીચું મૂલ-તાણુ ખતાવે છે કે જે મસ્તકના તાણુ મૂળમાં આવેલા જટુકાસ્થિ (Sphenoid bone) ઉપર આવેલી સુધાસાવી ગ્રન્થિ (Pituitary body)નું છે. જે ગ્રન્થિ કદનું આવણું કરે છે.

“ઉદકવદ્દે દે, તયોમૂલં નાલુ કલોમચ ॥” (સુ. ધા. અ. ૯).

સમાધિ દાસે યોગિઓ આ રસનું પાન કરી પુષ્ટિ મેળવે છે. અને નિરોગી રહે છે.

“અમૃતાત્માસિયતો નિત્યં તાલુમૂલે ચ ચન્દ્રમા ॥” (ગોરુ પદ્મિ)

“પવનમ્તુ શિરઃ કમલમ્યામૃતમાદ્યત્યાતુસંતર્પણં કરોતિ ॥”

(આ. સુ. પ્ર. ૩. સુ. ૮૮. યોગાનંદ)

“અધમ્તુ દક્ષિણે ભાગે હૃદયાત્ કલોમ તિષ્ઠતિ । જલવાહિસિરા-
મૂલં તૃણાચ્છાદનકૃન્મતન ॥ (ભાવપ્રકાશ).

“દક્ષિણાશ્રિતં ચક્રમ્ સમીપે કલોમ મંથકમ્ ॥” (દી.ટી).

“તત્પાદો વામતઃ પ્લીહા કુપુમશ્ચ દક્ષિણતો ચક્રમ્ કલોમ ચ ॥”

(નૃ. સા. અ. ૪ હૃદય વર્ણનમાં)

“કલોમ ઉદકવદ્દે ઓનોમૂલં હૃદક્ષિણતો માંસપ્રત્થિઃ ॥”

(દેભાદિ)

હૃદનું વિશેષ સ્થાન- “કાકસ્ય સુતરામુરઃ” (વાગ). ઉરઃ સ્થાનમાં આવેલા ઉપાંગો જેવાં કે ટ્રેકનાડી (Trachea) અને તેની જે શાખાઓ, કુપુસીયા (હૃદયનાડી-હૃદય તરફની શાખા-સ્થલ્ય) અને જમણી હલોમ શાખા કુપુસાન્તરલ પ્રદેશમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં સ્લેધ્મિક ગ્રન્થિઓ (Lymph glands) આવેલી છે, જે હૃદનો સાવ કરે છે.

તે સિવાય-હૃદમાં રસન હૃદ, શિર-મસ્તકમાં તર્પક કંક, પર્વો સન્ધિ-ઓમાં સ્લેધ્મિક હૃદ, આભાસપમાં ક્લેદન હૃદ, મેદમાં જળનો ભાગ, ધાતુ-નાસિકામાં અને જીભમાં રસન હૃદ એ બધાં હૃદના સ્થાનો છે. હૃદવામલ અને હૃદવંતી વચ્ચે રસન કે બોધક હૃદ કહે છે તે સ્લેધ્મ ગન્ધ (thyroid gland) કહેવા માગે છે. યોગસાત્ત્વમાં તેને વિશુદ્ધ ચક્ર કહે છે.

“પન્નૈઃ સસ્વરપોટશીઃ શશધરજ્યોતિઃ વિશુદ્ધામ્બુજમ્”

(યોગ હૃદય કુમ)

પક્વાશય, ગ્રહણી-આમપક્વાશય-નાભિ અને ઉરઃ એ ત્રણ ક્રમે વાયુ, પિત્ત અને કફ એ દોષના સ્થાનવિશેષો પ્રધાનપણે છે. પણ તે સિવાય બંને સ્તનના વચલા પ્રદેશથી નાભિ પર્યંતમાં ત્રણ દોષનાં સ્થાનો છે કે જ્યાં દોષની પ્રથમ દુષ્ટિ થાય છે. તેમાં કફનું સ્થાન આમાશય (Stomach) કે જ્યાં આહારનો મધુર પાક થાય છે અને આહારમાં કદની વૃદ્ધિ થાય છે. ખીચું પિત્તનું સ્થાન ગ્રહણી કે જ્યાં આહારનો તૃતીય પાક થાય છે અને આહાર કટુલાવ-તીખાપણાને પામે છે અને વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે. તે સિવાય ગ્રહણી અને આમાશયની મધ્યમાં હોજરીના નીચેના ભાગમાં ખીન્ને પાક થાય છે તે અન્નપાક થાય છે અને પિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે. ગ્રહણીમાં જે આહાર કટુલાવને પામે છે અને વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે. તેમાં પ્રધાનતા સમાન વાયુની છે તેથી વાયુવૃદ્ધિ થાય છે, તે વાયુ અગ્નિની ઉગ્માને ધારણ કરી આહારપાક કરે છે, તેથી અનિસોઅગ્નિ કહેવાય છે, એટલે ગ્રહણી અને તેની પાસે જ નાભિમાં આવેલું સમાનવાયુનું સ્થાન (Pancreas) છે. પેન્ક્રીઆઝ એજ વાતાશય અહીં સમજવું. નામેશ્વકે ભ્રમતિ પરિતો જીવમૂતઃ સમાનઃ ॥ ”

(હંસરાજ, નિ.)

“ મિથ્યાદ્વાર વિહારાભ્યાં દોષાદ્યામાશયાભ્યાઃ ।

અહિર્નિરસ્ય કોષ્ટાગ્નિઃ સ્વરદ્વાઃ સ્યૂરસાનુગાઃ ॥ ” (ભા. પ્ર.)

પ્રથમ દોષની વૃદ્ધિ અને દુષ્ટિ આમાશયસ્થ દોષના સ્થાનોમાં થતી હોવાથી સુશ્રુત મહારાજે આમાશયસ્થ ક્ષેદન કર્મથી ગણના કરી છે. નિષ્ઠાપાક પછી ઉત્પન્ન થએલા વાતાદિ દોષો પોતાના સ્થાન વિશેષોને પામે છે, જેમ કે વાયુ પક્વાશયમાં જઈ રહે છે, પિત્ત ગ્રહણી અને પિત્ત દોષમાં જઈ સ્થિર થાય છે અને કફ વક્ષસ્થાનમાં સ્થિત થઈ પોત પોતાના પ્રાકૃત દાર્થો વડે શરીરને જિવાડે છે. વાયુ-ચેષ્ટા અને ચેતન વ્યાપાર દ્વારા શરીરને ધારણ કરી રાખે છે તેથી વાયુનું કર્મ ધારણ છે. “દારીરં ધારયતિ”

પિત્ત- અગ્નિ કર્મવડે કરીને પાચક આદિ ક્રિયા દ્વારા શરીરને જિવાડે છે. “અન્નિકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ ॥ ”

કફ- ઉદકકર્મ વડે કરીને તર્પણ-પોષણ આદિ ક્રિયા દ્વારા શરીરને જિવાડે છે તેથી તેનું ઉદક કર્મ ક્યું છે. “ઉદકકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ”

મુશ્રુત મહાગજના મતે પ્રથમ ક્લેદન ક નુ વર્જન વધા યાગ્ય છે

“ માધુર્યન પિન્નિટલ્ત્વાગ પ્રદેદિત્વાત્તથૈવ ચ ।

જામાશયૈ સમવતિ શ્લેષ્મા મધુરશીતલઃ ॥ ”

“ સ તત્રસ્થ એવ દ્યશક્ત્યા ઝોષાણા શ્લેષ્મસ્થાનાના શરીરસ્ય ચોદક-
ફર્મેણાઽનુમદ્દં કરોતિ ॥ ” (સુ સ અ ૨૧)

કદના કર્મો ચક્ર લગવાન કદે છે - નર્મગ્મા સ્નિગ્ધતા, સ્નિધ
બધનની દદતા, શરીરગ્મા સ્થિરતા જાણાય, શરીરનુ લાગપણ, પુષ્ટત્વ
શક્તિ, બળ, સહનશીલતા, ધીરજ અને લોભગદિત વૃત્તિ એ વિશિષ્ટ નદિ
પામેલા પ્રકૃતિસ્થ કદના કાર્યો છે

ગર્જને જીવાળનાર વાતાદિ દોષોમા કદ રસથી માડી શુદ્ધ પર્યન્તના
સોમાત્મક બાવો, રસના ઇન્દ્રિયની ગમ્તિરૂપે અવસ્થિત થાય છે અને મન
પણ અધિદેવપણે પામીને સોમરૂપ ધાતુથી જિવાડે છે

શ્લેષ્મરસશુક્રાદીના તોયાત્મકાના માગના રસનેન્દ્રિયસ્ય ચ શક્તિ
રુપતયાઽવસ્થિતો મનસોઽધિદેવત્વમાપન્ન સોમ ઇતિ (સુ શા અ ૪૩ ટી)

અવલ બક કદનું વર્ણન

“ ઊર સ્થલિકસધારણમાત્મવીર્યેનાગ્રરસસહિતેત
કરોતિ ॥ ” (સુ સ અ ૨૧) ઊર સ્થાનમા રહેલો કદ અગ્રરસ સહિત
પોતાની શક્તિથી નિમ્ના સ્નિધસ્થાનને ધારણ કરી રાખે છે અને હૃદયને
તેના કાર્યમા બળ આપે છે તેથી અવનબક કદ કહેવાય છે

આહારપાક પછી આહારમાથી રસના મળ રૂપે પૃથક્ થયેલો જલનો
મોટો જથ્થો કુદા-નમાથી જલવદા તિરાઓ (Lymphatics) દારા
શોષાઈ જમણા દેરસા (હોમો)મા જન છે અને પ્રાણ વાયુવડે શુદ્ધ થઈને
ત્યાથી ગલભૂષિકા સિરામા થઈ હૃદયમા પહોંચ છે હૃદયમા આવેતા અગ્રરસ
(Chyle) સાથે મળી ધમનીઓ (Arteries) દારા સકલ શરીરમા ઉદક કર્મ
વડે અનુમલ કરે છે

“ હર સ્થ મ ત્રિકસ્ય સ્પર્શીયત । હૃદયસ્યાન્નવીર્યાચ તત્સથ
ઓવામ્યુર્કર્મણા ॥ કફધામ્ના ચ શેષાણા યત્કરોત્યવલમ્બનમ્ । અતોઽ
વલમ્બક શ્લેષમા ॥ ” (વા સ અ ૧૨)

ધમનીઓમાં રહેતા રૂપ અનરસ છે રક્ત નહિ “ રસપરિવૃત્તિ ”
Circulatory system હૃદયમાંથી શરૂ થતી તેમાં વાગ ભટકાએ અવલમ્બન
કક્ષી શરૂઆત કરી છે

“ તત્ર પાચભૌતિકસ્ય ચતુર્વિધસ્ય પઙ્કસસ્ય દ્વિત્રિધવીર્યસ્યાષ્ટવિધ
વીર્યસ્ય પાઽન્નેકગુણસ્યોપયુક્તસ્યાહારસ્ય સમ્યક્પરિણતસ્ય યસ્તેજોભૂત
સાર, પરમસૂક્ષ્મ રસ इत्युच्यते । તસ્ય ચ હૃદયં સ્થાન સ
હૃદયાચતુર્વિંશતિધમનીરનુપ્રવિશ્યોર્ધ્વગા દશ દશ ચાધોગામિન્યશ્વત
સ્પ્રસ્તિર્યગા કૃત્સ્ન શરીરમ્પરહસ્તર્પયતિ વર્દયતિ ધારયતિ યાપયતિ
ચાદૃષ્ટેતુકેન કર્મણા ॥ ” (સુ સ અ ૧૪)

“ તત્ર રસ ગતોઽધાતુરહરહર્ગચ્છતીત્યતોરસ ॥ ” (સુ સ અ ૧૪)

સ ચ કફ પ્રાણાનિલપ્રેરિતો ધમનીમાર્ગેણ શરીરાસ્મક ક્લેદનાય
કફ ગત્યા પુષ્ણતિ, તત્ સારભૂતસ્યાહારસ્ય દ્વૌભાગૌ ભવત સ્થૂલ
સૂક્ષ્મશ્ચ । તત્ર સૂક્ષ્મો ભાગ શરીરાસ્મક રસ પોષયતિ તથા સકલ
શરીરાધિષ્ઠાનેન ધ્યાનવાયુના પ્રેરિતો ધમનીભિ સચરન્ પોષણ સ્નેહન
જઠરાનલોઽમ્લકૃન્ સતાપનિગારણાદિભિર્ગુણૈ સકલશરીર પુષ્ણતિ ॥

(ભા ૧)

૨મ કે બોધક - રૂપ નિર્માણ

“ જિહ્વામૂલકણ્ઠસ્થો જિહ્વેન્દ્રિયમ્ય સૌમ્યત્વાત્ સમ્યગ્રસજ્ઞાને
વર્તતે । ”

બોધક કહે મધુર અગ્નિ રસોનું જ્ઞાન કરાવે છે તેથી બોધક ૫
કહેવાય છે રસનેન્દ્રિયના રસોનું જ્ઞાન કરાવે છે તેથી રસન ૫ કહેવાય છે

સ્થાન- “ જિહ્વામૂલ કણ્ઠસ્થો ” કહ્યું છે જાણના મૂળમાં તેનું

સ્થાન જતાવે છે. તે જોતાં જીલના મૂળમાં આવેલાં શ્લેષ્મ ગન્ડ Thyroid gland કહેવા માગે છે. ચરક લગવાને ઠંઠમાં આવેલા આ ગન્ડનું વર્ણન કર્યું છે અને તેઓ તેના બે ખંડો જતાવે છે.

દ્વો શ્લેષ્મભુવૌ કણ્ઠસ્ય પાર્શ્વયોવ્યવસ્થિતૌ કઠિનો ભાગૌ ॥”
(ચક્રપાણિ)

થોગકષ્પદ્રુમમાં આ શ્લેષ્મગન્ડને વિશુદ્ધ ચક્ર નામ આપી વર્ણન કરે છે.

“પત્રૈઃ સસ્વર ષોડશઃ શશધરજ્યોતિઃ વિશુદ્ધામ્બુજમ્ ॥”

આ ગન્ડ વિશુદ્ધ ચંદ્રમાના જ્યોતિ સમાન હોઈ તેમાં કદનો ભૌતિક અગ્નિ નથી તેથી તેમાં થનારો ગલગન્ડરોગ પિત્તજ ગલગન્ડ થતો નથી. જ્યારે આ ગન્ડના શ્લેષ્મિક સાવને રસનેન્દ્રિય મદ્ય થઈ શકે છે ત્યારે ત્યાં લાલામાં રહેલા અગ્નિ (Tylin) દારા શુદ્ધ થઈ આહારમાં ક્ષેદન કરી મધુર અમ્લ આદિ રસોત્તું જ્ઞાન થાય છે. આ ગન્ડમાં ઉદાન વાયુનો વ્યાપાર છે. ઉદાનવાયુ કુષ્ટ થાય છે ત્યારે ગલગન્ડ (Goiter) નામનો રોગ પેદા થાય છે. તે ગલગન્ડરોગ, વાતજ, કફજ અને મેદજ એમ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે, પિત્તજ થતો નથી.

દુષ્ટૈઃ પવનશ્લેષ્મમેદોભિર્ગલસ્યવહિર્ગલગણ્ઠોનામઘ્યાધિર્ભવેત્
(વા. ઉ. અ. ૨૧ અર્યપુટાશ્ચ). ત્રય એવ ગલગણ્ઠઃ, પૈત્તિકસ્તુ ન મયસ્યેવ ઘ્યાધિસ્વભાવાત્ ॥ (મધુ.ટી.). ગલગન્ડરોગમાં કફ-મેદની વિકૃતિ સહિત વાતજ લક્ષણો હોય છે. ગલગન્ડરોગમાં વાતાદિ દોષ બેદે મુખની વિરસતા થાય છે. વાયુથી થનારા ગલગન્ડરોગમાં મુખનું વિરસપણું, તાળવું, અને ગળાનો શોષ થાય છે, કફથી થતા ગલગન્ડરોગમાં મુખનું મધુરપણું, તાળવું અને ઠંઠમાં કદનો પ્રલેપ, મેદથી થનારા ગલગન્ડ રોગમાં મુખમાં ચીમરાશ, તાળવું અને ગળામાં અવાજ થાય છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ શ્લેષ્મિક ગન્ડનો સાવ જીલને જુદા જુદા રસોત્તું જ્ઞાન કરાવે છે. અત્યંત વિશુદ્ધ હોવાથી શ્લેષ્માયુ ઓજા સમાન સરીરને બળ આપે છે.

રસન કદ્દનું અનુસંધાન

આ મંથિ (Thyroid gland) શાસ નલિકાના અમલાગમાં તેમજ

ળ'ને બાલુએ ગળાની આગળ તથા નીચલા ભાગમાં આવેલી છે. આ મનિથ એક કોથળામાં દંડાએલી છે અને તેના સાપમાં થાઈરોક્સીન (Thyroxin) નામનો પદાર્થ આવેલો છે. તેની અંદર અનેક રક્તવાહિનીઓ રહેલી છે. આ મનિથનું વજન આશરે એક ઓ'સ જેટલું છે.

ધીવનાવસ્થામાં જ્યારે આ મનિથની ક્ષીણતા (Atrophy) થાય છે ત્યારે માનસિક શક્તિનો ગમાડ, શારીરિક શક્તિનો ઘટાડો, માંસપેશીઓનો સંકોચ, નાડીના વેગમાં મંદતા, શારીરિક ઉષ્ણતા ઓછી થવી, ખોરાક પ્રત્યેની રુચિની કમી થવી, મૂત્રની નિકાસનું ઘટી જવું, આમડી સૂકી અને જાડી થાય છે, સ્ત્રીઓમાં માસિકસ્રાવ બંધ પડે છે. આ સ્થિતિને myxoedema કહે છે.

આ મનિથનો સાર જન્મથીજ બંધ હોય અગર મનિથની બાહ્યાવસ્થામાં ક્ષીણતા થાય છે તો (Craniism) કીટીમીઝમ નામનો રોગ થાય છે. લક્ષણોમાં શરીરના અસ્થિઓની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે. અસ્થિઓ લ'બાઈમાં વધ્યા વિનાજ જાડાં થતાં માથુસ હીંગણું અને બેડોળ દેખાય છે, માનસિક શક્તિ વધી શકતી નથી, બાહ્યાવસ્થાનીજ શુદ્ધિ યુવાવસ્થામાં પથ્ય કાયમ રહે છે. કળજઆત રહે છે.

આ મનિથની વિશેષવૃદ્ધિ થતાં ગલગ-કરોગ (Goiter) કહેવાય છે. જેમાં-નિદ્રાનો નાશ, ચયાપચય (Metabolism) ની ક્રિયાના પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ, શરીરનો ધસારો, મૂત્રમાં સાકર જવી, આંખના ડોળાનું આગળ ધસી આવવું હૃદયના ધડકારામાં ઝડપથી વધારો અને મુખ ઉઝેરાટથી લાલ દેખાય છે. આ પ્રમાણે પાશ્ર્વ વૈદ્યનું વર્ણન છે.

તર્પક કંદનું વર્ણન

શિરઃ સંયોઽશ્વતર્પણાન્ તર્પકઃ ॥ (વાગ્).

“શિરઃમ્થઃ સ્નેહ સંતર્પણાધિકૃતત્વાદિન્દ્રિયાણામાન્મવીર્યેણાનુમદ્દ-કરોતિ” (સ. મુ. અ. ૨૧).

મસ્તકમાં તર્પક કંદનું સ્થાન છે. સંતર્પણ કાર્ય કરનારી ચાર સિરાઓ મસ્તકના ગુંગાટક અર્ધમાંથી નીકળે છે તેને સિરાસનિપાત (Cavernous

sinus) હદે છે. ઘ્રાણશ્રોત્રાક્ષિજિહ્વાસંતર્પણીનાં સિરાણાં મધ્યે સિરા સન્નિપાતઃ શૃંગાટકાનિ તાનિ ચત્વારિ મર્માણિ ॥ ” (સુ. શા. અ. ૬)

આ શૃંગાટક બ્રહ્મગુહા (Third ventricle) ના કન્દાધરિક ભાગ (Subthelmic region) ને કહેવામાં આવે છે. આ સ્થાનમાં એક જટલાસ્થિ (Sphenoid bone) ઓપરીના તળીઆના મધ્યભાગમાં આવેલું છે. તેની ઉપરની બાજુ દષ્ટિનાડી યોજનિકાની પાછળ પોપણીકા ખાતમાં એક ગ્રન્થિ આવેલી છે જે સુધા-અમૃત જેવા કંઈતું સ્વપ્ન કરે છે તેને સુધાગ્રાવી ગ્રન્થિ કહે છે. (Pituitary body), તે ગ્રન્થિનો આવ ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારની સિરાઓ હારા ચાર ગાનેન્દ્રિયોતું પોપણું કરે છે. અને તર્પણું કરે છે તેમાં પણ આંખની સિરાઓને સીધો સંબંધ છે. આ સિરા સન્નિપાતમાં રધિર જામી જાય છે, ત્યારે રોગીને નેત્ર વિકાર જણાય છે. આ સ્થિતિ કેટલાએક સન્નિપાત જ્વરોમાં થાય છે. અને ૧૨૬ ધણું ભયંકર હોય છે. (Thrombosis of the Cavernous sinus). પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકમાં પણ આ ગ્રન્થિ ‘શ્લેષ્મતું’ સ્વપ્ન કરતી હોવાથી ‘શ્લેષ્મગ્રાવી ગ્રન્થિ’ નામ આપ્યું છે. Pituitary- (૧) Concerning shlegm (૨) The pituitary body” (Taber’s, medical die). આ ગ્રન્થિનો આવ મૂર્ધાગિની ઉખાથી મસ્તક તથા ગાનેન્દ્રિયોતું રક્ષણ કરે છે.

કેટલાએક પશ્ચિમી Cerebro spinal fluid ને તર્પક કહી માને છે. પણ તે મહાજીવનો જલધાતુ છે, જેની અદ્ય વિકૃતિ પ્રાણુધાતક નીવડે છે.

સંશ્લેષક કંઈતું વર્ણન

આલિંગન અર્થવાળા ‘મિલ્ક’ ધાતુથી પર કૃત સંજ્ઞક ‘મની’ પ્રત્યય આવવાથી તથા ઉપધા શુષ્ક થવાથી ‘શ્લેષ્મન્’ રાજ્ઞ થયો છે જે કંઈનો પર્વાય છે. ‘મિલ્ક આલિંગને’ પાંચ પ્રકારના કંઈના બેદોમાં સંશ્લેષક કંઈને મૂળ અર્થ સુક્ત નામ આપ્યું છે તે આલિંગન અર્થવાળા ‘શ્લેષ્મતું’ ખરું સ્વરૂપ છે. ‘સંશ્લેષ’ જોડવું-સંયોગ કરવો. સંશ્લેષક જોડનાર (Connective)

શરીરના લિંગ લિંગ અવયવો, ધાતુઓ, સન્ધિઓ જેવા કે અસ્થિ-
સન્ધિ, માંસસન્ધિ, અવયવ સન્ધિ ધાતુપધાતુ સંધિઓને પરસ્પર જોડે છે
તેથી સંલેખક કંઈ કહેવાય છે. શરીર રચનામાં તેનો મહત્વનો ફાળો છે.
સંધિઓને પરસ્પર જોડી દઢ રાખે છે. “સન્ધયઃ સાધુ વર્તન્તે
સંપ્રિલ્પ્તાઃ પ્રલેપ્મણા તથા ॥” (સુ. શા. અ. ૪). એકલા અસ્થિ
સંધિઓને જોડી દઢ રાખે છે તેમ નથી પણ શરીરનાં નાનાંમોટા ખીન્ન
સંધિઓને જોડે છે. ઉદાહરણ રૂપે, નેત્રના કૃષ્ણમંડલ (Cornea) અને
શુકલ પટલને જોડનાર સંલેપક કંઈ છે. બંને સંધિઓની વચ્ચે રહી
સંધિને જોડી રાખે છે. “ગુણાઃ કાલાત્ પરઃ પ્રલેપ્તા વન્ધનૈઽક્ષણો
સિરાયુતઃ ॥” (સુ. ઉ. અ. ૧). આ સંધિ કંઈનું સ્થાન હોઈ તે સંધિ-
સ્થાનમાં કંઈથી એક ઉપનાદ Dermoid tumour થાય છે.

પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોમાં શરીરના વિવિધ નાના મોટા અંતઃપ્રત્યંગોના
નેર્માયુમાં કુલે મુખ્ય પાંચ પ્રકારના સંયોજક ધાતુઓના ભેદોનું વર્ણન
કરેલું છે. તે બધાં સંલેપક કંઈના સ્વરૂપો છે. બધાં મોટે ભાગે જલથી
ભરેલાં છે.

(૧) સ્વેતસૂતજાળ— આ જાલક જારીક પારદર્શક લાંબાં મજબુત
સૂત્રોનાં વાંકાચૂંકા બુડાઓથી બનેલી છે. સ્નાયુ બંધન (Tendon) અને
અસ્થિ બંધન (Ligament) ની રચના આ સૂત્રોની દોષ છે. નેત્રગોલકના
સ્વેત પટલ (Sclera) ની રચના આ સ્વેતસૂત્રોથી છે. ગ્રીણાં, ગ્રીણાં
સ્નાયુઓ (Tendons) જોડાઈ આ જાલ સ્વેત પટલ ધણું છે, (white-
fibrous tissue).

(૨) પીળાં સ્થિતિસ્થાપકસૂત્રોઃ— yellow elastic fibers આ
પ્રકારની જાલકોમાં સરલ સ્થિતિ સ્થાપક સૂત્રો હોય છે. અનેક શાખાઓ
સૂચકામાંથી કુદી એક જીલ્લ સાથે જોડાય છે તેનો એક એક મુત્ર છુટો
હોવાથી એ એના સ્થિતિ સ્થાપક ગુણને લીધે લચકીલો હોય છે. આ
જાલમાં હેલેસ્ટીન નામનો પદાર્થ રહેલો હોય છે. તેના સૂત્રો અસ્થિબંધનો
(Ligament) કામગાસ્થિમાં અને ધમનીઓની દિવાલોમાં નજર પડે છે.

(૩) દોત્રીય સૂત્ર જાલ આ જાલની જાલ સ્વેત અને સ્થિતિસ્થાપક સૂત્રોના
મિશ્રણથી બનેલી છે. ચામડી નીચેના વાતનજોડોને આગાદિન કરનારા

રનાયુઓમાંની રક્તવાહિનીઓ વિષેના અને આંતર ધન્દ્રિયોના ઘટક (Cell) સમૂહમાં આ જળ પથરાયેલી છે. એનું કાર્ય એ સર્વ જાગ્રતે જંધનમાં રાખીને જોડે છે. Areolar tissue

(૪) લસિકા ગ્રન્થિ તંતુજલ- Lymphoid tissue, આ જળમાં લસિકા ગોલકો (Lymph corpuscle) આવેલાં છે. જે લસિકા વાહિનીમાં દાખલ થઇ ધોવાઈને રક્તવાહિનીમાં જાય છે, જ્યાં એ મ્વેતગોલકોને નામે ઓળખાય છે. આ લસિકા ગ્રન્થિના તંતુઓ, ગળાના કાકડા અને ખરલમાં જોવામાં આવે છે.

(૫) તરણુસ્થિ- (Cartilage tissue) આ કઠણુ મજબુત અને સ્થિતિ સ્થાપક પદાર્થ છે. એની રચનામાં cell અને જંધન જાગ્રતા તંતુઓ રહેલા છે. ગર્ભ શરીરમાં સર્વ હાડ તરણુસ્થિ હોય છે, તેના જે પ્રકાર છે.

(૬) હાથોલાઈન- આ અસ્થિમાં એના (Matrix) નો દેખાવ એક સરખા સ્વચ્છ અને ઘસેલા કાચ જેવો અપાર દર્શક છે. હાતીની પાંસળીઓનાં હોડાના સાંધામાં, નાકમાં, શ્વાસ નળીમાં અને ઘાંટીની રચનામાં આ તરણુસ્થિ આવેલાં છે.

(૭) Hibro cartilage- આ અસ્થિના જે પેટાવિભાગ છે. અ. મ્વેતતંતુ તરણુસ્થિ- આ અસ્થિમાં ઝીણાં સમાન્તર તંતુઓ, જંધન જાગ્રતા ઘટકો (Connective tissue cells) સાથે આવેલાં છે. કરોડના મધ્યકાની વચ્ચે, ખલના સાંધામાં અને થાપાના સાંધામાં આ અસ્થિનું સ્થાન છે.

ઘ. પીળા ફાઈબ્રોકાર્ટિલેજ આ તરણુસ્થિના ખીખામાં ઝીણાં સ્થિતિસ્થાપક અને એકબીજા સાથે જોડાયેલા તંતુઓ છે. આ તંતુઓમાં તરણુસ્થિનાં ઘટકો આવેલાં છે, જેમાં ઉપર દર્શાવેલાં તરણુસ્થિ કરતાં સ્થિતિ સ્થાપકતાનો ગુણ વધારે રહેલો છે. શ્વાસ માર્ગના પડમાં, બાલકર્ણમાં અને કાનની (યુસ્ટેશીઅન) નળીમાં આ તરણુસ્થિ આવેલું છે.

મુખ્યત્વે આ પાંચ સંયોજક ધાતુઓ સંશ્લેષક કદનાંગ લિપ્ત લિપ્ત સ્વરૂપે છે. તેઓમાં પાણીનો મોટો જથ્થો ભરેલો છે.

“ An apology is sometimes made for Calling the blood a tissue, because only preconceived idea of a tissue or texture is that it must be something of a solid matter. But all the tissues contain water. Muscular tissue contains; for instance at least three quarters of the weight as water. Blood, after all is not much more liquid than muscle. Blood moreover contains cellular elements analogous to the cells of other tissues, but separated by large quantities of a fluid intercellular material called blood. plasma” (Holliburtons physiology)

જલસ્તમ્ભનીયાનામ્- (ચ. સૂ. અ. ૧૫). પ્રાચીન આર્યોએ જગત, દેહ તેમજ સઘળા પદાર્થો જળથી જ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વર્ણવેલું છે. શ્રુતિમાં પણ કહેલું છે કે- જળતું સ્તંભન (ધનીજૂત) થઈને સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા છે, બ્રહ્માએ જીતોના સરક્ષણ માટે પ્રથમ જળ ઉત્પન્ન કર્યું, જે જળ સર્વનો પ્રાણ છે, જે વડે પ્રજા વૃદ્ધિ પામે છે. જે જળ પ્રજાને ત્યાગ કરે તો પ્રજા નાશ પામે. જળવડે આ સઘળું જગત વીંટાએલું છે, પૃથ્વી, પર્વત, મેઘ અને જે કંઈ મૃતિમાન દેખાય છે તે સર્વ જળની પેદાશ બન્યું. અગ્નિ અને વાયુ સાથે મળી જળને ફેંકવા માંડે છે. ત્યારે વાયુના યોગથી તે જળ ઘન થાય છે અને અગ્નિ જળના સ્નેહ ભાગતું આકર્ષણ કરે છે. તે એકીજૂત થઈને પૃથ્વીપણાને પામે છે, પૃથ્વીને જ સર્વ રસ, સર્વ ગંધ, સર્વ પ્રાણીઓનું ઉત્પત્તિ સ્થાન બન્યું. કારણકે એનાથી સર્વ કંઈ જન્મે છે.

કેંદ્રુ શમન

“ રક્ષક્ષારકપાયતિક્તકટુકન્યાયામનિષ્ઠીવનમ્ । છોસેવા ધનિયુદ્ધ-
જાગરજલક્રીડાપદાધાતનમ્ ॥ ધૂમસ્તાપશિરોવિરેકવમનસ્વેદોપનાહા-
દિકમ્ । પાનાહારવિહાર મેષજમિદં શ્લેષ્માણમુમં જયેત્ । ”

મહાભારતના શાન્તિ પર્વમાં જળ-અગ્નિ અને વાયુ નિત્ય દેહધારીઓના શરીરમાં બ્રમત રહે છે એટલે કે પોત પોતાના પ્રકૃત કાર્યો અવિરત કરે

છે શરીરનું મૂળ તેઓ છે અને પ્રાણ તેમાં સ્થિત થઈ ગઈયો છે તેમ વર્ણન કર્યું છે

આપોઽગ્નિમારુતશ્ચૈવ નિત્યં જાગ્રતિદેહિણુ ।

મૂલમેતે શરીરસ્ય વ્યાપ્ય પ્રાણાનિહ સ્થિતાઃ ॥” (શાન્તિ પર્વ).

સ્રોત વર્ણન

જીવિતનું કારણ શરીરમાં આવેના અન્ત મુખિર સ્રોતો છે અને તેના મુખ્ય પ્રકાર તો ચરકભગવાન અને વાગ્બટજીએ ગણ્યા છે

“જીવીતાયતનાન્યન્તઃ સ્રોતાંસ્યાદુસ્યોદયઃ ।

પ્રાણધાતુમલામ્બોન્નવાદીનિ ।” (વા. શા. અ. ૩).

(૧) પ્રાણવડસ્રોત (૨) રસવડ (૩) રક્તવડ (૪) માસવડ (૫) મેદવડ (૬) અસ્થિવડ (૭) મજ્જાવડ (૮) શુક્રવડ (૯) પુત્રીપવડ (૧૦) મૂત્રવડ (૧૧) સ્વેદવડ (૧૨) બલવડ (૧૩) અબવડ સ્રોતોનું વર્ણન કરતા ચરક ભગવાને ઠરેણું વર્ણન શરીરમાં આવેલા સ્પૃશ્ય સ્રોતો અને તેની શાખા-પ્રશાખા રૂપે બેદ પામી અણુતમ સ્રોતો કે જોડો સમગ્ર શરીરમાં જાળની માફક દર મુખી પ્રસરેલા છે અને પોતાના ધાતુનું વર્ણન કરે છે

“વિસાનામિષ મૂલમાણિ દૂર પ્રવિસ્રુતાનિ ચ ।

દ્વારાણિ સ્રોતસાં દેહે રસો યૈન્ચોયતે ॥”

(વા. શા. અ. ૩)

સ્રોતોનું સ્વરૂપ

સ્રોતો બિન્ન પ્રકારના સ્વરૂપે પોતાના ધાતુને વહે છે કેટલાક સ્રોતો સિરાઓ રૂપે, ધમની રૂપે, રસવહાનાડી રૂપે, પથ-માર્ગ રૂપે, શરીરમાં છિદ્રો રૂપે છે કેટલાએક પહેળા તો કેટલાએક સાકડા, આશયો, પણ કેટલીક વખતે સ્રોત રૂપે હોય છે નિકેલન, આલય નામથી પણ આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં વર્ણન છે ક્યાક અવકાશ (space)ને પણ સ્રોત કહેણું છે

“સ્રોતાસિ સિમ્મ ધમન્ચો રમ્યાહિન્ચો નાદયઃ પન્થાનો માર્ગા.

શરીરચ્છિદ્રાણિ સંવૃતાસંવૃતા સ્થાનાનિ આશયાઃ આલયાઃ નિકેતાશ્चेति
શરીરભાત્વકાશાનાં લક્ષ્યાલક્ષ્યાણાં નામાનિ ” (ચ. પિ. ૫)

સોતોનો વર્ણ તેમાં વડન ધાતુ અનુસાર હોય છે. જેમકે અન્ન(રસ)વડ
સોત (Thoracic duct) અને જલવડ સોત (Lymphatics)નો વર્ણ
તેમાં વડન થતા ધાતુ અનુસાર વેત્ત હોય છે.

“ સ્વધાતુ સમવર્ણાનિ ષૃત્તસ્થૂલાન્યૂનૂનિ ચ ।

સ્રોતાંસિ દીર્ઘાણ્યાકૃત્યા પ્રતાન સદૃશાનિ ચ ॥ ” (પા. શા. ૩)

પ્રતાન સદૃશ સ્રોતોની અંતિમ શાખાઓ સૂક્ષ્માતિ સૂક્ષ્મ પ્રતાનો
સમાન હોય છે, જેને આધુનિક વૈદક Capillaries કહે છે.

સુશુત્ર મહારાજે સ્રોતનો પરિચય આપતાં કહ્યું છે કે- શરીરમાં
મુખ્યત્વે ત્રે પ્રકારના યોગો વહે છે. અને સ્રોત માત્ર એક જ યોગ (પદાર્થ
કે ધાતુ મળ)નું વડન કરે છે, યોગવડ સ્રોત જાણ્યું.

“ યોગવહાનિ સ્રોતાંસિ ” (સુ. શા. અ. ૫).

સુશુત્ર મહારાજે અગિયાર પ્રકારના યોગોનું વડન કરનારા સૂક્ષ્મ
સ્રોતોનું વર્ણન કર્યું છે અને એક એક યોગના મુખ્ય જે જે મૂળ ગણાવ્યાં
છે. કારણકે સ્થાય તંત્રમાં સૂક્ષ્મ સ્રોતોનું હેતુ થવાથી ભારે અપાય થતા
સંભવ છે.

“ પ્રાણાદ્યોદક રસરક્તમાંસ મેદોમૂત્ર પુરીષ શુક્ષ્મૈર્ઘ ચહાનિ ॥ ”

(સુ. શા. અ. ૬)

(૧) પ્રાણવડ (૨) અન્નવડ (૩) ઉદકવડ (૪) રસવડ (૫) રક્તવડ
(૬) માંસવડ (૭) મેદવડ (૮) મૂત્રવડ (૯) પુરીષવડ (૧૦) શુક્રવડ
(૧૧) આર્તવવડ. મન, ઉપધાતુઓ, ધાતુઓના મળોને તથા વાતાદિ દોષને
વડન કરનારા સ્રોતો છે.

સ્રોતોનું કાર્ય :— પરિજ્ઞામ પામેલી ધાતુને લઈને જે ગદ્યાનમાં
પહોંચાડતી દોષ ત્યાં લઈ જઈને પહોંચાડે છે.

“ સ્ત્રોતાંસિ યત્તુ પરિણામમાવયમાનાનાં ઘાતુનામભિવાદીની મવન્તિ અયનાયેન । ” (ચ. વિ. અ. ૫).

(૧) પ્રાણુપક્ર્ત્વોત- પ્રાણુનું વહન કરનારા સ્થૂલ બે સ્રોતો છે. તેનો અર્થ હૃદય સાથે અને રસનું વહન કરનારી ધમનીઓ સાથે છે. એટલે કે પ્રાણુવહ સ્રોતોના મુખ્ય બે સ્થાનો છે. (૧) હૃદયમૂળ. પ્રાણુવહસ્રોતો હૃદયથી મહાસ્રોત (Gastro intestinal tract) પર્યન્તના અવયવોમાં પથરાયેલા છે “ પ્રાણવહનાં સ્રોતસાં હૃદયં મૂલં મહાસ્રોતશ્ચ ” (ચ. વિ. અ. ૫)

“ એતશ્ચ પ્રાણાત્મ્ય વિશિષ્ટસ્ય ઘાયોર્વિશિષ્ટઃ સ્રોતઃ (ચક્રપાણિ)

(૨) રસવાહિ ધમનીઓમાં પ્રસરેલા સ્રોતો પણ ધમનીઓનું ધમન કાર્ય કરે છે જેથી ધમનીઓ વાયુપૂર્ણ રહે છે. જેથી ધમનીઓ સ્પન્દન થીલ હોય છે. “ ધમન્યો રસવાહિભ્યો ધમન્તિ પયનં તનો (શાર’). આ સ્રોતોને વાહિની નિયામક સંસ્થાન કહે છે. Vasomotor nervous system).

પ્રથમના પ્રાણુવહસ્રોતો આધુનિક મતાનુસાર ઉત્તર નાડી મંડલને કહે છે. (Upper parasympathetic nervous system). આ નાડી મંડલના પ્રાગ મન્યિકસૂત્રો મેરુતંત્ર (અધ્યનાડી તંત્ર)ના ઉપલા એટલે કે મસ્તકની અંદર રહેલા છેડામાંથી એટલે શીર્ષવેગનાડીઓ (Cranial nerves) માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. “ પ્રાણોઽન્ન મૂર્ધનઃ (વાગ) તેમાંની કેટલીક એક સાથે મસ્તકમાં તથા ધડમાં ફેલાઈ પોતાનું કાર્ય બજાવે છે. તેમાં ખાસ કરીને ત્રીજી નેત્ર પ્રવેશનીઓ (Third nerves). ચેષ્ઠાવહ છે. પાંચમી ત્રિધારા (Trigeminal) મિશ્ર નાડી છે. મુખમંડલ સહિત માથાની સ્પર્શસંજ્ઞા વહ તથા જડખાની પેશીઓની ચેષ્ઠાવહા છે. નવમી- (Glossopharyngeal N.) આ કંઠરાસનો કહેવાય છે. ગળું, તાળવું તથા જીભના પાછલા અર્ધભાગની સંજ્ઞાવહ નાડી છે તે રસમાહિણી છે. દશમી-પ્રાણુદાનાડી (Vagus. N) કહેવાય છે. આ મિશ્રનાડી છે, ગળું, ફેફસાં (હેલોમ), હૃદય વગેરે પ્રાણીપકારક અવયવો તેમજ યકૃત, આમાશય વગેરેની સંજ્ઞા તેમજ ચેષ્ઠાવહા છે. અગ્નીઆરમ્ભી-મીવા પૃષ્ઠસ્થ નાડીઓની પ્રવેશની છે. આ નાડીઓ સાથે આ સૂત્રો ઉત્પન્ન થાય .

નાડીઓ સાથે આ સૂત્રો કોષ્ટાન્તરીય ગ્રન્થિઓમાં તેમજ ચક્રોમાં દાખલ થાય છે.

પ્રાણવહસ્રોત જગડે છે ત્યારે રેગી અતિશય લાંબા શ્વાસ લે છે કે અતિશય રોકાઈ રોકાઈને શ્વાસ લે છે; અતિશય વધુ પડતા શ્વાસ લે છે કે થોડા થોડા શ્વાસ લે છે અથવા વારંવાર શ્વાસ લે છે તેમજ શબ્દ અને શ્લેષ સહિત શ્વાસ લે છે (ચરક).

“ પ્રદુષ્ટાનાં તુ સ્વલ્પેપામિદં વિશેષ વિજ્ઞાનં ભવતિ, તદ્વથા-
જ્ઞતિસ્પૃષ્ટમતિચ્છદં કુપિતમસ્પાત્પમમીક્ષણં ના સશબ્દમુચ્છ્વસન્તં દૃષ્ટવા
પ્રાણવહાન્યસ્ય સ્ત્રોતાંસિ પ્રદુષ્ટાનીતિ વિદ્યાત્ ॥ ” (ચ. વિ. અ. ૫).

“ તત્ર ત્રિદૃશ્યાક્રોશન વિનમન મોહન ભ્રમણ વેપનાનિ મરણં વા ભવતિ ”
(સુશ્રુત)

પ્રાણવાયુના વાહક સ્રોતોનું મૂલ મસ્તિષ્ક અને સુષુમ્ના શીર્ષકમાં રહેલું છે. શીર્ષિક નાડીઓ (Cranial nerves) તથા સ્વતંત્ર નાડી મંડલનો ઉપરીયભાગ (Upper Part sympathetic) આ તેના વહન માર્ગો છે. એટલે પ્રાણવાયુના વેગોને વહીવટનારી નાડીઓના મૂળો મગજ અને સુષુમ્ના શીર્ષિકમાં છે. મસ્તકમાંથી નીકળતી જાર નાડીઓ તથા સ્વતંત્રનાડી મંડળના ઉપલા ભાગમાંના નાડી સૂત્રો એ વેગોને જુદા જુદા આશયોમાં લઈ જાય છે.

એની ક્રિયા પાંચે ઘાનેન્દ્રિઓના સ્થાનોમાં, બાહ્યગ્રન્થિમાં, શ્વાસયન્ત્રમાં કલેજી, હોજરી, નાના આંતરડાં તથા પેટમાં આવેલા બીજા અવયવોમાં જોવામાં આવે છે. મોટા આંતરડાનો આરોહિ ભાગ પણ દશમી શીર્ષિકના પ્રાણુદા નાડી મારફતે પોતાના વેગોને મેળવે છે. (પ્રત્યક્ષશારીર ચ.)

ધાતુક્રાય, વેગોને ધારણ કરવાથી, રક્તતાથી, અતિવ્યાયામ કરવાથી, જૂખ વેઠવાથી અને દારણ્યકર્મોથી પ્રાણવહ સ્રોતો જગડે છે.

ચિકિત્સા— “ શ્વાસિકી ક્રિયા ” શ્વાસ રોગમાં કહેલી ચિકિત્સા કરવી.

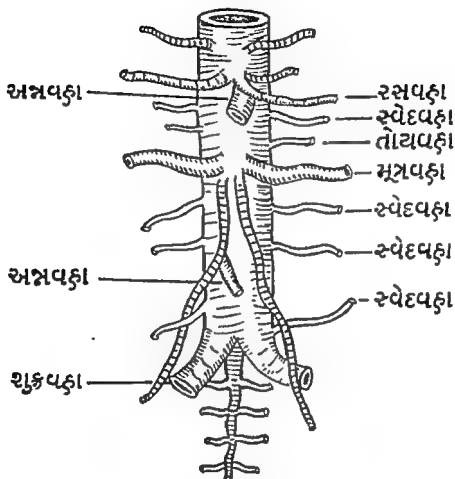
અનલકડા સોતો— અન્નનું વહેન કરનારા સ્થૂલ જે સોતો છે. તેનું ઉદ્ગમ સ્થાન આમાશય અને અન્નવાહિની ધમનીઓ છે.

“અગ્રવદ્દે દ્વે તયોર્મૂલમામાશયોઽગ્રવાહિન્યથ્ચ ધમન્યઃ”
(સુ. શા. અ. ૯) સંપૂર્ણ પરિપાક થયા સિવાયના આહારને અન્ન સંગ્રાહી આપી આયુર્વેદ શાસ્ત્રે વર્ણન કર્યું છે. સંપૂર્ણ પરિપાક (નિષ્પાક) સમયે અન્ન ધાતુરૂપે પરિણામ પામે છે ત્યારે રસધાતુ કે અન્નરસ કહેવામાં આવે છે.

આમાશયથી અહીં આમાશયનો ગ્રહણી મુધીનો ભાગ લેવા ચરક ભગવાન કહે છે. “અગ્રવદ્દાનાં સ્રોતસામામાશયો મૂલં વામઞ્ચ પાશ્વર્થમ્”
(ચ. વિ અ. ૫).

હૃદ્રાન્ત્ર— પક્વાશયમાં આહારમાંથી રસ (અન્ન) દોષો અને મૂત્ર તથા પુરીયના વિભાગ થઈ પૃથક્ થાય છે. હૃદ્રાન્ત્રમાં આવેલી અન્નવડા ધમની મુખ્યત્વે જે છે. જેને સુશ્રુત મહારાજે અધોગમા ધમનીઓમાં “દ્વે અગ્રવાહિન્યાવન્નાશ્રિતે” વ્યાખ્યાનથી વર્ણન કર્યું છે, અગ્રેણ વૈષ્ઠકમાં તેને Mesentric arteries કહે છે. અધોગમા ધમનીઓમાં આહારમાંના વાત, પિત્ત અને કફનું વહેન કરનારી જે જે ધમનીઓ કહી અને રસ-રક્તનું વહેન કરનારી જે જે ધમનીઓ ગણાવી. પછી અન્નવડા જે, જલવડા જે, મૂત્રવડા જે તેમ કુલે ત્રીસ ગણાવી છે. તેમાંની જે ધમનીઓની સૂક્ષ્મ શાખાઓ (Cappillaries) પુરી થયા પછી તેમાંથી સૂક્ષ્મ સિરાઓ (venula) બને છે અને આગળ જતાં બીજી સિરાઓ મળતાં એક સ્થૂલનાલીરૂપ અંગ બને છે તેને આધુનિક વૈદ્યોએ પ્રતિહારિણી સિરા (Portal vein) સંગ્રાહી છે તે જ આમાશય અને અન્નવાહિની ધમનીમૂલા અન્નવડા સ્રોત જાણવું, તે સિવાય અન્નમાંથી તેજોશ્રુત સૂક્ષ્મ-સારભાગ ધાતુરૂપ રસ (Chyle)નું વહેન કરનાર અન્નવડાસ્રોત ઉદરના ડાયા ભાગમાંથી શરૂ થઈ હૃદય પ્રદેશમાં આવેલી ગલમૂલ સિરામાં આ અન્નના રસધાતુને ઠાલવે છે અને હૃદયને પહોંચાડે છે. તેને અગ્રેણ વૈષ્ઠક Thoracic duct કહે છે. અન્નનો સ્થૂલ ભાગ પ્રતિહારિણી સિરા દ્વારા યકૃતમાં પહોંચે છે. આ બન્ને સ્રોતો અન્નરસનું વહેન કરતાં હોવાથી સ્રોત કહેવાય છે. અન્નવડાસ્રોતમાં આધુનિક વૈદ્યે વર્ણન કરેલું Portal Circulation નો સમાવેશ થાય છે.

અધોગમા ધમનીઓ

અધિક ભોજનથી, અકાલે ભોજનથી, અહિત ભોજનથી અને જઠરાગ્નિના ળગડવાથી અન્નવહસ્યોતો ળગડે છે.

ચિકિત્સા- “આમગ્રદોષિકી” આમદોષ નાશક ચિકિત્સા કરવી.

ઉદકવહાસ્યોતોનું વર્ણન-“ઉદકવહે દ્વે, તયોર્મૂલં તાલુ કલોમ ચ”
ઉદક એટલે જલનું વહન કરનારા સ્થૂણ જે સોતો છે તેનું મૂલ તાલુ અને કલોમ (જમણું ફેફસું) છે. કલોમ સંબંધે આમળ ખૂબ જ વિસ્તારથી વર્ણન કરી કલોમ એટલે જમણું ફેફસું તેમ નિર્ણય કર્યો છે. ઉદરમાંના જમણા ભાગમાંથી જલવહાસ્યોતો (Right lymphatics) દ્વારા આહારમાંથી પકવ થએલો જલનો મોટો જથ્થો અંતે કલોમ જમણા ફેફસાને પામે છે. અહીં પ્રાણવાયુથી દ્વે શુદ્ધ થઈ હૃદયમાં જઈ રસ (Chyle) સાથે મળે છે. અને રસની સાથે ધમનીઓ દ્વારા સમગ્ર શરીરમાં પહોંચી તર્પણ સ્નેહન આદિકર્મ કરે છે પાચાત્મ વેદકમાં તેને Lymphatic Circulation કહે છે. આ કલોમ આશ્રિત જલવહાસ્યોતોનું થયું. પણ બીજું ઉદકવહાસ્યોતોનું મૂલ તાલુ કહે છે. તે મસ્તિષ્કગત સુધાસ્રાવી ગ્રન્થિ (Pituitary body) માંથી સ્રવતા અમૃતરૂપ (સુધા સમાન) તર્પક કંઈનું છે. જેને Pituitary Circulation કહે છે.

રસવહાસ્યોતો- રસનું વહન કરનારા જે સોતો છે. તેનું મૂલ હૃદય અને રસવાહિની ધમનીઓ છે.

“રસવહે દ્વે, તયોર્મૂલં હૃદયં રસવાહિન્યંચ ધમન્યઃ ॥”

હૃદયમૂલા રસનું વહન કરનારા સોતોથી Pulmonary Circulation સમજવું. રસવાહિ ધમનીમૂલા રસનું વહન કરનારા સોતોથી Capillary circulation સમજવું. આ સોતો અલુતમ છે. અને તેની દિવાલોમાંથી રસ ગળાઈ બહાર પડે છે અને તે ભાગનું પોષણ કરે છે.

રક્તવહાસ્યોતો- આ સોનોના મૂલ બે છે. યકૃત પ્લીહા, અને રક્તવાહિની ધમનીઓ છે.

“રક્તવહે દ્વે, તયોર્મૂલં યકૃત્ પ્લીહાનો રક્તવાહિન્યંચ ધમન્યઃ”
રક્તનું વહન કરનારા સોતોનું મૂલ યકૃત અને પ્લીહા બનાવી વાકૃતિ રક્ત

સંવહન Hepatic blood circulation અને પ્લીદિશી રક્ત સંવહન Splenic circulation નો નિર્દેશ કરે છે. આ બે રક્તનાં મોટાં દેન્દ્રો છે. સુશ્રુત મહારાજે અધોગમ્ય ધમનીઓમાં બે રક્તવહા ધમનીઓ (Hepatic & Splenic artery) ગણાવી છે તે યકૃત અને પ્લીહામાં રક્તને પહોંચાડે છે. અને તેમાંથી રક્તનું વહન કરનારા બે સ્રોતો (Hepatic vein) યાકૃતિ સિરા અને પ્લીદિશી સિરા (Splenic vein) બને છે જેઓ યકૃત અને પ્લીહામાંના રુધિરને લઇને શરીરમાં (Vena cava) દ્વારા પહોંચાડે છે, આ રક્તવહા ધમનીઓનો સંબંધ અણુમત રક્તવહા-સ્રોતો ((Venula) થી છે.

રક્તનું વહન કરનારા સ્રોતો વિંધાવાથી અંગ ક્ષણ પડે છે, જવર આવે છે. દાહ થાય છે, શરીર પાન્ડુ વર્ણનું થાય છે અને નેત્રો રાતી થાય છે.

“તत्र विद्धस्य इयाद्याङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितागमनं रक्तनेत्रता चेति ॥”

રક્તવાહિન્યશ્ચ ધમન્યઃ એ વર્ણનથી Venous circulatory system નો નિર્દેશ કરે છે. દાહરોગમાં સુશ્રુત મહારાજે શદિષી સિરાનો વેધ કરી રુધિર આવ કરવા કહેલું છે. તે રક્તવહા ઉત્તાન સિરા (Superficial vein) સિરા જાતિની રક્તવહા છે.

“शास्त्राश्रया यथान्यायं रोहिणीव्यधयेच्छिराः” (સુ.ઉ. અ. ૪).

માંસવહાસ્રોતો— આ સ્રોતોના મૂલ બે છે. સ્નાયુ (Tendons, Ligaments) ત્વચા અને રક્તવહા ધમનીઓ છે.

“ માંસવહે, દ્વે, તયોર્મૂલં સ્નાયુ ત્વચં રક્તવહાશ્ચ ધમન્યઃ ॥ ”

(સુશ્રુત)

માંસવહા સ્રોતોથી માંસધાતુનું પોષણ કરનારા સ્ફૂમસ્રોતોનું અહીં વર્ણન કરે છે. (Muscular circulatory system) માંસધાતુને જોડતા યોગો તથા સ્નાયુઓને જોડતા યોગ આ સ્રોતો પુરા પાડે છે. માંસધાતુમાં આવેલા સ્રોતો જે દ્રવને લઈને માંસધાતુને આપે છે તે માંસધાતુના અગ્નિથી

પાખી માસઝપ બને છે રક્તનું વહન કરનારી ધમનીઓ પણ માસધાતુના તત્ત્વોથી બનેલી છે તેનું પોષણ ધમનીઓમાં આવેલા અણુમત સ્રોતો દ્વારા થાય છે શરીરની ચામડીમાં પહેલી ત્વચામાં ઉદક (રસ) વહી સોતો આવેલા છે પણ અદરની ત્વચાઓમાં માંસવહી સોતો પથરાયેલા છે તે સ્રોતો દ્વારા ત્વચાની માસધાતુનું પોષણ થાય છે માસધાતુને ધારણ કરનારી માસધરાકલા સ્નાયુ, ધમની (રક્તવહી), શિરો અને સ્રોતોના પ્રતાનોથી વ્યાપ્ત છે

“ તાસા પ્રથમા માસધરા નામ યસ્યા માસે શિગાસ્નાયુ ધમની સ્રોતસા પ્રતાના મયન્તિ ॥ ” (સુ શા અ ૪)

આ માસનું વહન કરનારા સ્રોતો વેધાવાથી સોજે, માસનું સુકાવું શિરામન્થિ વગેરે રોગો થાય છે અને ઝેરથીયે વખતે મરણ પણ થાય છે

“ તત્ર વિદ્વસ્ય શ્વયથુર્માસશોષ સિરામન્થયો મરણ ચ ॥ ”

(સુશ્રુત)

મેદોવહીસ્રોત— મેદનું વહન કરનારા સ્રોતોના મે ખૂલે છે ઝડ (ઠટી) અને મને વૃક્ષો

“ મેદ્રોયદ્દે દ્વે, તયોર્મૂલ કટી કૃષ્ણૈચ ॥ ” (સુશ્રુત) ઠટી સ્થાન બતાવ્યું છે તે વપાવહન Cisternachya નો નિર્દેશ કરે છે જ્યાં આઠારમાં મધુર અને સ્નિગ્ધ ભાગનો સચ્ચ થાય છે અતે હૃદય આવરણમાં આ મેદને પહોંચાડે છે અને હૃદયનું રક્ષણ કરે છે

ખીનું મૂન વૃક્ષપિન્ડો બતાવે છે તે વૃક્ષપિન્ડો હાથે આવેલી બે મ યિઓ Supra renal gland નો નિર્દેશ કરે છે, આ મ યિઓ પ્રથાલી પિંહીન (Endocrine gland) છે તેઓ મે પ્રકાગ્ના આવો Cortisum, Adrenalin પેદા કરે છે અને મેદ ધાતુ માં સમગ્રતા બાળવી રાખે છે

મેદનું વહન કરનારા આ મે પ્રન્થિય સ્રોતો વેધાય છે તો સ્વેદ આવે છે, અગ સ્નિગ્ધ થાય છે, તાળનું સુખય છે, સ્વયૂલ્લેહ (Adiposity-Obesity) અને તરસ પેદા થાય છે

“તત્ર વિદ્વસ્ય સ્વેદાગમનં સ્નિગ્ધાટગતા તાલુશોષઃ સ્થૂલ-
શોષતા પિપાસા ચ ॥” (સુશ્રુત)

આદિમિત્ર દારણે આ મનિયઓને ધ્રુવ થતા તેનું કાર્ય વધે છે અને Cortin નામનો સ્રાવ ગરીરમા મેદની દૃદ્ધિ કરે છે વળી તે આગતેય દોષાથી તાલુગાંધ-તગ્ન પેદા કરે છે મેદના મળરૂપે પગીનાને બહાર કાઢે છે

મૂત્રવહ્નિઓતો- મૂત્રનું વહન કરનારા બે સ્રોતોનું મૂત્ર બસ્તિ અને મેદૂ છે “ મૂત્રવહે દ્વે, તયોર્મૂલ વસ્તિ મેદૂ ચ ” ॥

બસ્તિના પડખામા બે મૂત્રનું વહન કરનારા (Uretors) ઓતો આવેના છે વૃક્કમાથી નીકળી બસ્તિમા ચાર આગળ પ્રમાણમા ધૂમેલા છે તે દ્વારા મૂત્ર બસ્તિમા જાય છે અને ત્યાંથી મેદૂમા આવેલા મૂત્રમાર્ગ (Urethra) દ્વારા મૂત્ર બહાર પડે છે તે સિવાય વૃક્કપિન્ડોમા આવે છે અતઃ સ્પિરિ રનાયુઓ (Tubules) પણ મૂત્રવહ્નિઓતો કહેવાય છે શરીર નાજમા સુશ્રુત મહારાજે બસ્તિમા આવેલા રનાયુઓને અતઃ સ્પિરિ કહ્યા છે “ વસ્તૌ ચ સ્પિરા. ચલુ ” (સુ ગા અ ૫)

મૂત્રવહ્નિ ઓતોનો વેવ થવાથી મૂત્રાગયમા આકરે થાન છે મન અટકે છે અને મેદૂ અક્રુડ થઇ જાય છે

“તત્ર વિદ્વસ્યાનદ્વવસ્તિત્તા મૂત્રનિરોધઃ સ્તબ્ધ મેદૂતા ચ” ॥ (સુશ્રુત)

મૂત્રમસ્થાન Urinary systemનું વર્ણન સુશ્રુત નિ અ ૩માથી

પક્વાશયગતાસ્તત્ર નાહયો મૂત્રવહાસ્તુ યાઃ ।

તર્પયન્તિ સદા મૂત્ર સરિતઃ સાગરં ચથા ॥

સૂક્ષ્મત્રાગ્રોપલખ્યન્તે મુરસાન્યાસા સદસ્તશઃ ॥

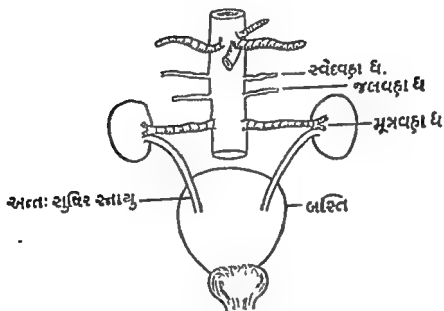
નાડીભિરૂપનીતસ્ય મૂત્રસ્થામાશયાન્તરાત્ ॥

જાગ્રતઃ સ્વપત્તશ્ચૈવ સ નિ સ્યન્દેન પૂર્યતે ।

આમુરસાત્ સલિલે ન્યસ્તઃ પાર્શ્વેભ્ય પૂર્યતે નયઃ ॥

ઘટો યથા તથા વિદ્ધિ વસ્તિર્મૂત્રેણ પૂર્યતે ॥

મૂત્રોત્પત્તિ ઘટના

સુ. નિ. અ. ૩

અહીં પદ્મશયમત નાડી (ધમની) નો ઉલ્લેખ છે તે પદ્મશયમત અમેગામી ધમનીઓમાં જે મૂત્રવદ્ધા ધમનીઓ (Renal arteries) કહે છે. આ ધમનીઓ વૃક્કપિન્ડોમાં જઈ શાખા પ્રશાખાથી બેદ પામતાં હજારોની સંખ્યા થાય છે. જે ધમનીઓ આહારમાંના લાવિધ્યના મૂત્રનાં કારણે રૂપ [૬૬ વિશેષત્વ] વહન કરે છે. “ અમપક્વાશયાન્તરે ચ ત્રિથા જાયન્તે તાદિશ્વત્ ” તાસાંતુ વાતવિત્તકફશોનિતરસાન્ દ્વે દ્વે વહત-સ્તાદશ । દ્વે અન્નવાહિન્યાવન્નાશિતે (Mesenteric arteries), સોયવદે દ્વે (Supra renal ar.) મૂત્રવસ્તિમભિપ્રપન્ને મુત્રવદે દ્વે (Renal arteries).

આ જે ધમનીઓ વૃક્કપિન્ડોમાં મૂત્ર લાવે છે, અને અંતઃ મુપિર સ્નાયુઓ (Tubals & Uretors) કે જેઓ મૂત્રનું વહન કરનારા સ્ત્રોતો કહેવાય છે તે દ્વારા જસ્તિમાં મૂત્રપુરણ દ્વારા જસ્તિને આધાર આપે છે.

“ અત્તાઘા દ્વય રુપેણ સિરામ્નાયુ પરિગ્રહઃ ॥ ” (સુ. નિ. અ. ૩),

પરીપક્ષા સ્ત્રોતોઃ- પરીપક્ષ વહન કરનારા જે સ્ત્રોતો છે તેનાં મધ્ય

આ અધિ જનમકાળ રૂઝે તમુ લાખી અને વજનમા અર્ધો -
 હોય છે એનુ કાર્ય નગરની વૃદ્ધિ સાથે મળતુ હોય છે જનમકાળ
 તે સપ્ત્ય વૃદ્ધિ પામે છે અને જીવન વર્ષથી નાની થવા માટે છે
 વસ્થા પ્રાપ્ત થતા એ લીણુ જાતે છે તમજ્ઞ સ્ત્રાવનીર અવધને
 અધમા ગામ છે આ અધિની અતિવૃદ્ધિ થગથી નાના -

શરીરનાં ત્રણ પ્રધાન ભાગો મસ્તક, હૃદય અને નાભિમાં આવેલાં વાતાદિ દોષોના સ્થાનો.

(૧) મસ્તકમાં— વાત સંસ્થાન; શીર્ષિક નાડીઓ (Cranial nerves) જેને પ્રાણુવાયુ કહેવામાં આવે છે. “ પ્રાણોઽત્રમૂર્ધનઃ ॥ ”

પિત્ત સંસ્થાન— મૃગાટકમાં આવેલું બુદ્ધિ વૈશેષિક આલેખક પિત્ત જેને તૃતીય આંત્રેય ચક્ષુ (Third-eye) કહે છે. પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકમાં Pineal gland કહે છે તે જ વેદમાં કહેલો મૂર્ધામિ કહેવાય છે.

કફ સંસ્થાન— મસ્તકના તાલુમૂળ (Basal ganglia)માં આવેલું Pituitary body જેને મુધાસાવી ગ્રંથિ કહે છે જે મુધાસમાન નિર્મલ કફનો સ્રાવ કરે છે. આયુર્વેદમાં કહેલો તર્પક કફ તે આ છે.

(૨) હૃદયમાં વાતસંસ્થાન:— પ્રાણુવાયુ હૃદયમાં રહેલો છે. આધુનિકો તેને Upper Para Sympathetic nervous System કહે છે. “ હૃદિ પ્રાણો ” ॥

પિત્ત સંસ્થાન:— સાધકપિત્ત હૃદયમાં રહેલું છે. “ યત્ પિત્તં હૃદયસ્થં તસ્મિન્ સાધકોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા ” આધુનિકોના મત મુજબ Hemoglobin એ જ સાધકપિત્ત છે જેને પ્રાણુવાયુ (Oxygen) સાથે સંજ્ઞાભાવ છે.

કફસંસ્થાન— અવલંબન કફ હૃદયમાં રહેલો છે જેને આધુનિકો જમણી જલવાદિ સિરાઓ Right lymphatics કહે છે. તે જલરૂપ કફને હૃદયમાં ફાલવે છે અને હૃદયને આધાર આપે છે. ‘હૃદયાચલમ્બનં કરોતિ’

(૩) નાભિમાં વાતસંસ્થાન— સમાનવાયુ નાભિમાં રહેલો છે. તેના આશયને વાતાશય Pancrease કહે છે તેના વાનસોતો—Renal plexus lower Splanchnic Nerve માં આવેલાં છે “ સમાનો નાભિ સંસ્થિતઃ ” (દી-ટી)

પિત્તસંસ્થાન—પાચકાગ્નિ કે જઠરાગ્નિ જેનું સ્થાન ગ્રહણી Duodenum કહેવાય છે અને તે પાચક સંસ્થાન Digestive System કહેવાય છે. સ્થાન નાભિ છે. “ પપ્વામાશયમધ્યસ્થમ્ ”

કફસંસ્થાન— આમાશય જે ક્ષેત્ર કફનું સ્થાન (Stomach) કહેવાય છે. આમાશયઃ શ્લેષ્મણઃ ” (સુ. મુ. અ. ૨૧) ઉદક કર્મ વડે અતુચ્છ કરે છે.

ધાતુઓની વચ્ચે આવેલી કલાઓનું વર્ણન

કલાઓ સાત છે અને તે સમગ્ર શરીરની જે ધાતુઓની વચ્ચે આવેલી છે. આ કલાઓ સૂત્રમ હોય છે. જે ધાતુઓની વચ્ચે પડી જાને ધાતુઓની અંતર મર્યાદા બતાવે તે કલા કહેવાય છે.

“ કલાઃ સ્વપિ સત્ સમવન્તિ ધાત્વાશયાન્તરમયાંકાઃ ॥ ”
(સુશ્રુત). ધાતુઓનાં જુદા જુદા અન્તરોમા સ્નાયુઓથી દંડાઓલા, ગર્ભની જરાયુના જેવા પડદાથી વીંટાઓલાં અને કફથી પણ વીંટાઓલા જે ક્ષેત્ર અંતર મર્યાદા બતાવતો પદાર્થ કલા કહેવાય છે.

“ સ્નાયુમિશ્વ પ્રતિચ્છન્નાન્સંતતાંશ્ચ જરાયુષ્ણા ।

શ્લેષ્મણા વેષ્ટિતાંશ્ચાપિ કલામાગાંસ્તુ તાન્વિદુઃ ॥ ”

(સુ. શા. અ. ૪).

વાગભટ્ટ કહે છે કે કલાની હિતપત્તિ જે ધાતુઓની વચ્ચે જે ક્ષેત્ર (કફ) હોય છે તે પોત પોતાના ધાત્વાશ્રિથી જરાજર પાકે છે અને પછી તેની આજુ બાજુ કફ, સ્નાયુઓ અને ઓર છવાય છે ત્યારે તે કલા એક અત્યંત પાતળી ત્વચા (Membrane) રૂપ બને છે. તે કુંગળીના ગર્ભરૂપ પોડાની વચ્ચે જેમ અત્યંત સૂત્રમ પાતળું ખડ નીકળે છે તેમ ધાતુઓની વચ્ચે રહી જને ધાતુઓને પ્રથક્ કરી બતાવે છે.

“ ધાત્વાશયાન્તરક્લેદો વિપક્વઃ સ્વંસ્ત્રમધ્મણા ।

શ્લેષ્મ સ્નાયવપરાચ્છન્નઃ કલારયઃ કાષ્ટસારવત્ ॥ ”

(અ. હ. શા. અ-૩).

કલાઓ પણ ધાતુઓનાં અંશરૂપ ગણામ છે તેમાં ધાતુઓનો થોડો અંશ હોય છે. વળી તેનું કાર્ય પણ જોવામાં આવે છે. દાખલા રૂપે આશ-યોમાં ગણાવેલી છદ્દી પિત્તધરા કલામા અગ્નિનો વ્યાપાર આહાર પાક થાય

છે તેની જ રીતે ધાતુઓની કલામાં જડી મજ્જનધાતુ તે અસ્થિની અંદર આવેલી ધાતુ છે તે ધાતુમાં જડી અગ્નિધરા (પિત્તધરા) કલાનો વ્યાપાર પણ છે. જેને આધુનિક વૈદ્યક Reticulo endothelinum system કહે છે. તે કલામાં રહેલી પિત્તની ઉષ્માથી તે સ્થાનમાં રક્તકણો (R. B. C). અને ગ્લોબ્યુલિના ઘટકો (W. B. C) પેદા થાય છે. જડી મહણી કલા જેટલો જ અહીં અગ્નિનો વ્યાપાર છે. આ કલા દૂષિત થતાં, મહણી અત્યંત દૂષિત થાય છે, અતિસાર આદિ ઉપદ્રવો પણ થાય છે.

“ વટેમહજ્જાનમનુપવિશતિ ગ્રહણીચાત્યર્થં દૂષયતિ । તેન ગાગ્રાણાં
ગૌરવમતિસારો હૃત્પીઠા મૂર્છાંચ ભવતિ ॥ ” (મુ. ક. અ. ૪).
દર્શીકર સર્વના વિષેના વિષયો)

આ વર્ણન ઉપરથી સમજવાનું છે કે, આશયોની કલાઓ અને ધાતુ-ઓની કલાઓને પારસ્પારિક સંબંધ છે. કલાઓ જગડતાં ધાતુઓ અને ધાતુઓનાં આશયો પણ જગડે છે.

આશયોની કલાઓ સ્પૃશ્ણ અને અવયવ રૂપ લેાય છે, તેઓ જરાયુ જેવી માત્ર સૂક્ષ્મ પડરૂપ હોતી નથી જેમકે જડી પિત્તધરા કલા (મહણી) એ આમાશય અને પક્વાશયની વચ્ચે પડી જાને આશયોની અંતર ભર્ષાદા બાંધનાર અવયવ વિશેષ (આન્ત્ર) છે, પાંચમી પુરીધધરા કલા-મુદ્રાન્ત્ર અને સ્પૃશ્ણાન્ત્રની વચ્ચે આવેલા ઉન્કુક (Cecum) ને કહે છે તે પણ અવયવરૂપ છે. શુક્રધરા કલા તે ઉપરુથનો મૂત્ર અને તીર્થને નીકળવાનો માર્ગ કહેવાય છે, માટે સૂક્ષ્મ કલાઓની જેમ આશયોની સ્પૃશ્ણ કલાઓની રચના નથી.

- (૧) રક્ત અને માંસની વચ્ચે—માંસધરા કલા.
- (૨) માંસ અને રક્તની વચ્ચે—રક્તધરા કલા.
- (૩) રક્ત અને મેદની વચ્ચે—મેદધરા કલા
- (૪) મેદ અને કફની વચ્ચે—ક્ષેપધરા કલા
- (૫) કફ અને અસ્થિની વચ્ચે અસ્થિધરા કલા. ગ્રાણ અને અગ્નિ વ્યાપાર.
- (૬) અસ્થિ અને મજ્જાની વચ્ચે—મજ્જાધરા કલા. અગ્નિનો વ્યાપાર
- (૭) મજ્જા અને શુક્રની વચ્ચે—શુક્રધરા કલા.

શરીરમાં રક્ત પછી મેદ ધાતુ અને મેદ પછી દ્ધ ધાતુ અને દ્ધ પછી અસ્થિ ધાતુ આવેલી છે. તેમ ઉપરના વર્ણનથી જણાય છે. એટલે મેદ અને અસ્થિની વચ્ચે દ્ધ ધાતુ આવેલી છે. ઉચ્ચતાં ભ રાગમાં આ દ્ધધાતુથી અને આમથી અસ્થિ પુરાય છે. તેમ આયુર્વેદમાં વર્ણન છે. તેથી મેદધાતુ અને અસ્થિની વચ્ચે દ્ધનું પડે દોષ છે. તે જ ક્ષેત્રમધરા કસા જણવી.

વાત પ્રકોપનાં દારણા

સંધારણાધ્યજનજાગરણોદ્યમાપા-

ઠ્યાયામયાનકટુતિક્કકપાયરુઢ્ઠઃ ।

ચિન્તાઠ્યધાયમયલઢ્ઠપનશીતશોકૈ-

ર્ધાતઃ પ્રકોપમુપયાતિ ઘનાગમે ચ ॥

વાયુ, મળ, મૂત્રના વેગોને અટકાવી રાખવાથી, જ઼્યા ઉપર જમવાથી ઉત્તગરા કરવાથી, ઉચ્ચેસ્વરે બહુ બોલવાથી, અત્યંત ઠસરત કરવાથી, વાહનમાં મુસાફરી કરવાથી અને સવારી કરવાથી તીખા, તુરા અને હડવા પદાર્થોનું અતિ સેવન કરવાથી, કુખા પદાર્થોના સેવનથી ચિંતા, ઈથુન, ભય, લંઘન શીત સેવન અને ગ્રાહ કરવાથી તથા વર્ષાઋતુમાં વાયુ ક્રોધે છે.

પિત્ત પ્રકોપનાં દારણા

ફદ્વમ્લમશ્વલઘ્ણોષ્ણવિદ્વાહિતીક્ષ્ણ-

ક્રોધાતપાનલમયમ્નશુષ્કશકૈઃ ।

ક્ષારાદ્યજીર્ણવિપમાશનમોર્જનશ્ચ

પિત્તં પ્રકોપમુપયાતિ ઘનાત્તયેચ ॥

તીખા, ખાટા, દાર, અતિલવણુ, ગરમ, પિદાહી અને તીક્ષ્ણ પદાર્થોના સેવનથી, ક્રોધથી, તડકાથી, અગ્નિથી, ભયથી, અતિશ્રમથી, મુકવળીવાળા શાક ખાવાથી, ક્ષારના સેવનથી, અજીર્ણ હોવા છતાં જમવાથી, બોજનના યોગ્ય સમય સિવાય જમવાથી અને શરદઋતુમાં પિત્ત પ્રકોપ પામે છે.

ସୁ. ଶା. ଅ. ୪

કફ પ્રકોપનાં કારણો

સ્વપ્રાદિવા મધુરશીતલમત્સ્યમાંસ-

ગુર્વમ્લપિન્નિલલતિલેશુપયોવિકારૈઃ ।

સ્નિગ્ધાતિતૃપ્તિલવણોદકપાનમદ્યૈઃ

શ્લેષ્મા પ્રકોપમુપયાતિ તથા વસન્તે ॥

દિવસે સુવાથી, ગળ્યાં, ઠંડા, મત્સ્યવર્ગના પ્રાણીઓનું માંસ, ભારે પિન્નિલ, તલ, શેરડી અને શેરડીથી બનતા પદાર્થો (ગોળ, ખાંડ વગેરે) વસ્તુઓ. દુધ અને દુધમાંથી બનતી (દહીં, માખણ, ઘી, માવો વગેરે) ચીજો અને સ્નિગ્ધ પદાર્થો તથા અતિતૃપ્તિપૂર્વકનું ભોજન, ખારાં ખાનપાન અને વધારે પાણી પીવાથી તથા વસંત ઋતુમાં કફ ક્રોધે છે.

કોપેલા દોષોના શોધનની જરૂર

તદેવમેતે ક્રમશો વિશેષ્યા દોષાઃ પ્રદુષ્ટાયુગપત્ત્રયોડપિ ।

કુર્વન્તિ રોગાન્ વિવિધાઽઘ્છરીરે સંસ્થાનસંજ્ઞાવિગત્તાનનેફાન્ ॥

એક એક દોષ ક્રોધે કે બે દોષો સાથે ક્રોધે કે ત્રણે દોષો સાથે મળીને ક્રોધે તો તે દોષો શરીરમાં જેનાં લક્ષણો કે નામ પણ હોતા નથી તેવા અનેક રોગોને પેદા કરે છે. માટે તે દોષોનું ક્રમે કરીને શોધન કરવું. (જે આગળ કહેવાશે).

વાયુક્રોધે ત્યારે શું થાય

પારુષ્યસંકોચનતોદશૂલક્રયામત્વમઢગઢ્યથચેષ્મંઘાઃ ।

સુપત્વશ્ચીનત્વચરત્વશોષાઃ કર્માણિ પ્રાયોઃ પ્રવટન્તિ તઙ્મહાઃ ॥

વાયુ પ્રકોપ થાય છે ત્યારે અંગોને કઠોર બનાવે છે, સક્રિયે છે. તોઢ (સોય ખોરવા જેવી પીડા), સૂળ કરે છે. શરીરનો વર્ણ કાળો કરે છે, અંગમાં પીડા કરે છે. અંગના કાર્યમાં બાધ કરે છે, શરીરને બહેર-સ્પર્શજ્ઞાન વગરનું કરે છે. ઠંડું, અરબચકું કરે છે અને સૂકવે છે. તેમ આયુર્વેદના બહુકાર વૈદો કહે છે.

પિત્તકોષે ત્યારે ગું થાય

પરિભ્રમસ્વેદત્રિદાહરાગધૈગન્ધ્યસંકલેદવિપાકક્રોધાઃ ।

પ્રલાપમૂર્છાભ્રમપીતમાવાઃ પિત્તસ્ય કર્માણિ વદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

પિત્ત પ્રકોષ પામે છે ત્યારે ગધું કરતું હોય તેમ જણાય છે. પરસેવો થાય છે. બળતરા થાય છે. અંગ લાલ થઈ જાય છે. દુર્ગન્ધ મારે છે. શરીર ઠંદેદ વાળું થાય છે. શરીરના કોઈપણ ભાગમાં પાક થાય છે. સડો થાય છે. લવારો, મૂર્છા અને ચક્કર આવે છે અને પીળાશ આવે છે. તેમ આયુર્વેદનો કહે છે.

કફ કોષે ત્યારે ગું થાય

સ્વેતસ્વશીતત્વગુરુત્વકળ્દ્વસ્નેહોપદેહસ્તિમિતત્વલેપાઃ ।

ઉત્સેધસંકાન્તિચિરક્રિયાશ્ચ કફસ્ય કર્માણિ વદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

કફ કોષે છે ત્યારે ત્વચા, નખ, મૂત્ર, મળ વગેરે ધોળા જાય છે. અંગ ઠંડું રહે છે. ભારે રહે છે. શરીર ખબુજ આવે છે. ચીકણું થાય છે. શરીર ઠંદી બીનું લેપાએણું જણાય છે. શરીર ચપળતાથી પોતાનું કામ કરી શકતું નથી. કફ લિપાઈ જાય છે. સોળો આવે છે અને કોઈ કામ કરતાં વિસંખ થાય છે (આલસ્યને કારણે).

રોગોનાં લક્ષણુ અને નામ

એતાનિ લિહ્ગાનિ ચ તત્કૃતાનાં

સર્વામયાનાં ચ વિભિન્નનામ્નામ્ ।

કશ્ચિદ્ગ્રમવેત્યાસિ વિશેષ એવ

સંજ્ઞાન્તરં યેન તુ સંપ્રયાતિ ॥

આગળ જે વાતાદિ દોષોનાં લક્ષણો કહ્યાં તે દોષનાં ચય પ્રકોષ, પ્રસરનાં કહ્યાં, તે સમયે થતા દોષના લક્ષણો હોય છે તે અમુક નામવાળો રોગ કહેવાતો નથી, પણ પ્રકોષ પામેલા દોષના લક્ષણો જણાય છે. જ્યારે દોષ સ્થાન સંશ્રય (કોઈપણ એક સ્થાનને) પામે છે અને વ્યક્તિ (વ્યક્ત)

થાય છે ત્યારે સોજા, અર્શુદ, અન્ધિ વિદ્રધિ, વિસર્પ ઇત્યાદિ રોગોનાં તથા જ્વર અને અતિસાર ઇત્યાદિ નામવાળા રોગો અને તેઓનાં લક્ષણો પ્રગટ થાય છે. જ્યારે દોષ સંગ્રાહિત વિશેષને પામે છે ત્યારે જ નામવાળા રોગો પેદા થાય છે.

સામરોગનાં લક્ષણો

આલસ્ય સન્દ્રાદ્વદયાવિશુદ્ધિ દોષાપ્રવૃત્ત્યામલમૂત્રભાવૈઃ ।

ગુરુદરત્ત્વાઠચિસુપ્તતાભિરામાન્વિતં વ્યાધિમુદાહરન્તિ ॥

આળસ, ધેન હૃદયનું ભારેપણું, વાતાદિ દોષો અને મળ મૂત્રની અદ-કાયત થાય, પેટમાં ભાર જણાય, અન્ન ઉપર અરુચિ, શરીર સજ્જ થાય આ લક્ષણો રોગની સામાવસ્થાનાં છે.

વ્યાધિની બે પ્રકારની અવસ્થાઓ છે: સામ અને નિરામ. રોગ એક જ હોવાં છતાં સામ-નિરામ અવસ્થા બેદે ચિકિત્સાના ઉપક્રમને પણ ભેદ છે. જેમકે-જ્વરની સામ અવસ્થામાં ઔષધ અપાતું નથી. નિરામ અવસ્થામાં પાચન કે શમન અપાય છે. સામ અવસ્થામાં આપેલું ઔષધ દોષની વૃદ્ધિ કરે છે અને રોગને મટાડતું નથી. જ્યારે રોગની નિરામ અવસ્થા થાય છે ત્યારે આપેલું ઔષધ અમૃત જેવું થાય છે.

દોષો, ધાતુરસ અને મળો એ ત્રણ પદાર્થોની સામતા હોય છે, દોષની સામતાને દોષામતા, રસની સામતાને રસામતા. અને મળની સામતાને મળામતા કહે છે.

પાયુનું શમન કરવાના ઉપાય

સ્નિગ્ધોષ્ણસ્થિરશુષ્કવૃષ્યલઘ્વજ્વળાદ્વસ્તૈભાતપ

સ્નાનાભ્યશ્નનવસ્તિમાંમમદિરાસંવાહનોદ્વર્તનમ્ ।

સ્નેહસ્વેદનિરુદ્ધનસ્યશયનસ્થાનોપનાહાદિકં

પાનાહારવિહારભેષજમિદં ઘાતં પ્રશન્તિં નયેત્ ॥

સ્નિગ્ધ પદાર્થો, ઉષ્ણ પદાર્થો, સ્થિર (જડ), વૃષ્ય (પુષ્ટિકારક), જળ આપે તેવા પદાર્થો. આરા, ગળ્યા અને ખાટાં પદાર્થો. તેલ, તડકાનું સેવન.

સ્નાન, તેલનું માલીશ, અનુવાસન જાસ્તિ, માંસ (રસ), મધ, ચંપી, ઉદ્ધર્તન (શરીરે જુકા ચોળવા) સ્નેહન, સ્વેદન, નિરૂઢજાસ્તિ, નસ્થ, સુઈ-રહેવું, ખેમી રહેવું, પોટીસ ખાંધવી વગેરે. પીવાના, આઠાર અને ઔષધ તથા વિહાર કાપેલા વાયુને શાન્ત કરે છે.

પિત્તનું શમન કરવાના ઉપાય

તિક્તક્વાલુકપાયશીતપ્વનચ્છાયાનિશાજીવનં

જ્યોત્સ્નામૃગૃહવારિયન્ત્રજલજહ્વીગાત્રસંસ્પર્શનમ્ ।

સર્પિઃ ક્ષીરવિરેકસેકરુધિરસ્ત્રાવપ્રલેપાદિકં

પાનાહારવિહારભેજમિદં પિત્તં પ્રશાન્તિં નયેત્ ॥

કડવા, ગળ્યાં, તૂરા, શીત પદાર્થોનું સેવન. જાંબડો, રાત્રી, પાણી, ચાંદની જોપરાનું સેવન. કુઆરો, કમળ, ભીના શરીરનો સ્પર્શ, ઘી, દુધ, વિરેચન, વમન રુધિરસ્ત્રાવ, હંડાલેપ. આ જાંબડો પીણું આઠાર, વિહાર અને ઔષધો પિત્તનું શમન કરે છે.

કફનું શમન કરવાનાં ઉપાય

રુક્ષક્ષારફપાયતિક્તકટુકઠ્યાયામનિદ્રીવનં

શ્લીસેવાધ્વનિયુદ્ધજાગરજલક્રિડા પદાધાતનમ્ ।

ધૂમસ્તાપશિરોવિરેકવમનસ્વેદોપનાહાદિકમ્ ।

પાનાહારવિહારભેજમિદં ક્લેષ્માણમુગ્રં જયેત્ ॥

લૂખા, ક્ષાત, તૂરા, કડવા, તીખા એટલા પદાર્થોનું સેવન. કસરત, કંદને યુઠાવનારી ક્રિયા, મૈથુન, પગથી ચાલવું, કુસ્તી કરવી, ઉભગરો પાણીમાં રમવું. પગના આધાતવડે ક્રિયા કરવી, ધૂમાડો પીવો, પરસેવો લાવવો (શેઠ કરવો), નસ્થ, વમન, અને પોટીસો વગેરે. પીણું આઠાર વિહાર અને ઔષધ કફનું શમન કરે છે.

દાષાનું શોધન કરવાનાં ઉપાય

કફપ્રકોષે વમનં સનસ્યં વિરેચનં પિત્તભવે વિકારે ।

વાતાધિકે વસ્તિવિશોધનં ચ સંસર્ગજે ચ પ્રવિમિશ્નમેતત્ ॥

કરના પ્રકોપમાં વમન, નસ્ય પિત્તના પ્રકોપમાં શુભાગ્ર આપવો. વાયુના પ્રકોપમાં બસિત આપી શોધન કરવું અને બે દોષો કે ત્રણદોષો સાથે કોઈયા હોય તો તે તે દોષોની જે જે ક્રિયા કરવા કહેલું છે તે ક્રિયા કરવી.

કંઠ ઋતુમાં કથો દાપ કોષે

હેમન્તવર્ષોશિશિરેષુ વાયોઃ વિત્તસ્ય તોયાન્તનિવાયોશ્ચ ।
કફમ્ય કોપઃ કુંસુમાગમેચ કુર્મીત યદ્યદ્વિહિતં સથૈવામ્ ।

હેમન્ત વર્ષા, અને શિશિર એ ઋતુઓમાં વાયુ કોપે છે. શરદ અને મૌઝમાં પિત્ત કોપે છે. વસંત ઋતુમાં કફ કોપે છે. માટે એ દોષોનો પ્રકોપ મટાડવા માટે જે જે ઉપાય કહ્યા છે તે તે ઉપાય કરવા.

આમને છતવાનો ઉપાય

આમં જયેહુંધનકોળપેયાલધ્વન્નકુશોદનવિક્તયૂપૈઃ ।
નિરુદ્ધૈઃ સ્વેદન પાચનૈશ્ચ સંશોધનૈર્હર્ષમધરતથા ચ ॥

ઉપવાસ, જરાક ઉની પેયા, હલકું અન્ન, કુખા લાત, કડવાં યૂષો નિઠુળાસિત, સ્વેદન, પાચન, ઊર્ધ્વ અને અધ શોધન(વમન-વિરેચન)થી આમને છતવો.

કર્મજ વ્યાધિઓનો ઉપાય

હોમોપવાસનિયમાઃ પ્રાયશ્ચિતં જપમનમ્ ।
દૈવદ્વિજાચંને મન્ત્ર ચલિસ્વસ્થ્યયનાનિ ચ ॥

હોમ, ઉપવાસ, નિવમ, પ્રાયશ્ચિત, જપ, મન, દેવ આત્મચુની પૂજા, મન્ત્ર, બલિ અને સ્વસ્થિવાચન એ બધા કર્મજ રોગોમાં કરવા.

વાયુનું શમન (ચિકિત્સાકલિટા)

તત્ર તાવદનિલઃ શમમેતિ સ્તેહર્વાસ્તપરિચેકનિરુદ્ધૈઃ ।
મુક્તમાત્રગ્રહદેન નરાણામોદનેન મૃદુમાંસરસેન ॥

વાયુના પ્રદોષમાં રોગીને સ્નેહપાન કરાવવું (ઘી તેલ વગેરે થોડા-માત્રામાં પાવું). સ્નેહ ગસ્તિ આપવી. વાતદર ઔષધોનાં ક્વાથથી સેવન કરવું. નિરૂદ્ધગસ્તિ (દશમળાદિ ગસ્તિ) આપવી. જે આહાર બળ આપે તેવો હોય તેનું સેવન કરાવવું તથા કામળ માસરસ યુક્ત ભાત આપવો.

પિત્તનું શમન

દ્રાક્ષયા ત્રિફલયા ત્રિવૃતાચ સંસનેન રુધિરસ્રુતિમિશ્ર ॥
સર્પિયા ચ પયસા સિતયા ચ સ્વાદુના મવતિ પિત્તનિવૃત્તિઃ ॥

દ્રાક્ષ, હરડાં, બહેડા, આમળા, નસોતર એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કે ક્વાથ પીવડાવવો તેથી વિરેચન થઈ પિત્ત યાન્ત થાય છે. વળી રુધિરસ્રાવ કરવો. ઘી, દૂધ, સાકર અને એવાજ બીજા મધુર પદાર્થો ખાવા પીવા આપવા જેથી પિત્ત શમે છે.

કફનું શમન

સહ્યજનેન વમનેન યરાન્નપ્રાશનેન શિરસશ્ચ વિરેકૈઃ ॥
ફટ્ફલાદિકવલૈરહિમામિશ્વાદિમિશ્ર શમનેતિ કફશ્ચ ॥

જીપવાસ કરવાથી, વમન કરવાથી, જવનું ભોજન કરવાથી, શિરો વિરેચન કરવાથી, કાપફળઆદિ ઔષધોના કાળીઆ (મુખમાં) ભરી રાખવા અને ઉકાળેલા ગરમ પાણીથી કફ શમે છે.

ચાર પ્રકારની સિરાઓનું વર્ણન.

આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં સિરાઓ (Blood Vessels) ચાર પ્રકારની હોય છે, અને તેઓનો વર્ણ દોષાનુસાર હોય છે વળી તેઓ દોષો અને પાતુનું વહન કરે છે. “ અયાતઃ સિરાવર્ણધિમર્ક્કિ નામ શ્રાસ્તીર” વ્યાખ્યાસ્યામઃ (સુ. શા. અ. ૭). “ દોષધાતુવદ્વાઃ સિરાઃ ” (શાર).

(૧) વાત રક્તવહાસિરાઃ:-

“ તત્ર પ્રયાવારુણાઃ સૂક્ષ્માઃ પૂર્ણરિક્તાઃ ક્ષણાન્સિરાઃ ॥ પ્રસ્પન્દિશ્ચ વાતસ્રં વહન્તે ॥ (અ. દ્વ. શા. અ. ૩).

વાતરક્તવહાસિરાઃ—રક્તસહિત વાયુનું વહન કરે છે. વર્ષુમાં અરણ્ય ઘડીમાં ભરાય છે અને ઘડીમાં ખાલી થાય છે અને સ્પન્દન શીલ છે, પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકની Small artery & Arterioles જાણવી.

(૨) પિત્તશોષિતવહાસિરાઃ—

આ સિરાઓ પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકમાં કહેલી Vein જાતિની સિરા જાણવી. સ્પર્શમાં હિષ્ણુ, શીઘ્રવહન શીલ, અને વર્ષુમાં લીલી કે પીળી હોય છે. શરીરના અંદરનાં હૃદયપ્રવાળા ભાગોમાં પ્રસરેલી હોય છે. તેને Deep Veins કહે છે. કેટલીક જગ્યાએ Artery જાતિની સિરા પણ પિત્તનું વહન કરે છે. ઉદાહરણ રૂપે યથા—“ચાક્ષુષિ સિરા Ophthalmic artery” પિત્તનું વહન કરતી હોવાથી તેને રુપવહાસિરા કહેવામાં આવે છે. “યથા દોષા પ્રકુપિતાઃ પ્રાપ્યરુપવહેસિરે” (મધુ. હી. મા. નિ.).

(૩) કફવહાસિરાઃ—

ગૌરવર્ણની, સ્નિગ્ધ, સ્થિર અને શીતલ સ્પર્શવાળી છે. જેને પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકમાં Lymphatics કહે છે.

(૪) રક્તવહાસિરાઃ—

આ જાતિની સિરાને Vein કહે છે. અને તે શરીરના હાથ-પગ વગેરેમાં આવેલી છે આયુર્વેદ શેહિણી સિરા કે સોહિતાસિરા શુદ્ધરક્તનું વહન કરનારી છે તેમ કહે છે, અને આ સિરાઓનું વેધન કરી રક્ષિત રાખ કરવા કહે છે.

“શારદાશ્રયા યથાન્યાયં રોહિણીર્વ્યધયેત્ સિરાઃ” (સુ. ઉ. અ. ૪૭-૬૭). પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકની શાખાગ્રિત Superficial Veins જેવી કે Basalic vein cephalic vein, Ulnar cubital vein इत्यादि “ઘાતુજઘ્વા શ્રયા રોહિણીઃ રોહિતાઃ સિરા યથાન્યાયં વિષ્યેદિતિ” (જ. ટી.). એ જોતા શેહિણી સિરા એ Artery નહિ. પણ vein છે.

સિરાઓનું સ્વરુપઃ— “દ્રુમપત્રસેવનીનામિત્ર તાસાં પ્રતાનાઃ (સુ. શા. અ. ૭). “પત્રરેલાપ્રતાનવત્” (વા. શા. અ-૩). અન્તઃ સુષિર નાલીરુપ મૂળમાં સ્થૂળ આગળ જતા શાખાઓ ભેદ પામી મધ્યમ થતી પાછી બહુ પ્રશાખાઓને જન્મ આપતી સૂક્ષ્મશાખાઓ સર્વ

પોતાની શાખાઓની સાથે પરસ્પર મળી ચક્રો અને ગુચ્છો રચે છે, અનિય-
મિત પ્રસરણશીલ, શરીરના વિશાળ પ્રદેશમાં ફેલાય છે. “સરણાત્
સિરા:”-સરણાદેશાન્તર ગમનાત્ ॥” એક પીપલનું કે વડનું પાન
સુકવેણું લઈ જ્વેવાથી આ રચના સમજાશે. આયુર્વેદના સિદ્ધાન્ત અનુસાર
પાશ્ચાત્યોની Artery પણ સિરા કહેવાય છે કારણકે તેમાં સિરાનું સ્વરૂપ
ઘટે છે. ‘આર્ટરી’ એટલે ધમની કે શુદ્ધરક્તવાહિની નહિ: ઉદાહરણાર્થ-
આશ્રુષિ સિરા (Ophthalmic artery) ‘આર્ટરી’ જાતિની હોવા છતાં
તેમાં સિરાનું સ્વરૂપ ઘટતું હોય સિરા કહેવાય છે-યથા- “યથાદોષા
પ્રકુપિતાઃ પ્રાપ્યરુપચ્છે સિરે” (મા. નિ. મધુ. ૮).

ધમની:- જે અન્તઃ સુષિરરૂપ નાલી નિરંતર સ્પન્દનશીલ હોઈ
ધમન કાર્ય કરે છે તે ધમની કહેવાય છે, રક્તનું વહન કરે છે, કેટલીક ધમ-
નીઓ શુદ્ધ, રૂપ, રસ, ગન્ધ આદિ વિશેષોનું વહન કરે છે, કેટલીક
વાતપિત્ત કફ, રસ અને શોષિતનું વહન કરે છે વળા કેટલીક ધમનીઓ
અન્નરસ, મૂત્ર, ઝલ, સ્વેદ અને શુક્ર તથા આર્તવનું વહન કરે છે. મૂળ
ધમનીઓ ૨૪ છે, તેમાંથી ૧૦ નાભિથી ઉપર મસ્તક પર્યન્તના અવયવોમાં
ગએલી છે તેને ઉર્ધ્વગમા ધમનીઓ કહે છે શાખાઓ ભેદ પામતા કુલે ૩૦
થાય છે, ૧૦ નાભિથી નીચેના અવયવોમાં પ્રસરેલી છે જેને અધોગમા
ધમનીઓ કહે છે. શાખાઓ ભેદ પામી કુલે ૩૦ થાય છે. અને ૪ ધમ-
નીઓ તિર્થક ગએલી છે જેની સહસ્ત્ર શાખાઓ યથા શરીરમાં જળાની
માફકે પ્રસરેલી છે. દરેક ધમની બે બે છે. જેમકે-ઉર્ધ્વગમા ધમનીઓમાં
બે રૂપવહા ધમની (Retinal artery) બંને આંખોની બે તેવીજ રીતે
અધોગમા મૂત્રવહા બે ધમનીઓ (Renal artery) બંને બાજુમાં મૂત્ર
પિન્ડ (Kidney) માં ગએલી છે. ધમની પોતાના મૂળ સ્થાનમાંથી
નીકળી આગળ વધે છે તે નિયમિત પ્રસરણશીલ, યુગ્મરૂપે, બે બે જોડકાં
વાળી, શાખા પ્રશાખાઓ યુક્ત યથા અંતિમ ઈન્દ્રિય જેવી યથા રહે છે.
પોતાની શાખાઓનું પરસ્પર મીલન થતું નથી તેમ ચક્રો કે ગુચ્છો રચતી
નથી. પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકમાં તેને End artery કહે છે. જુઓ ચિત્રમાં ચક્ર-
ઈન્દ્રિયની રૂપવહા ધમનીથી સમજાશે.

End artery- “An artery which does not anastomoses
directly or indirectly with other arteries, as G in kidney
and spleen.” (Taber’s medical dictionary).

સુ. શા. અ. ૬

નેત્રની રૂપવહા ધમની

વાતવહા સિરા

પિત્તવહા

કફવહા સિરા

સુ. શા. અ. ૭

સ્વસ્થત્વં લક્ષણ

સમદોષઃ સમાગ્નિઃ સમધાતુમલક્રિયઃ ।

પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનઃ સ્વસ્થ ઇત્યભિધીયતે ॥

સુ. સૂ. અ. ૧૫.

જેના વાતાદિ દોષોની સમતા હોય, જટરાગ્નિ સમ હોય ધાતુઓ અને મળોતું દાર્ધ્ય સમ હોય અને આત્મા, ઇન્દ્રિયો તથા મનની પ્રસન્નતા હોય તે મનુષ્યને સ્વસ્થ કહેવામાં આવે છે.

વાગ્ભટજી તો સંક્ષિપ્ત કહે છે કે— વાતાદિ દોષોની વિયમતા એ રોગ અને દોષની સામ્યતા તે સ્વસ્થ જણાવે. “ રોગસ્તુ દોષવૈપમ્યં દોષ-સામ્યમરોગતા ”

તેથી સ્વસ્થ મનુષ્યની રક્ષા કરવી. ઋતુ, દેશ દોષ, કાળ અનુસાર આહાર આચારનાં નિયમોતું પાલન કરાવવું. અને વ્યાધિકાળમાં ન્યાંતુધી રોગી પુરો સ્વસ્થ ન થાય ત્યાં સુધી વધેલા દોષને દર્પણથી અને ઘટેલા દોષને ઝૂંડણુ ઉપાયોથી જીતવો. ચિકિત્સાના આ બે દર્પણ-ઝૂંડણ મુખ્ય અંગ છે, એજ ક્રમ ધાતુઓ અને મળોને પણ લાગુ પડે છે. એટલે કે દોષ, ધાતુઓ અને મળોની સમતા પર્યન્ત આ બે ક્રિયાઓ કરવાની છે.

દોષોની સમતા

વાયુની સમતા :—

ઉત્સાહ, ઉચ્છવાસ, નિઃશ્વાસ, એષ્ટાવ્યાપાર ખરાબર થાય, મળ મૂત્ર, અધો વાસુ વિગેરે પ્રાકૃતિક વેગોતું સમ્યક્ પ્રકારે આવવું, રસ રક્તાદિ ધાતુઓતું સમ્યક્ પ્રકારે વહેવું અને ઇન્દ્રિયોની ચપળતા એ ખરાબર થતા હોય તો વાત અવિદ્યુત છે તેમ જણાવું અને તે સરીરને અનુમદ કરે છે.

પિત્તની સમતા :—

પાચનશક્તિ સારી, ઉષ્મા ખરાબર, દષ્ટિકર્ષ, જૂખ, તરસ, રુચિ, દેહની કાંતિ, શુદ્ધિ મેધા, શીર્ષ, સરીરની કામળતા, એ બધાં ખગબર થતા હોય તો પિત્ત અવિદ્યુત છે (સમ છે) તેમ જણાવું. અને તે સરીરને અનુમદ કરે છે.

દૃઢની સમતા:- શરીરની દૃઢતા, શરીરની સ્નિગ્ધતા, શરીરના સંધિ બંધનોની દૃઢતા, અને શ્રમાદિની ક્ષમતા વગેરે બરાબર થાય છે તે અવિદ્યુત દૃઢતાં સ્પષ્ટ છે. જે શરીરને અનુમદ કરે છે.

ધાતુઓનાં કાર્યો

(૧) રસ-પ્રીણ (૨) રક્ત-જીવન (૩) માંસ-લેપન (૪) ચરબી-સ્નેહન (૫) અસ્થિ-ધારણ (૬) મજ્જન-પુરણ (૭) શુક્ર-ગર્ભોત્પત્તિ. વળી:-

- (૧) રસ-શરીરનું પ્રીણ કરે છે અને રક્તની વૃદ્ધિ કરે છે.
- (૨) રક્ત-વર્ણને સારો કરે છે, માંસની પુષ્ટિ કરે છે અને જીવાડે છે.
- (૩) માંસ-શરીર અને મેદને પુષ્ટ કરે છે.
- (૪) મેદ-સ્નિગ્ધતા, સ્વેદ, દૃઢતા અને અસ્થિને પુષ્ટ કરે છે.
- (૫) અસ્થિ-શરીરને ધારણ કરે છે અને મજ્જનની પુષ્ટિ કરે છે.
- (૬) મજ્જન-પ્રસન્નતા સ્નિગ્ધતાં, બલ, શુક્રની પુષ્ટિ અને અસ્થિઓનાં ચોલા ભાગમાં પુરણ કરે છે.
- (૭) શુક્ર-ઔર્ધ્વવ્યુત્તિ, સ્ત્રિયોપર પ્રીતિ, શરીરમાં બલ અને ઉર્ધ્વ તથા ગર્ભોત્પત્તિ કરે છે.

મળોનાં કાર્યો

પુરીષ :- શરીરની અંદર આંતરડામાં રહી શરીરને આધાર આપે છે અને વાયુ તથા અગ્નિનું ધારણ કરે છે.

મૂત્ર :- બસ્તિપૂરણ દ્વારા આધાર આપે છે અને બસ્તિને ક્ષેદ્યુક્ત રાખી બસ્તિને બગાડવા દેતું નથી.

હંમેશાં ત્રિદોષો સેવન

ત્રિફળાં મધુસર્પિઙ્ગ્યાં નિશિ નેત્રવલાય ચ ।

રમારઘ્યાનુવૃત્તિકૃચ્ચ રોગોચ્છેદકરં ચ યત્ ॥

હંમેશા રાત્રે નેત્રનાં બળ માટે અને સ્વાસ્થ્ય બાળવવા માટે અને રોગના નાશ માટે ત્રિદોષા ચૂર્ણ (રસાયન)નું સેવન કરવું. ના તોલો ત્રિદોષાચૂર્ણ વિષમભાગે મધ ઘી સાથે સેવવું.

રસ રક્તાદિ ધાતુઓની ક્ષીણતાનાં ઉપાય.

દોષો અને ધાતુઓની ક્ષીણતાથી યનાસ રોગો મોટા ભાગે છત્રનીય રોગોની ખામી (Inefficiency of functions) થી યનાસ થાય છે. આયુર્વેદમાં ધાતુક્ષયની ચિકિત્સા દહેલી છે જે નીચે મુજબ છે.

રસક્ષય ચિઃ— જંગલ પ્રાણીઓના માંસ અને તેનાથી બનાવેલાં ભોજનો સેવન કરવાથી રસની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૧) ગળા, આંત્ર, અજમા એ ત્રય ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી રસની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૨) કાળાં મરીનાં ૫-૭ દાણાં નાંખીને ઉકાળેલું દૂધ રાત્રે પીવાથી રસની વૃદ્ધિ થાય છે અને રસક્ષયથી જલદી મુક્ત થવાય છે.

(૩) ઘઉં, જવ અને ચોખાનાં ભોજન તથા વિશેષે કરીને જંગલ પ્રાણીઓનાં માંસ રસો રસની વૃદ્ધિ કરે છે.

રક્તક્ષય ચિઃ— ઘી, દૂધ, સાકર, મધ, મરી, પીપર એ ઔષધોનું પાન કરવું. દૂધ ઉકાળતી વખતે તેમાં મરી કે લીંદીપીપરના ૫ થી ૧૦ દાણાં નાંખવાં. દૂધ ઉકળી જરા ઘટ્ટ થાય એટલે તેમાં ઘી તોલો ૧, મધ તોલો ૦.૫, સાકર પ્રકૃતિ અનુસાર મેળવી સવારે પીવું (દૂધ ઠંડુ થયા પછી મધ નાંખવું).

માંસક્ષય ચિઃ— આન્નપેશના પ્રાણીઓનું માંસ, બાન્ય પશુ આન્નપેશનું લસણુતો તથા અન્ય ઔષધી મેળવી કરેલો કલ્ક, મધ, દૂધ અને ઘી વગેરે તથા ખીજ મધુર પદાર્થો સેવવાં. તેથી માંસ વધે છે.

મેદક્ષયની ચિઃ— જંગલ પ્રાણીઓનાં માંસરસો તેમજ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ તથા મરી નાંખી ઉકાળેલું જલકરીનું દૂધ પીવાથી તથા સાંજના ભોજન વખતે મધ, દ્રાક્ષાસવ વિગેરે પીવાથી મેદની વૃદ્ધિ થાય છે.

અસ્થિક્ષય ચિઃ— અસ્થિને પુષ્ટ કરનારા ઔષધોથી પકાવેલું ઘી. નાના પ્રકારના ઔષધોથી પકાવેલું દૂધ, ચંદનાદિ ચૂર્ણ કે દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ (ક્ષય પ્રકરણ યોગરતનાકર) પીવાથી અસ્થિ પુષ્ટ થાય છે.

મનજાણ્ય ચિઃ— જંગલપ્રાણીઓનાં માંસ રસ, તેમજ સર્વપ્રકારના મધુર અન્નો મનજન ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે.

વીર્યક્ષય ચિઃ— પાંદેલાં ફળોનો રસ, વિશેષ હિતકારી છે તેમજ માખણ, દૂધ, સાકર, દીયાં દૂધમાં ઉકાળી સાકર નાંખી પીવાં, તે મુખ્ય વિદારીકંદ, શાલમ દૂધમાં ઉકાળીને પીવાં અથવા દીયાં, વિદારીકંદ અને શાલમ એ ત્રણેને દૂધમાં ઉકાળી સાકર નાંખી પીવાં તથા મધુર પદાર્થો સેવન કરવા. ખસાદિગૂર્ણ કે વ્યવનપ્રાસ પણ સેવવાં.

રોગાનુસાર ઔપધે.

તાવમા-મોઘ અને ખડસલીવાનો ઉકાળો. તરચનારોગમાં—ગરમ કરેલી હીંકરીથી હમકાવેલું પાનું. ઉલટીમાં—મમરાની ધાણી. મૂત્રાશયના રોગમાં—શિલાજીત. પ્રમેહરોગમાં—આંખળા અને હળદરનું સમાન ભાગે ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું. પાન્ડુરોગમાં—લોહબસ્મ કે મંદુર ભસ્મ. વાયુ અને કફના રોગોમાં—હરડે. ઘરસના રોગમાં—લીંડીપીપરનો પ્રયોગ કરવો. હાડકું સંધાવવા માટે—લાખનું સેવન. વિપરોગમાં—સરસડો. મેદ અને વાતરોગમાં—શુગળ. રક્તપિત્તમાં—અરકુશીના પાંદડાનો રસ પીવો. અતિસારમાં—કડાહાલ. અર્શરોગમાં—ભીલામા. કૃત્રિમ વિષમાં—સવર્ણના પાના. સ્થૂલપણ્યમાં—રસવંતી. કૃમિરોગમાં—વાવડોંગ. ક્ષયરોગમાં—સુરા, બકરીનું દૂધ અને માંસ. આંખના રોગમાં—મધ સાથે ત્રિફળા ખાવાં. વાતરક્ત (Grahgreed)માં ગળોતો રસ પીવો. મહાશ્મીમાં—હાશ, કુષ્ટ=આમડીના રોગોમાં—ખેરસાર પીવો. બધા રોગમાં શિલાજીત. શુભ્ર ઘી—ગાંડપણ્યમાં. શોઠમાં—મઘ પીવું. વાઇરોગમાં—બ્રાહ્મી. નિદાનાશમાં—ત્રેશનું દૂધ પીવું. શુભ્રા સજેખમમાં—મરી નાંખેલું દહીં. વાત રોગમાં—લસણ. અર્દિતવાયુને—માખણ ખાવા આપવું. જ્વોદરમાં—હંટડીનું મૂત્ર અને હંટડીનું દૂધ પીવું. ઘડપણ્યમાં—ધી, દૂધ પીવું. મંદાગ્નિમાં—પ્રભાણુસર સરકો અને આદુનો સમાન ભાગે રસ પીવો. થાકમાં—સુરા અને સ્નાન કરવું. મૂત્રની અટકાયતમાં—ગોખર. હૃદયમાં—ગોરગણી. પાશ્વશ્લમાં પુલ્કરમૂળ. સુવાની માટે—આંખળા. પ્રણુરોગમાં—ત્રિફળા અને શુગળ. મધ-કફને. ધી-પિત્તને. તેલ-વાયુને જીતે છે.

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	२	The	Three
१	२३	सोमसूर्यानिलाः यथा	सोमसूर्यानिला यथा
१	२३	कफपित्तानिलाःस्तथा	कफपित्तानिलास्तथा
५	छेदी पंक्ति	पुराण	पुराण
६	२७	सद्योऽवराणां	सद्योज्वराणां
७	१८	आभाशयोभा	आभाशयभा
८	२६	भक्षभूतदोषो	भक्षभूत दोषो
८	८	भक्ष भूत दोषो	भक्षभूत दोषो
११	१६	विषनीय	विषय
१२	१७	शरीर	शरीर
१२	१८	कफ	कफः
१३	१४	शन्दस्पर्शन	शन्दस्पर्शयोः
१६	१२	तेभनी	तेनी
१६	१७	Browny	Bronzy
१७	५	पदार्थ	पदार्थ
१८	६	२ अंशली	१ अंशली
१८	११	Seruwis	Serum
२०	२७	cariae-Hydrothrox	cardiac-Hydrothorax
२२	१५	व्याख्या	व्याख्यानथी
२१	१४	पिच्छिलत्वाच्च	पिच्छिलत्वाच्च
२४	१६	पायकशय	पायकशय
२३	१५	आवेष्ट	आवेष्ट

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અંગુર્હ	શુદ્ધ
૨૭	૨	ભાગે	નામે
૨૭	છેલ્લી પંક્તિ	કિટલામ	કિટલામને
૩૩	૬	સક્રિય	સક્રિય
૩૩	૧૩	શ્રોત્રમા-નાડીસૂત્રો	શ્રોત્રમા-નાડીસૂત્રો
૩૭	૩	Nervous	Nerves
૪૦	૬	જ્વલયત	જ્વલયન્
૪૧	૧૮	નાડીચક્ર-અનિય	નાડીચક્રમા-અનિયઓમા
૪૩	૬	ધ્યાનને	ધ્યાનને તે
૪૪	૨૧	શરીરોષ્મા	શારીરોષ્મા
૪૪	૧	મંદવન્દિતા	મંદવન્દિતા
૪૬	૭	ક્તધાતુ	રક્તધાતુ
૪૮	૫	મને	મતે
૫૩	૨૧	Test	Taste
૫૫	૧૯	Mucin	Mucin
૫૬	૧	Enzymes	Enzymes
૬૨	૧	increse	increase
૬૨	૧૬	સ્વેદલસિકા	સ્વેદ, લસિકા
		(ત્રણમાં આજકપિત)	ઠાડી નાંખવું
૬૮	૧૪	બધી	વળી
૬૬	૫	દષ્ટિસ્થાનમાં	દષ્ટિસ્થાનમાં
૬૯	૧૪	સૂંગાટક	શૂંગાટક
૭૦	૧૯	પિત્તથી	પિત્તની
૭૧	૧	કૌયલરૂપ	કૌયલરૂપ
૭૧	૨૩	અદઃકારરૂપ	અદઃકારરૂપ
૭૬	૫	Adrinetin to Cortin	Adrinetin & Cortin

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૬	૨૦	મેદશક્તિસંચય	મેદા, શક્તિ સંચય
૭૭	૧૨, ૧૩, ૧૪	ફેરી એમીડ	ફેટી એસીડ
૭૮	૭	આધ્યરસ	આધ્યરસ
૭૮	૮	Glycogon	Glycogen
૭૮	૧૦	ઉદક	ઉદક—
૭૮	૧૦	સ્રોતો કે નેઓ	સ્રોતોમાં વહે છે કે ને
૭૮	છેલ્લી	આવણુ	સવણુ
૮૭	૧૫	સ્વેનસૂત્રગળ	સ્વેતસૂત્રગળ
૮૮	૧૭	Hibro	Fibro
૯૧	૧૧	યોગવડસ્રોત નાણુ	તે યોગવડસ્રોત નાણુ
૯૫	છેલ્લી	બનાવી	બતાવી
૯૬	૧	circulation	circulation
૯૯	૯	આવે છે	આવેલા
૧૦૩	૩	Retienlo	Retieulo

સૂચના :— શુદ્ધિ પત્રક મુજબ પુસ્તકના દરેક પાના સુધારી લખ
પછી મન્ય વાંચકા વિનંતી છે. —લેખક